

ETÜT DERGİSİ
Erzurum Teknik Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETUT JOURNAL
Erzurum Technical University
Faculty of Letters Journal of History

Yıl: 1

Sayı: 2

June 2021

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Yılda İki Kez Yayınlanan Ulusal Hakemli Bir Dergidir

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
Erzurum Technical University Faculty of Letters Journal of History

Yayın Şekli: Yılda iki kez, (Twice a year).

Yayın Dili: Türkiye Türkçesi ve İngilizce (in Turkey Turkish and English).

Yayın Türü: Ulusal Hakemli Dergi (National peer-reviewed Journal).

Yayın Sahibi/Owner

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Editörler/Editors

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Doç. Dr. Uğur Akbulut

Editör Yardımcıları / Assisting Editor

Dr. Öğr. Üyesi Musa Sezer

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Emel Akbey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Legal Representative

Sedat Kızıltunç

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yavuz Aslan (Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram Nazır (Gümüşhane Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet Öksüz (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Tezcan (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. Aydın Efe (Çankırı Karatekin Üniversitesi)

Doç. Dr. Yasin Topaloğlu (Atatürk Üniversitesi)

Doç. Dr. Sacit Uğuz (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Derya Coşkun (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Şemsettin Çelik (Erzurum Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan Özer (Erzurum Teknik Üniversitesi)

ISSN: 2757-8615

Baskı: Zafer Medya Grup

Yenikapı Caddesi Kadioğlu Sokak Yakutiye/Erzurum

Tel: 0442 234 22 85

Makalelerin bilim ve dil sorumluluğu yazarlara aittir.

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Ahmet Aksın (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Betül Aslan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezai Balcı (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Budak (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Çiğdem (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Songül Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Çolak (Samsun Üniversitesi)
Prof. Dr. S. Esin Dayı (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Alpaslan Demir (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali Gazel (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Benon Gaziński (Warmia And Mazury University)
Prof. Dr. Kenan İnan (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit Kılıç (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekerıyya Kurşun (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Bırsel Küçüksipahioğlu (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban Ortak (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat Örenç (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Besim Özcan (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Özger (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadık Sarısaman (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk Selvi (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk Söylemez (KahramanmaraŐ Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Serpil Sürmeli (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis Şahin (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Bu Sayının Hakem Listesi

- Dr. Aziz Altı, Munzur Üniversitesi
Dr. Hikmet Çiçek, Dicle Üniversitesi
Dr. Songül Çolak, Samsun Üniversitesi
Dr. Aydın Efe, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Bekir Gökpınar, Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi
Dr. Murat Hanilçe, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Yakup Karataş, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Ümit Kılıç, Atatürk Üniversitesi
Dr. Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Nazım Kuruca, Giresun Üniversitesi
Dr. Fatih Öztop, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Dr. Volkan Payaslı, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Dr. Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

ABDULKASİM GÜL 7-32

Diyarbakır Ziya Gökalp Kütüphanesindeki
Patrona Halil İsyanı Adlı Yazma

Manuscript Entitled Patrona Halil Rebellion in
Diyarbakır Ziya Gökalp Library

MUHİTTİN KUL 33-48

XV-XVI. Yüzyıllarda Tırhala Şehrindeki Vakıflar
Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment of the Foundations in Trikala City
in XV-XVI Centuries

VEDAT TÜFEKÇİ 49-90

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Sevk ve İskânı
Sırasında Uğraştığı Bazı Meseleler

Some Issues of the Ottoman State During
Armenian Deportation

SELAHATTİN TOZLU 91-104

İhsan Abidin'in Gözlemlerine Göre Giresun
Vilayetinde Ziraat (1922-1927)

According to the Observations of İhsan Abidin,
Agriculture in the Province of Giresun

ÖZDEN AYDIN 105-128

1868-1870 Yılları Arasında Manisalı Kadınların
Maddi Varlıkları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on The Material Assets of Women
from Manisa Between the Years 1868-1870

ELİFNUR ATALAY

129-162

19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Kadın
Kıyafetinin Evrimi

The Evolution of Women's Dress in 19th Century
Ottoman Istanbul

YAZIM KURALLARI

163-165

Diyarbakır Ziya Gökalp Kütüphanesindeki Patrona Halil İsyanı Adlı Yazma

Abdulkasim Gül

Dr.

akg_1980@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3916-1509>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	19.04.2021
Kabul Tarihi	02.06.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.7

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

Manuscript Entitled Patrona Halil Rebellion in Diyarbakır Ziya Gökalp Library

Abdulkasim Gül

Dr.

akg_1980@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3916-1509>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	19.04.2021
Accepted Date	02.06.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.7

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY
<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

Diyarbakır Ziya Gökâlöp Kütüphanesindeki *Patrona Halil İsyanı* Adlı Yazma

Abdulkasim Gül

Öz

1730 yılında Osmanlı Devleti'nde Patrona İsyanı olarak adlandırılan bir ayaklanma zuhur etmiş, eğlenceyi ve şatafatı temsil eden Lale Devri'ne sona vermişti. İsyancılar devrin padişahı III. Ahmed'i tahtından indirmişler ve uzun zaman iktidarda kalan sadrazam İbrahim Paşa'yı öldürmüşlerdi. Sonrasında iki ay müddetle, tahta çıkardıkları padişah I. Mahmud ve sadrazam üzerinde zorba idaresi tesis etmişlerdi. Zevk ve sefa düşkünlüğünün emaresi olarak değerlendirdikleri önceden inşa edilen köşkleri yıktırılmışlar ve beğenmedikleri idari uygulamaları kaldırmışlardı. Hususi olarak bu isyanı ve sonrasındaki gelişmeleri günü gününe anlatan, Diyarbakır Ziya Gökâlöp Yazma Eser Kütüphanesinde kısa bir yazma eser mevcuttur. Bu yazma kütüphane kataloğunda *Patrona Halil İsyanı* adıyla kaydedilmiştir. Eser isyanı çok canlı ve yalın bir dille tasvir etmesi, ihtilalcileri değişik bir bakışla değerlendirmesi bakımlarından vakaya ilişkin diğer kaynaklardan farklılık arz etmektedir. Bu makalede esasen *Patrona Halil İsyanı* adlı eserin Osmanlıca metninin transkripsiyonu yapılmıştır. Bununla beraber eserin müverrihinin veya müstensihinin kim olabileceği üzerine kanaat beyan edilmiş ve isyana ilişkin diğer eserler de dikkate alınarak muhteviyatı bakımından bazı karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Patrona Halil, İsyan, III. Ahmed, İbrahim Paşa, I. Mahmud, Yeniçeriler.

Manuscript Entitled *Patrona Halil Rebellion in Diyarbakır Ziya Gökâlöp Library*

Abstract

In 1730, an uprising called the Patrona Revolt emerged in the Ottoman Empire and ended the Tulip Era, representing fun and glitz. Rebels dethroned, the sultan of the era, Ahmed III and killed the grand vizier İbrahim Pasha, who was in power for a long time. Afterward, for two months, they established a tyrant over the sultan Mahmud I and the grand vizier, whom they enthroned. They demolished the previously built mansions, which they regarded as a sign of delight and delight, and removed the administrative practices they did not like. There is a short manuscript in Diyarbakır Ziya Gökâlöp Manuscript Library, which tells about this revolt and the developments after it, day by day. This

manuscript was recorded in the library catalog under the name *Patrona Halil İsyanı*. The work differs from other sources regarding the case in terms of depicting the rebellion in a very lively and plain language and evaluating the rebels with a different perspective. In this article, the Ottoman text of the work named *Patrona Halil İsyanı* was transcribed. However, an opinion was expressed on which may be the author or base of the work, and some comparisons were made in terms of content, taking into account other works related to the revolt.

Keywords: Patrona Halil, Rebellion, Ahmed III, İbrahim Pasha, Mahmud I, Janissaries.

Giriş

1703 yılında bir kapıkulu isyanı akabinde padişah olan III. Ahmed, yirmi yedi yıl sonra, 28 Eylül 1730 tarihinde başlayan bir ihtilal neticesinde tahta veda etmek zorunda kalmıştı.

Doğu tarafında Safevilerle 1722 yılından beri süren savaşın durumu aleyhe dönünce sefer kararı alınmış, Sultan III. Ahmed 3 Ağustos 1730 tarihinde orduyla Üsküdar'a geçmişti. Ancak sefere çıkılmamış, yaklaşık iki ay Üsküdar'da beklenerek vakit geçirilmişti.¹ 28 Eylül 1730 Perşembe günü, padişah ve vezirlerin orduyla Üsküdar'da bulunduğu, dairelerin tatil olduğu sakin bir günde, ikinci vaktinde isyan başlatılmıştı. İsyân, elebaşlarından Patrona Halil'e nispetle Patrona İsyanı olarak tesmiye edilmişti.² Patrona Halil ve Muslu Beşe adlı reisler emrindeki küçük bir topluluk, Sultan Bayezid Türbesi'nde toplanmış ve harekete geçmişti. İsyancılar cemiyetlerini büyötmek için ahaliyi kendilerine katılmaya davet etmişler, bayraklarla birkaç koldan Kapalıçarşı'ya girip esnafı tehdit ve cebirle kepenk kapatmaya zorlamışlardı. Yağmaladıkları dükkânlardan silah ve malzeme temin ettikten sonra yeniçeri kışlalarından yeni odalardaki Etmeydanı'na yerleşmişlerdi.³

Üsküdar'dan İstanbul'a geçen sadrazamın kethüdası Mehmed Paşa isyanı hemen fark etmiş, maiyetinde kuvvet olmadığından Kaymakam Mustafa Paşa'ya ve İstanbul'da bulunan yeniçeri ağası Hasan Ağa'ya haber vermişti. Hasan Ağa halkı teskine çalışsa da asilere karşı duramayacağını anlayıp Üsküdar'a kaçmıştı. Kaymakam Mustafa Paşa müdahale için gelip asilerle görüşse de netice alamayınca

¹ Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, (haz. Mesut Aydın), Kitabevi Yayınları İstanbul 2007, s. 18-19.

² Bu isyan için bkz. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2016.

³ *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi*, (Yay. Haz. Faik Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 36-37. Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 103-104. *Patrona Halil İsyanı*, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Kütüphanesi, No. 479/1, vr. 3a. Göynüklü Ahmed Efendi, *Târih-i Göynüklü*, (haz. Songül Çolak-Metin Aydar), TYEKB Yayınları, İstanbul 2019, s. 393.

o da Üsküdar'a geçmeyi tercih etmişti. Mısır'dan gelen Kabakulak Ali Bey, Mustafa Paşa'ya "Biz Mısır'da bu durumda eşkiya üzerine varır ve büyük bir savaş veririz" diyerek tavsiyede bulunmuştu ancak güçle müdahaleye cesaret edilememişti.⁴ Yeniçeri ağası ve kaymakam vaziyeti sadrazam İbrahim Paşa'ya anlatmış, bir müddet durum gizlendikten sonra padişaha da haber verilmişti. Akabinde hemen meclis toplanmış, fakat nasıl bir yol izleneceğine karar verilemediğinden akşam bütün erkân padişahla Topkapı Sarayı'na geçmişti. Sarayda yapılan meşverette asilere şiddetle mukabele kararı alınsa da icra edilememişti.⁵ Hatta gece meydana isyancılardan çok az kimse kalmasına rağmen fırsattan istifade edilememişti. 29 Eylül Cuma günü isyancılar kendilerine katılan bütün ocakların mensupları ve ahaliyle topluluklarını büyütmüşler, ulema mensupları ve eski ocak ağalarından reisler ve temsilciler seçmişlerdi.⁶

İsyan gecesini kararsız şekilde geçirip müdahale fırsatını kaçıran saraydakiler, isyancılarla münasebet kurmak istemişti. Bostancılardan bir haseki ağa yirmi beş bostancıyla isyancıların maksadını öğrenmeye, dağılmazlarsa kendilerine karşı güç kullanılacağı hususunda tehdide gönderilmişti.⁷ İsyancılar Damat İbrahim Paşa, şeyhülislam, kaptanıderya ve sadrazam kethüdasının içinde bulunduğu devlet adamları ve bazı askerlerin kendilerine teslimini talep etmişlerdi.⁸ Bunun üzerine sancağın çıkarılması ve asker yazılması kararı verilmiş, asilerin öldürülmesi için fetva alınmıştı.⁹ Ancak sancağın altına halktan kimsenin gelmemesi, istifade edilmek istenen bostancı ve diğer askeri zümrelerin müdahaleye dâhil olmamaları ve durumdan hızlıca haberdar olan isyancıların tedbir alması sebebiyle bu teşebbüsten netice alınamamıştı. Aynı gün birkaç defa elçiler gidip gelse de meydandakiler taleplerinden vazgeçmemişlerdi.¹⁰

Güçle müdahale imkânını tamamen kaybeden padişah ve beraberindeki devlet adamları, 30 Eylül Cumartesi günü isyancılara hediyelerle beraber ulemadan yeni elçiler göndermişlerdi. Ancak ihtilalin elebaşları istedikleri kişilerin kendilerine tesliminde ısrar etmişlerdi. 1 Ekim'de Damat İbrahim Paşa, kethüdası Mehmed Paşa

⁴ *Abdi Tarihi*, s. 39. *Patrona Halil İsyanı*, vr. 3a.

⁵ Hakan Yılmaz, "Patrona Vak'ası Hakkında Yazılmış Kısa Kronikler ve Devrin Vak'anüvisi Küçük Çelebi-zâde İsmâil 'Asım'ın Târîhçesi", *Doğu Batı*, Yıl 21, S. 85, Mayıs-Temmuz 2018, s. 203. *Patrona Halil İsyanı*, vr. 3a. Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 106-107.

⁶ *Abdi Tarihi*, s. 39-40, 46-47.

⁷ *Destârî Sâlih Tarihi*, (yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1962, s. 9-11.

⁸ *Abdi Tarihi*, s. 50. *Küçük Çelebi-zâde İsmâil 'Asım'ın Târîhçesi*, s. 206.

⁹ *Patrona Halil İsyanı*, vr. 3b.

¹⁰ *Abdi Tarihi*, s. 51. *Destârî Sâlih Tarihi*, s. 11-12.

ve kaptanıderya Mustafa Paşa öldürülmüş ve cesetleri isyancılara verilmişti. Şeyhülislam Abdullah Efendi ise Bozcaada'ya sürülmüştü.¹¹ İhtilalciler İbrahim Paşa'nın öldürülmediği ve verilen cesedin başkasına ait olduğu iddiasıyla direnmelerinden vazgeçmemişlerdi. İbrahim Paşa'nın cesedinin kabul edilmemesi Sultan III. Ahmed'i çaresiz bırakmıştı. Ulemayı toplayarak isyancılara tekrar bir heyet göndermişti. Heyettekiler ihtilalcileri teskin edecek yerde padişahın tahtan indirilmesini görüşmüşlerdi. Pazartesi gecesi saraya döndüklerinde padişaha asilerin kendisini istemediklerini açıkça bildirmişlerdi.¹²

Umudu tamamen tükenen padişah yeğeni Mahmud'u tahta çıkarmıştı. Sultan III. Ahmed döneminde tepki çeken bütün uygulamalar kaldırılmış, eğlence mekânı haline gelen Sadabad'daki köşkler yıkılmıştı.¹³ İstediklerini almış olmalarına rağmen asiler idareyi ellerine geçirmiş, sadrazam ve padişah üzerinde zorbalıkla hâkimiyet kurmuşlardı. 25 Kasım 1730 tarihinde sarayda yapılan bir toplantıda, hazırlanan bir tertiple zorbalık öldürülerek ortadan kaldırılmıştı.¹⁴

Patrona Halil İsyanı'nın Yazarı ve İçeriğine İlişkin Değerlendirme

Osmanlı tarihinin mühim vakalarından Patrona İsyanı hakkında vakanüvisler, diğer müverrihler ve yabancı müşahitler eserlerinde malumat vermiştir. Bunların dışında müstakilen isyanı anlatan çok fazla kaynak vardır. Birkaç sayfalık olandan daha hacimlilere kadar eserlerin çoğu birbirini takliden ihtilali başından itibaren gün gün aktarmıştır.¹⁵ Bunlardan çalışmanın konusu olan yazma, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesinde *Patrona Halil İsyanı* adıyla 479/1(2b-9b) numarada kayıtlıdır.¹⁶ Toplam yedi varaktan oluşan risale, Arapça birkaç eserin de bulunduğu

¹¹ *Subhî Tarihi*, s. 28-30.

¹² *Abdi Tarihi*, 54-56. *Destârî Sâlih Tarihi*, s. 17.

¹³ *Abdi Tarihi*, s. 60. Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 118-120.

¹⁴ *1730 Patrona Halil İsyanına ve I. Mahmud Devrine Ait Tarihçe*, (haz. Şükran Çınar), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: 11059, s. 10. *Destârî Sâlih Tarihi*, s. 17.

¹⁵ Eserlerin tanıtılması ve değerlendirilmesi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Patrona Halil Ayaklanması İle İlgili Kaynaklar Hakkında", *TTK Bildiriler*, IV (1952), s. 177-182. *1730 Abdi Tarihi*, s. XI-XV. Yalçın Gezer, "Yazma Eserler Işığında Patrona Halil İsyanı Hakkında Yeni Bir Değerlendirme" *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2015, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) s. 331-351. *Küçük Çelebi-zâde İsmâil 'Asım'ın Târîhçesi*, s. 181-190.

¹⁶ Bu yazmanın tanıtılmasında emeği geçen Hakan Yılmaz, Ruzname olarak adlandırdığı yazmadan ilk olarak "Patrona Halil Vak'ası Hakkında Yeni Bir Kaynak", (*HAİD*, XVI/189 Haziran 2009, s. 42-44) adlı makalesinde bahsetmiştir. Bundan sonra M. Mehdi İlhan yazma üzerine bir bildiri yayınlamış, burada eserin özetini vermiştir. "Patrona Halil İsyanı Yayınlanmamış Bir Yazmanın Değerlendirilmesi", *VII. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi/International Turkish Culture Congress: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler, I, AKM*, 5-10 Ekim 2009, s. 603-622.

mecmuanın baş tarafındadır. Mecmuada risaleden önce ve sonra tarihlendirmeye ve eserin kâtibine delalet edebilecek Türkçe kısa metinler mevcuttur. Öncesindeki ilk sayfa, risalenin kâtibî tarafından yazılmışa benzeyen eksik bir dini metindir. Bundan sonraki sayfada İskender-i Zulkarneyn'e Aristâles Hekim (Aristo) tarafından verilen yirmi beş nasihat sıralanmıştır. Bu kısmın altına *temme* (bitti) kelimesinden sonra rakamlarla 1154/Muharrem tarihi yazılmıştır. Ardında insanda olması ve olmaması gereken ahlaki vasıflarla bazı nasihatler sıralanmış, sayfanın kenarına bazı şiirler ilave edilmiştir. Bunlar da yine risalenin kâtibinin elinden çıkmışa benzemektedir. Mecmuada risaleden sonraki tek sayfada yine Türkçe bir dini metin vardır. Metnin etrafına H.1164-1172 (1750-1759) yılları arasında görev yapan Halep eyaleti valileri ilave edilmiştir. Bunun ardındaki iki sayfanın birine kısa bir dua metni yazılmış, diğerine tarihsiz şekilde Sinan Paşa'nın (muhtemelen Koca Sinan Paşa'nın) el konulan terekesi sıralanmıştır. Bu sayfalardaki yazılar da kâtibin hattına benzemektedir.

Türkçe kısımlardan sonra mecmuada hacimli birkaç Arapça eser vardır. Baş tarafta, birinde H.1181 tarihi yazılı iki mühür¹⁷ bulunmaktadır. Risalenin dâhil olduğu Türkçe kısımların mecmuaya sonradan eklendiği hem muhteviyat hem de şeklinden anlaşılmaktadır.

Patrona Halil İsyanı'nın sonunda, tarih yazım usulüne uymayacak şekilde tarih düşülmüştür. “*Erba'a ve hamsîn ve miete ve elf*” (H.1154/1741-42) olması gereken tarih, “*hamsîn ve erba'a ve miete ve elf*” şeklinde, kısmen ters yazılmıştır. H.1154 tarihi, önceki sayfada bulunan aynı kâtip elinden çıkmışa benzeyen metindeki tarihe de uygun düşmektedir.

Risalenin sonunda, *Temmeti'l-hurûf Ahmed* (Ahmed'in yazdıkları tamamlandı) ibaresi mevcuttur. Bu ifadede geçen Ahmed'in, risalenin yazarı mı yoksa müstensihî mi olduğu anlaşılammaktadır. Müverrih veya müstensih Ahmed, hakkında malumat bulunmayan bir kişidir. Metinde görevine veya mensup olduğu zümreye ait emare mevcut değildir. Sadece metnin yazım özelliklerinden, Ahmed hakkında bazı tahminler yürütülebilmektedir. Kâtip birçok kelimeyi metinde farklı şekillerde yazmış, oldukça fazla yazım hatası yapmış, bazı kelimeleri ve cümleleri eksik bırakmıştır. Bunlar onun kalemiye sınıfından olmadığını göstermektedir. Ancak Arapça kelimeler, tabirler ve deyimler kullanması ise aksine eğitilmiş olduğuna delalet etmektedir.

¹⁷ Mührün birinde “hâk-ı pâ-yı fahr-ı âlem 1181” diğerinde “Abdulkâdir” yazılıdır. Ayrıca sayfada “cümle-i âdâb Abdulkâdir” ve “idrâkât-ı erba'a, müdrîkât-ı erba'a” yazıları vardır.

Yazılma tarihi H.1154 (1741-42) olarak değerlendirildiğinde müverrihin ihtilalden on yıl sonra bu kadar teferruatı hatırlamasının, günü gününe olayları sıralamasının ve çok fazla tafsilat vermesinin mümkün olup olmadığı hatıra getirilmelidir. Bu ihtimal durumunda Ahmed'in eseri diğer eserlerden alıntıyla oluşturduğu veya başka bir eseri istinsah ettiği, H.1154 olarak da işlemi tamamladığı tarihi attığı düşünülebilir. Bu ihtimalde öncelikle bahsedilmesi gereken, bu yazmanın diğerleri gibi başlangıcından sonuna kadar aynı olaylar zincirini takip etmesidir. Ancak en fazla *Abdi Tarihi* ile benzerlik göstermektedir. Tafsilatlarda farklılık olsa da isyancılar tarafındaki gelişmeler hakkında verilen malumatlar bakımından aralarında çok fazla ortak özellik bulunmaktadır. Hatta bir zamana kadar olayların gün gün verilip sonra mühim gelişmelerin aktarılması bakımından da iki eser benzemektedir. *Patrona Halil İsyanı*, diğer bazı eserlerde de mevcut olan ifadeler ve bilgiler ihtiva etmektedir. Mesela isyancı askerlerin, Etmeydanı'nı terk etmesi emrine itaat için kullandıkları "sem'an ve tâ'aten" ifadesini saray tarihçisi Hıfzı Ağa aynı durum için kullanılmıştır.¹⁸ Vakanın bir "ibretnü mâ" olarak gösterilmesi *Destârî Sâlih Tarihi*'nin "Vak'a-i İbretnü mâ" tasviriyle aynıdır.¹⁹ Zorbaların kendileri için istedikleri mansıpların gösterildiği kısım ise biraz farklı şekilde *Destârî Sâlih Tarihi*'nde mevcuttur.²⁰ Vakanüvislerin İbrahim Paşa'nın isyancılara karşı harekete geçirmek için uğraştığı kesimleri sıraladıkları yerde gösterdikleri *aşçılar ve helvacılar*²¹ bu risalede de vardır.

Ancak diğer eserlerle kıyaslandığında bazı farklı bilgiler ihtiva etmesi, en azından bilinen diğer eserlerden toplama olduğu ihtimalinin aksini göstermektedir. Saray içindeki olayları anlatırken söz ettiği kişiler de vakanüvislerin ve diğer eserlerin gösterdiklerinden farklıdır. Yine hem saray içindeki hem de isyancılar tarafındaki gelişmeleri tafsilatlı aktaran eserde, öldürülen İbrahim Paşa ve diğer kişilerin cesetlerinin arabalara ne şekil yüklendiğinden, isyancıların İbrahim Paşa'ya ait değil diye reddettikleri cesedin vasıflarından teferruatla bahsedilmiştir.

Bu durumda yazarın sadece bilinenlerden farklı bir eseri istinsah ettiği şikkının değerlendirilmesine gelince; metinde çok fazla hata bulunması, cümlelerin mükerrerlik ihtiva etmesi ve karalamaların-çiziklerin olması mevcut hazır bir metinden nakledildiği ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu ihtimal sadece kâtibin çok acemi ve dikkatsiz olduğu düşünüldüğünde geçerlilik kazanabilir.

¹⁸ *I. Mahmud Devrine Ait Tarihçe*, s. 6.

¹⁹ *Destârî Salih Tarihi*, s. 2.

²⁰ *I. Mahmud Devrine Ait Tarihçe*, s. 12. *Destârî Salih Tarihi*, s. 26.

²¹ *Küçük Çelebi-zâde İsmâil 'Asım'ın Târîhçesi*, s. 205.

Nihayette kâtip Ahmed'in müverrih olduğu kabul edildiğinde, onun ihtilale şahit birisi olarak esasen gördüklerini ve duyduklarını yazdığı, isyana ilişkin diğer eserlerden nakiller yaptığı ve bazı şahıs bilgilerini değiştirdiği durumu ortaya çıkmaktadır.

Kâtib Ahmed'in, Köprülüzâde Hafız Ahmed Paşa olduğu iddia edilmiş, hatta risale ona isnat edilerek isimlendirilmiştir. Ahmed'in, nişancılık gibi kayıt usullerine çok fazla riayet edilmesi gereken bir göreve tayin edilen ve yazı sanatında oldukça ehil olan Hafız Ahmed Paşa olduğunu ileri sürmek oldukça iddialı bir kanaattir.²²

Yazarla alakalı bu düşüncelerden sonra eserin muhteviyatının bazı hususiyetlerine bakmak gerekir. Risalede isyanın başladığı Rebülevvel'in on beşinci günü (28 Eylül 1730) olan Perşembe'den başlayarak olaylar on beş gün boyunca gün gün sıralanmıştır. Sonrasında ise zorbarların ortadan kaldırıldığı Cemâziyelevvel'in on dördüncü gününe (25 Kasım 1730) kadar, belli günlerdeki ehemmiyetli durumlar yazılmıştır.

Risalede ihtilalin elebaşlarından sadece Patrona Halil, Muslu Beşe ve Kara Ali'den bahsedilmiştir. Çoğu eserde 17. bölüm, bazılarında ise 14. bölüm mensubu olarak gösterilen Patrona Halil, bu yazmada cemaat veya bölüm yazılmadan 46'nın yoldaşı olarak gösterilmiştir. Zağarcılar ortası 64. cemaat yoldaşı olan Muslu'nun mensup olduğu orta ise verilmemiştir. Bölüm veya cemaatlerden 41'in yoldaşı olarak

²² Hakan Yılmaz, 2015 yılında günlüğün yazarının kim olabileceğiyle alakalı bir makale yayınlamıştır. Bu makalede hatalı yazılmış tarih kaydını H.1145 olarak göstermiş, eserin 1732 yılında Köprülüzade Hafız Ahmed Paşa tarafından yazıldığını iddia etmiştir. İddiasına delil olarak birkaç husus göstermiştir. Köprülü Kütüphanesi, Hâfız Ahmed Paşa, no. 352'deki bir defterde onun tarafından yazılan Arapça bir Kırk Hadis şerhinin sonuna dedesinin adıyla beraber yazdığı Ahmed ismini temel almıştır. Yine bu eseri bitirirken aynen ruznamedeki gibi "temmet" kelimesini kullanmasını Ahmedlerin ayniliğinin diğer bir delili olarak değerlendirmiştir. Ayrıca ihtilali anlatan bütün eserlerin isyancıları tasvir ederken kullandığı "erâzîl", padişahlardan bahsedilirken kullanılan "şevketlü" ve bunlara benzer kelime ve ifadeleri iddiasını teyitte kullanmıştır. Ahmed Paşa'ya ait mühürler olduğu için tamamı onun tarafından yazıldığı gösterilen defterde, zorbarların intikamı için H.1143 Ramazan'ında çıkardıkları ayaklanmayı anlatan kısa metni, Hafız Ahmed Paşa tarafından yazılmış gösterip, onun bir tarih kitabı oluşturmak için burasını yazdığını ve bu günlüğün bir parçası olduğunu iddia etmiştir. İlginçtir, "eserinde imlâsı herkesçe bilinmesi beklenen en basit kelimelerin yazılışında bile fâhiş yazım hatâları yapmasından, ilmiyye sınıfından ziyâde seyfiyye sınıfından biri olabileceği ve yazım konusunda kendisini yeterince geliştiremediği sonucuna ulaşılabilmektedir" dediği günlüğün yazarı Ahmed'i, sülûs ve nesih yazıda icazet sahibi, nişancılık gibi kalemiyenin başı bir makama tayin edilen Hafız Ahmed Paşa olarak göstermiştir. Makalenin sonundaki ifadesine göre ise; "Ahmed'in, Köprülü-zâde Nu'mân Paşa'nın oğlu olup isyan sırasında silahşôr-ı Şehriyârî olan Hâfız Ahmed Paşa'dan başkası olmadığı" kanaatine varmıştır. Hakan Yılmaz, "1730 Patrona İsyanı İle İlgili Kısa Kroniklerden Rûz-nâme Yazarı "Ahmed" Kimdir?" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. 1, S. 2, Yıl 2015, s. 103-126.

verilen Kara Ali ise bazı kaynaklara göre cebeci ocağı mensubuydu ve daha evvel Hemedan Kalesi muhafazasında görev yapmış serdengeçti ağasıydı.²³

Diğer kaynakların hemen hepsinde ihtilalciler çok ağır ifadelerle tavsif edilmiş; onların yaptıkları işler, muhitleri ve milletleri hep hakaretamiz şekilde anlatılmıştır. Ancak bu yazmada isyancılar önce asker olarak gösterilmiş ve bir aşamaya kadar haklarında daha mutedil bir dil kullanılmıştır. İsyancıların başta kimseyi kendilerine katılmaya zorlamadıkları, işi daha tertipli yürütüp yağmacılarla mücadele ettikleri nispeten tarafsız bir gözle anlatılmıştır. Ancak davranışlarının değişmesi ve işi zorbalığa dönüştürmelerinden sonra eserde onlara bakışta bir farklılık gözlemlenmektedir. Devlet adamlarının hanelerini yağmalamaları, ileri gelen kişilerden varyetlerine göre cebren para almaları ve daha mühimi padişah ve hükümet üzerinde hakimiyet kurmaları akabinde halkın kendilerinden nefret ettiği gösterilmiştir. Metinde bu durum “anlar dahi azup hadlerinden ziyâde husûslara müeddî olduklarından” ve “ba‘de bunların ittikleri eşkiyâlıklar şayi‘ oldukda bu kez ‘âlem kendülerinden dilgîr olub” cümleleriyle gösterilmiştir.

İsyancılar hakkında bazı kaynaklar olan, daha önce böyle bir zorbalık görülmediği kanaati bu eserde de, “herkes bunlar gayrilere benzemezler ve bunların def‘i ziyâdesiyle husûslara müşkil” ifadeleriyle tekrarlanmıştı. Bu kadar korkulan kişilerin bir saat içinde yok edilmeleri ise Allah’ın yardımına bağlanmıştı. Ancak dikkat çeken bir husus, öldürülen isyancıların intikamlarını almak için hazırlanan 26 Mart ve 2 Eylül 1731 tarihlerindeki iki yeni isyan teşebbüsünün olmamış ve isyanın tesirlerinin uzun süre hissedilememiş gibi gösterilerek zorbaların öldürülmesiyle nizamın tesisi edildiğinin anlatılmasıdır. Bu durum eserin isyandan uzun zaman sonra yazıldığı hususuna da işaret edebilmektedir.

İsyanın sebepleri olarak yazmada çok fazla bilgi yoktur. Sadece İbrahim Paşa ve kethüdası Mehmed Ağa’nın mevkillerinin kuvvet ve kudretinden, sahip oldukları zenginlikten bahsedilmiştir. Osmanlı Devleti’nde o zamana kadar böyle bir kuvvet ve zenginliğin olmadığı kanaati beyan edilmiş, onlardan kalan hazineler miktar itibarıyla gösterilmiş, onlar diğer eserlerdeki gibi servet bakımından Karun’la kıyaslanmıştır. Bu kadar güce sahip olan İbrahim Paşa’nın “birkaç erâzil” tarafından alt edilmesi ise hayret ifadeleriyle anlatılmıştır. Ancak risalede isyanın sebeplerinden olmak üzere iktisadi vaziyeti gösteren, diğer kaynaklarda gösterilmeyen bir malumat vardır. Buna göre Anadolu’dan üç sene boyunca vergi toplanmaması, yeni cülus eden Sultan Mahmud’dan istenmiştir. 1723’ten beri süren İran harplerinin

²³ *Târih-i Göynüklü*, s. 393.

masraflarının zor duruma soktuğu Anadolu'nun herhalde biraz rahatlatılması düşünülmüştü.²⁴

Yazmayla alakalı önemli diğer bir husus, *Destârî Sâlih Tarihi* haricindeki diğer eserlerde isyanın çıkmasında mesuliyeti görülen, isyancıları tahrik ettiği ve yönlendirdiğinden bahsedilen İspirîzâde Ahmed Efendi'nin, isyancıların hedefindeki kişi olarak gösterilmesidir. Hatta isyancılar onun evini basmış, kendisini bulamayanınca eşyalarını yağmalamışlardı. Çünkü İspirîzâde Ahmed Efendi bu zaman, sarayda ihtilalcilere karşı ne yapılacağı hususunda toplanan meşveretlere katılmıştı. Diğer eserlerde Sultan III. Ahmed'e tahtan çekilmesini İspirîzâde'nin söylediği hatta isyancıları bu şekilde yönlendirdiği yazılıdır.²⁵ Bu risalede ise şeyhülislam olmak istediği için bu vazifeye isyancılar tarafından tayin ettirilen Emirzâde Efendi, padişahı haremnden çağırıtılarak ihtilalcilerin isteklerini bildirmiş ve ona tahtı bırakmasını tavsiye etmiş, ayrıca kendisini teskin etmişti. İsyanın en fazla suçlanan kişilerinden biri olan Zülâlî Hasan Efendi'den²⁶ ise sadece zorbalanın ortadan kaldırılması sonrasında sürgüne gönderildiği şeklinde bahsedilmiştir.

Aşağıda yazmanın metni verilirken bazı mühim noktalara, kişilere veya tanımlara dipnot şeklinde izahat yapılmış, bazı hususlarda ise diğer kaynaklarla kıyaslama yapılmıştır. Kâtibinden kaynaklı okunmada sıkıntı çekilen bazı kelimeler veya ifadeler olmuştur. Bu tür kelime ve ifadeler italik yazılarak veya izahat verilerek belirtilmiştir. Yine yazımdan kaynaklı düşük ifadeler ve eksik kelimeler [] işareti içinde gösterilmiştir.

Patrona Halil İsyanı Adlı Yazmanın Metni

(2b) Ba'de'd-du'â takdîr-i mevlâ ve hükm-ü cenâb-ı hazreti Kibriyâ ve kudret-i hüdü yef'alüllâhü mâ yeşâ. Bu *mecây-ı câzı* ve bu yüzden sarî oldular. İş bu bin yüz kırk üç senesi mâh-ı Muharremü'l-harâmın guresinde²⁷ şevketlü Sultân Ahmed Hân, 'Acem üzerine giderim deyü fermân-ı hümâyûnları oldu, fermân eylediler. Vezîr İbrahim Paşa ve cümle 'ulemâ ve vüzerâ ile Üsküdar'a giçüp otaklarında karâr eylediler ve 'asker-i İslâm'ın dahi çâdırlar[1] kuruldu. Ve ocaklar Üslanbul'da²⁸ kalub zevk u safâ üzere iken (Bitbazârı'nda vâki')²⁹ Rebi'ül-ulâ'nın on beşinci

²⁴ *Patrona Halil İsyanı*, vr. 6b.

²⁵ *Subhî Tarihi*, s. 43.

²⁶ *Subhî Tarihi*, s. 24.

²⁷ 17 Temmuz 1730.

²⁸ Kelime "Üslanbul" şeklindedir. Aşağıda ise kısımlarda "Üstanbul" olarak yazılmıştır.

²⁹ Parantez içi kısım tekrar yazılmıştır.

Pençşenbe günü³⁰ sâ‘at dört buçukda iken Üstambul’da Bitbazârı’nda vâki‘ çeşmenin önünde yeniçerilerin kırk altının yoldaşından Patrona Halil nâm kalyoncu Ümmet-i Muhammed’den olan diyerek hemân bayrak çıkarub ve kırk birin yoldaşı Kara Ali nâm yeniçeri ana tabi‘iyyet idüb kılıçların çıkarup Ümmet-i Muhammed’den olan bayrak altına deyüb çağırdıkda dört adam dahî bunlara tabi‘iyyet idüb altı adam olub kılıçların uryân idüb Allah Allah diyerek Bezzâzistân’a yürüyüp Ümmet-i Muhammed, bizim size zarârımız yokdur bizim da‘vâmız Dîn-i Mübîn da‘vâsıdır ve ûmûr-ı şer‘indir diyerek feryâd idüp Bezzâzistân’ın Fincancılar kapusundan girüb Allah Allah diyerek Kuyumcular kapusundan çıkup yalın kılıç Mutâflar Çârşûsu’na gelince otuz adam olup ve Sipâhbazârı’na geldükde kılıç ve tüfenk dükkânları pâreleyüb ve içinde olan ne varise³¹ yağma idüb ve birkaç kaffâf dükkânı hebenklerin³² kırub yağma eyleyüb ve bu yağmada bunlar iki yüz adam olup ve cümlesi silâhlandılar. Allah Allah diyerek Zindân Kapusu’na geldiler ve zindânda olan cümle hapisleri boşaldub tekrâr ağa kapusuna gelüb anda olan hapisleri azâd eylediler. Allah Allah diyerek Ümmet-i Muhammed’den olan bayrak altında, da‘vâmız dîn-i mübîn da‘vâsıdır ve bir (3a) kimseye zarârımız yokdur nidâ iderek yalın kılıç Etmeydâni’na revâne vardılar. Etmeydâni’na varınca binden mütecâviz adam cem‘ olup karâr eylediler ve başları Patrona Halil nâm yirmişer otuzar adam ile Üstambul içinde dört bayrak ta‘yîn olub sokâk be sokâk Allah Allah diyerek yalın kılıç ile gezüb ve Ümmet-i Muhammed’den olan bayrak altında deyüb gezmede. Yeniçeri ağası Hasan Ağa kol³³ ile bu bayrağa rast gelüb ve kol ile üzerlerine varmayub hemân karhânelerin³⁴ başından dağıdub tebdîl-i câme olup iki çifte bir kayık ile Üsküdar’a firâr eyledi. Ve İstanbul kâymakâmı ve hep kapudan olan Kaymak vezîr³⁵ ta‘dîl olmağla yalusunda bulunub bu gavgadan haber aldıkda hemân sâ‘at Üstambul’a gelüb ve durmak mümkün olmamağla derhâl Üsküdar’a firâr eyledi. Ve kethüdây-ı sâhib-i ‘âl-î Mehmed Ağa dahi konağında ta‘âm yerken ol dahi üç çifte bir kayık ile Üsküdar’a firâr eyledi. Ve bunlar bir bir şevketlü Sultân Ahmed

³⁰ 28 Eylül 1730.

³¹ “İse” kelimesi metinde bazen ayrı bazen önceki kelimeye bitişik olarak yazılmıştır.

³² Kelime burada “hepenk” gibi yazılmışken aşağıda “kepenk” olarak yazılmıştır.

³³ İstanbul emniyeti için yeniçeri ve diğer piyade ocaklarınca yetiren getirilen görev kolluktu. İstanbul, Galata ve diğer muhitlerde belirlenmiş yerlerde kolluklar vardır. Bu ismin verilmesi, vazifenin belli muhitler (kollar) itibarıyla yapılmasıydı. Bu vazifenin adları kola çıkmak, kol gezmek, kola binmek ve kolluk beklemektir. Yeniçeri ağasının da bir zaman sınırlaması olmadan kola çıkma yetkisi vardı. Bu husus için bkz. Abdulkasim Gül, *18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2020, s. 248 vd.

³⁴ Ağa kapısında belli meslek ve sanatlarla uğraşan yeniçerilere karhâneli denilmekteydi.

³⁵ Kelime “vezîri” şeklinde yazılmıştır.

Hân[la] buluşub ve bu hengâme[yi] görüb bildikleri gibi haber virdiklerinde şevketlü Sultân Ahmed Hân dahi gazaba gelüb ve cümlesine şütûm-ı galîzeyle şetm eyledikde çünkü ahşâm ba‘zı eşhâs cem‘ olub bayraklar peydâ idüb gice sâ‘at ikide iken gelüb Bitbazârı’nda elli kadar adam ile oturakçı dükkânlarının kepenklerin kırub ve içinde olan mâlların yağma eyledüler ve yağlıkçı dükkânlarında üç dükkânı dahi kırub ve içinde olan mâlların yağma eyledüler. Sâ‘at yedide iken şevketlü Sultân Ahmed Hân şeyhülislâm ve vezîri İbrahim Paşa’yı ve kethüdâsını ve yeniçeri ağasını ve Kaymak Kapudan Mustafa Paşa’yı ve sâ‘ir vezîrleri ve erbâb-ı devlet ile hemân bir çekdiriyeye binüb gelüb köşkün önüne yanaşub ve sarây-ı hümâyûna dâhil olub Sultân Ahmed Hân emr eyleyüb başmerd çekdiriyi köşkün önüne **(3b)** getirüb ve içinde olan bir mikdâr levend alub ve taşradan bu mikdâr cebeciyi içerüye alub ve cebecibaşayı dahi ma‘an içerüye aldı. Ve çünkü sabâh oldu, Cum‘a günü³⁶ kuşluk vaktinde şevketlü Sultân Ahmed Hân hazretleri hâseki ile Etmeydânı’na yirmi kadar adam (hâseki ağa ile ve yirmi mikdâr eli değneklüyü hâseki kıyâfetinde Etmeydânı’na)³⁷ dâhiil oldular. Ve cümlesi hâseki ağayı ortaya alub, “Hâseki ağa niye geldin” didikde tekrâr hâseki ağa cevâb eyledi ki “şevketlü pâdişâhımız sizlere selâm eyledi, Etmeydânı’na niçün birikdiniz ve bu cem‘iyyetten murâdları nedir deyü fermân-ı humâyûnları oldu ve cevâba muntazırdır” didikde başları olan Patrona Halil nâm ayağa kakub cevâb eyledi ki “Vezîr İbrahim Paşa’yı ve kethudâsı Mehmed Ağa’yı ve kapudan Kaymak Mustafa Paşa vezîr ve müftî Abdullah Efendi’yi ve Mehmed Emin’i ve Kablânizâde’yi³⁸ ve ricâl-i devletten on sekiz adam Etmeydânı’na sağ göndersin ve cümlemiz dağılırız ve illâ bunları almadıkça dağılmanuz ve bunları devlette istemenüz didükde cümlesü istemenüz deyü çağırışub gülbang-i Muhammedî-i çekdiler. Ve hâseki ağa dahi Etmeydânı’ndan gelüb bu didükleri cevâbları şevketlü Sultân Ahmed Hân’a söyledikde tekrâr Sultân Ahmed Hân dahi taşradan dokuz kadar monlayı³⁹ içerüye alub ve bu askerin kırılmasına fetvâ-yı şerîf alub ve

³⁶ 29 Eylül 1730.

³⁷ Cümle iki kere yazılmıştır. Mana ifade etmesi için bir kısmı parantez içine alınmıştır.

³⁸ İsyancılarca istenen şahıslar hakkında kaynaklar farklı sayılar vermişlerdir. İsimleri verilenlerin sayısı *Abdi Tarihi*’nde (s. 50) 37’dir. Vakanüvisler sayısını önce 4 olarak göstermelerine rağmen sonra ulema ve diğer görevlilerden çok sayıda kişi istendiğini yazmışlardır. *Subhî Tarihi*, s. 25, 27. *Küçük Çelebi-zâde İsmâil ‘Asım Tarihçesi* s. 206, 208. *Destârî Salih Tarihi*’ne (s. 13-14) göre ise isyancılarla görüşmeye daha sonra giden heyetten istenenler üç kişiydi ve içlerinde İbrahim Paşa yoktu. Hatta bu esere göre istedikleri kişiler verilirse “Padişahımız padişah, İbrahim Paşa vezirdir” dedikleri, ancak daha sonra İbrahim Paşa’yı da istedikleri yazılıdır. Bu yazmada geçen Mehmed Emin ve Kablânizâde isimleri ise diğer eserlerde mevcut değildir.

³⁹ İçeriye alınan ulema mensuplarının isimleri *Küçük Çelebi-zâde İsmâil ‘Asım Tarihçesi*’nde (s. 204) gösterilmiştir. Ancak bu kaynağa göre içeriye alınmaları, Sultan Ahmed’in Üsküdar’dan saraya geçmesi akabinde.

hazîneden kılıç ve tüfenk çıkarup ve Hâsoda meydânına döküb Vezîr İbrahim Paşa dahi hadden birûn altun döküb aççılar ve helvacılara birer kılıç ve birer tüfenk alup ocaklarına gittiler ve Ortakapu'nun üstüne sancağ-ı şerîfi çıkarub “Ümmet-i Muhammed'den olan pâdişahın bir akçesin ve bin akçesin yiyen sancağ-ı şerîf altına” deyüp dellâllar nidâ etmek üzere iken Etmeydânı'ndan gelüp gezen bayrakları adamların dellâlların rencide idüp ve çağirtmağa komadılar ve şehürlüden bir kimesne sancak altına âletle varmadı ve seyrî ziyâret tarîkiyle varub gezüb gittiler. Ve bu taraftan cem' olan 'asker kal'a kapularından olan kollukları önlerine katub getürdüler ve yolda şürefâların ba'zısına bizimle olun ve da'vâmız dîn-i mübîn da'vâsıdır didiklerinde ba'zısı tâbi' olub ve olmayana zor itmediler ve köşkün önüne gelen çektirilerin mücrîmlerin kurtardılar ve tershânedede olan mücrîmleri kurtardılar⁴⁰ ve bu 'asker on binden (4a) mütecâviz oldu. Ve yeniçeri ortalarına bayrak gönderüb birincinin ve beşincinin yoldaşı kazanların Etmeydânı'na getürüb Moton ağalığından ma'zûl Mehmed Ağa'yı⁴¹ hânesinden getürüb yeniçeri ağası eylediler ve birini dahi kul ağası⁴² eylediler ve cebeci odabaşını yedincinin Kalaycı Mehmed⁴³ nâm odabaşını cebecibaşı dikkiler. Ve sâbıkâ yeniçeri efendisi Süleyman Efendi'yi⁴⁴ tekrâr yeniçeri efendisi dikkiler. Bu kere yeniçeri ağası Eyyub Ensari'de olan sancağ-ı getürüb ta'zîm ve tekrîm ile karşı varub getürdüler, i'zâz ile dikkiler. Ba'de yeniçeri ocağına haber gönderüp 'umûmen yeniçeri ocağı dahî gelüb Etmeydânı'na silâhlarıyla dâhil oldular. Lâkin çorbacıları firâr eyledikde odabaşını çorbacı idüb vekilharçları odabaşı eylediler. Tekrâr yeniçeri ağası bir mikdâr adam gönderüb ağa kapusunu basub falakayı ve değnekleri ve kale miftâhlarını zabt eyledüler. Çünkü

⁴⁰ Metinde “kurtadılar” şeklinde yazılıdır

⁴¹ Mehmed Ağa hakkında kaynaklar farklı malumat vermiştir. Bu risalede onun Moton Kalesi (metinde kale isminin geçtiği yer okunmaya mâni olacak şekilde lekelenmiştir. Ancak kelimenin sonuna uyan mevcut kalelerden tek isim Modon'dur.) ağalığından azledilmiş emekli birisi olduğu yazılıdır. Vidin'de çorbacıyken kavgaya karıştığı ve ölümle cezalandırılması gerekirken yeniçeri ağası Hasan Ağa aracılığıyla affedilip emekli edildiği, Saraçhanede hayvan eyeri yapmakla meşgul olduğu kaydedilmiştir. *Abdi Tarihi*, s. 48-49. *Subhî Tarihi*'nde (s. 28) ise Niş'te çorbacıyken eşkiya başı olduğundan azledildiği yazılıdır.

⁴² Kulkethüdası kastedilmektedir. Kulkethüdası tayin edilen Beytûlmacı Baltacı Deli Mustafa Ağa'dır. *Küçük Çelebi-zâde İsmâil 'Asım Târîhçesi*, s. 208-209. İsim *Abdi Tarihi*, s. 49'da Deli Mahmud olarak geçmektedir. Aşağıda bahsedileceği üzere ocağa nefer kaydına itiraz ettiği için asiler tarafından öldürülecektir.

⁴³ Bu isim *Subhî Tarihi*'nde (s. 55) Kalaycı Halil, *Destârî Sâlih Tarihi*'nde (s. 7) Kalaycı Hasan olarak geçmektedir.

⁴⁴ Süleyman Efendi vaka sırasında zaten yeniçeri efendisidir. İhtilalcilerle ittifak ettiğinde reisülkütub yapılmış yerine 4 Ekim'de 1687 ihtilali sırasında başhalifelikten yeniçeri efendisi olan Veli Efendi'in oğlu başhalife Emin Mehmed Efendi'yi seçmişlerdi. *Abdi Tarihi*, s. 58. *Subhî Tarihi*, s. 27, 36. *I. Mahmud Devrine Ait Tarihçe*, s. 2.

ahşâm oldu, gece ile re'îs efendinin konağını basub yüz yirmi kîse akçe vesâir raht, gümüş ve altuna ve cevâhire müte'allik ne varise bulup aldılar. Ve ricâl-i devletten birkaç kimsenin hânelerini basub ve mallarını yağma eyledüler. Ayasofya şeyhi İspirzâde'nin hânesine gelüb şeyhi Etmeydânî'na getürmek için çok aradılar bul[a]madılar. Tekrâr hânesinden bir mikdâr eşyâ alup geldiler. Çünkü sabâh oldu, Cum'airtesi günü⁴⁵ çârşûludan dükkânları kırılanların otuz mikdârı Etmeydânî'na gelüp yeniçeri ağasına şikâyet idüb, Patrona Halil nâm cevâba gelüb itti; "Anlar bizden degillerdür ve ol nâm bizler kabul eylemenüz ve hânelere ve göze geldikde tüfenk ile urun ve anlar hırsızdur deyüb" ve birkaç adamın ellerinden bir bir tüfenk bulundu ve sâhipleri bu tüfenkleri görüp "bu tüfenkler bizdendir" didükde tekrâr yeniçeri ağası bu adamlardan suâl idüb anlar cevâb eylediler, "çârşûdan dükkânlardan kırub aldıg" diye cevâb ittikte hemân kılıç üşürüp bunları pârelediler ve tüfenkleri tekrâr sâhiplerine verdiler. Sonra yeniçeri ağası kola binüb bu kadar bin silâhlu ile Dîvanyolu'ndan gezüb önünce dellâllar zâr iderek "gice ile hâne basub ve mâl yağma idenler bizden degillerdür, kurkuşun ile urun" diyüb ve yağmacıların bir nicesün dutub pârelediler ve içlerinde Müslümân sûretinde kâfir bulunub anları dahi pâreledi[le]r. Ve yağmacılardan beş yüzden **(4b)** mütecâviz adam pârelediler ve leşlerini Etmeydânî'na bıraktılar. Ve cebecibaşı ocağıyla 'umûmen silâhlanub odabaşıyla ve çorbacıyla bayraklar açub Allah Allah diyerek Etmeydânî'na gittiler. Ve Sultân Ahmed'in⁴⁶ içerüye alduğı cebeciler dahi yeniçerilerin ve cebecilerin Etmeydânî'na gitdüklerin haber aldıkda anlar dahi⁴⁷ "biz bunda durmanuz ocağımıza gideruz" deyüb ayak üzerine kalkub vezîr-ia'zam cevâb eyledi ki "oğullar işte size altun alın ve sizin olsun gitmen" didükde anlar dahi cevâb eyledi ki "bizler altun istemenüz deyüb zôr ile kapularu açup Allah Allah diyerek Etmeydânî'na gittiler. Ve yedi ocak ve şürefâ dahi Emîrî Tekyesi'nden sancağı alub tekbîr getürerek Etmeydânî'na gittiler. Bunlar seksen bin kadar adam cem' olub tekrâr şevketlü Sultân Ahmed Hân yeniçeri ağasına ve cebeciye kürk ve kaftan gönderdi ve üç dört sâ'attan sonra nakîbüleşrâf takımıyla Etmeydânî'na gönderüb kimi istersüz didükde cümlelerin reisi yeniçeri ağası cevâb idüb vezîr-ia'zama ve kethudâsını ve Kaymak kapudan Mustafa Paşa'yı ve müftî Abdullah Efendi'yi ve Feyzullah Monla'yı ve Kablanîzâde'yi ve Mehmed Emîn'i ve ricâl-i devletten on sekiz adamı bize sağ gönderesin didüklerinde ba'de nakîbüleşrâf gitmek üzere iken

⁴⁵ 30 Eylül 1730.

⁴⁶ Hân kelimesinin yazılması unutulmuştur

⁴⁷ "Anlar dahi" iki kere yazılmıştır.

asker koyıvermeyüb ve bize nakübüleşrâf gerekdür deyü Etmeydâni'nda birazın sâkin eylediler. Tekrâr ikin[di]den⁴⁸ sonra yanına adamlar koşub ta'zîmen bâb-ı hümâyûna gönderdiler.⁴⁹ Ve bu haber şevketlü Sultân Ahmed Hân'a vâsıl oldu derhâl vezîr İbrahim Paşa'yı ve kethüdâsı Kaymak kapudan Mustafa Paşa'yı kapu arasına verdi. Şeyhülislâm efendiyi ve Feyzullâh Efendi'yi üç tuğla vezîrimsin deyüb birer kürk⁵⁰ giydirüb bir çekdiriye koyub adalara gönderdi. Tekrâr 'askere haber gönderdi ki yarın evleye değîn istedikleri adamları alsunlar tekrâr 'asker dahi gülbang-i Muhammediyi çeküb yerlerinde karâr eyledüler. Çünkü ahşâm oldu, ol gece sadr-ı'âlinin kethüdâsının Kazancılar içindeki konağını basub bâfir⁵¹ mâl yağma eyledüler ve vezîr mühüdârın konağını basub yağma eyledüler. Altuna ve gümüşe müte'allik şey ko[madılar]⁵² ve kethüdâ kâtibi Halil Efendi'nin kezâlik mâlını yağma eylediler ve ricâli devletten **(5a)** bir mikdâr kimesnelerin hânelerinin⁵³ basub yağma eylediler. Çünkü sabâh oldu, Bazâr günü⁵⁴ genç kuşluk oldukda şevketlü Sultân Ahmed Hân kapudan Abdî Kapudan'ı⁵⁵ kapudan paşa idüb kürk giydürdi. Andan sonra vezîri İbrahim Paşa'yı ve kethüdâsını ve kapudan Kaymak Mustafa Paşa'yı boğdurub sarayın ikişer tekerleklü odun arabasına koyub öküzlerini koyub ve önünce bir bayrak asker dellâllar ile nidâ iderek evvelce vezîri ardınca kapudan Kaymak Mustafa Paşa'yı ve kethüdâsını ve Mehmed Ağa'[y] birer gömleleriyle Etmeydâni'na getirdiler. Vaktâ ki Etmeydâni'na arabalar vardukda vezîrin ve kapudan ve kethüdânın cesedlerini arabalardan çıkarub birer ağaca salb eyledüler. Ve bir mikdâr maslûben durduktan sonra kılıç üşürürken bir nicesi, "bu İbrahim Paşa değildir, indürün bakalım" deyüb ağaçdan indürdüler. Kimisi İbrahim Paşa ve kimisi İbrahim Paşa'nın değüldür deyüb ve edeb yerüne bakub "bu sünnetsizdir ve kâfir Payzan⁵⁶ ölüsüdür, biz İbrahim Paşa'yı isterüz" didikde tekrâr arabaya binüb ayakları ilerü ve başı gerüye koyub saray önüne doğru getürüp ve bir mikdâr yir

⁴⁸ Kelime "ikinden" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁹ *Subhî Tarihi*'nde (s. 33) Valide Camisi şeyhi Emir Efendi'yi iki gün mahpusen tuttukları, cülus sonrası saraya gelecekleri zaman serbest bıraktıkları yazılıdır.

⁵⁰ Kelime "kük" şeklinde yazılıdır.

⁵¹ Vâfir kelimesi bâfir olarak yazılmıştır.

⁵² Komadılar kelimesi eksik yazılmıştır.

⁵³ Kelime, "hanların" okunacak şekilde yazılmıştır.

⁵⁴ 1 Ekim 1730.

⁵⁵ *Suphî Tarihi*'nde (s. 27, 40) aynı tayin gösterilmiş isyanda on gün sonra kaptanıderyahğın Hafız Ahmed Paşa'ya verildiği yazılmıştır.

⁵⁶ Bazı kaynaklarda bu kişi, Kürkçü Manol olarak gösterilmiştir. *Subhî Tarihi*, 31. *Abdi Tarihi*, 53. Diğer eserde ona benzeyen esir biri olarak gösterilmiştir. *Vakı'a Takrîr-i Binyüzkrüküçde Terkîb Olunmuşdur, Politics and Governance in the Ottoman Empire: The Rebellion of 1730*, (haz. Selim Karahasanoğlu), Harvard University, 2010, s. 142.

girdikten sonra tekrâr arabadan indürüp boğazından bir hamâl bargirinin kuyruğuna bağlayub ve çıplak cesedini ve her yeri açık ve bir nice kılıç yarasıyla saray meydânına bıraktılar. Ve bir mikdâr durdukda üzerlerine birer eski hasır bıraktılar. Sonra bildiler ki vezîrdir ve iki dişi altun tel ile sarılmış ve kolunda yakı yerleri ve sünnetli olduğu aşikâre oldu. Ve kapudan⁵⁷ paşanın ölüsünü pâreleyüp Aksaray'da sebîl başında bıraktılar. Ve kethüdây-ı sadr-ı'âlinin cesedini Etmeydânı'nda pâreleyüb ve üç yolun ağzına bıraktılar. Ve gice ve gice yağmacılık idenleri katî çok pârelediler. Ve “gice fenerlü ve fenersüz yatsudan sonra bir kimesne taşra çıkmasun” deyü nidâ olundi. Birkaç bayrak tenbîh idüb yağmacılar için gice Allah Allah diyerek gezmege başladılar. Ve İstanbul Efendisi dahi mahalle imâmlarına tenbîh idüb hırsızlar için her mahalleden onar adam bekçiler ile ma'an çıksun deyü tenbîh ittiler. Tekrâr vezîrin ve kethüdânın ve kaymak paşanın saraylarını ve ya[lu]larını⁵⁸ mühürlediler. Ve kızılbaş elçisini ve kazı'askerin köyünde olan Şahın oğlun⁵⁹ kollaya kodular. Ve yeniçeri ağası bu kez esâme itmege başladı. **(5b)** Ve Köse Emirzâde Efendi'yi şeyhülislâm olmak diledi, saray-ı hümâyûna dâhil eylediler. Çünkü ahşam oldu, vezîr İbrahim Paşa'nın cesedini saray meydânında kelpler yedi hemen ayakları topuklarına varınca başı vesâyir kemükleri kaldı. Ve kethüdâbegin cesedi üzerine bevl idüb sitihlediler ve tekrâr iki bayrak ta'yîn olunub vezîrin ve kethüdâbegin ve Kaymak Paşa'nın saraylarını beklediler. Ve bu gice sâ'at dörtde iken Emirzâde Efendi içerüden kızlar ağasını çağırub itti ki “müşâveret vardır, var imdi Şevketlü Sultân Ahmed'i haremde çağur gelsün” didikde kız ağası dahi derhâl haremde şevketlü Sultân Ahmed Hân'ı getürdükde tekr[âr]⁶⁰ Emirzâde Efendi Sultân Ahmed Hân hazretlerine du'âlar ve senâlar ittükden sonra cevâba gelüb itti; “Padişahım kulların Sultân Mahmûd'u isterler cülûs idersen takdîr Allah'ındur” didükde Sultân Ahmed Hân tağayyürü'l-levn⁶¹ olub cülûs idüb bin yüz kırk üç senesi Rebî'ülevvel'in on dokuzuncu günü⁶² Bazâirtesi gicesi idi. *Vetilke-l-eyyâmu nudâviluhâ beyne-ennâsi*⁶³ âyet-i kelimesin kânûn olmağla kırâat ittikten sonra sâ'at dörtde iken Sultân Mahmûd cülûs idüb tahtına oturdu. *Halledallâhü hilâfetehu ilâ*

⁵⁷ Kelime “kapupadan” şeklinde yazılıdır.

⁵⁸ Yazmadaki tamirattan dolayı kelime tam okunamamaktadır.

⁵⁹ İsyanıdan önce gelen elçiler Rıza Kulu Han ve Veli Muhammed Han ile beraber Safevi şehzadesi Safi İstanbul'da bulunmaktaydı. *Subhî Tarihi*, s. 17, 48. *Târîh-i Göynüklü*, s. 383, 388.

⁶⁰ Kelime “tekr” olarak yazılıdır

⁶¹ İfade “rengi atmak-değişmek” manasına gelmektedir.

⁶² 2 Ekim 1730.

⁶³ Âl-i İmrân Suresi, 140. ayet. Ayetteki “beyne” kelimesi yazılmamıştır. Manası: İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz.

yevmüd-dîn.⁶⁴ Tekrâr içerü halkına fermân-ı hümâyûnları oldu ki “cümleünüz yerlü yerinizde⁶⁵ ve gedükli gedüğüzde olun” deyü fermân-ı hümâyûnları olundu. Ve başkapukethüdâsı Kara Mustafa’nın ve kapucular kethüdâsı Mehmed Ağa’nın ve kethüdâ kâtibi Halil Efendi’nin hânelerini basup ve kendülerin aradılar bulmadılar. Çün sabâh oldu, Bazâirtesi günü cümle erbâb-ı devlet olan ve erbâb-ı divân saray-ı hümâyûna gelüb düzöldüler ve yedi binden mütecâviz şürefâ sancağını bâb-ı hümâyûna getirüb durdular. Ve tekbîr getirerek evle ezânı okunurken yeniçeri ağası dahi gülbang-i Muhammedî çekerek ve ağa sancağı önünde koyu sofiler hû hû ismin çekerek saray-ı hümâyûna dâhil oldular. Ve şevketlü Sultân Mahmûd Hân dahi azîmet ve şevketle saray-ı hümâyûna dâhil oldular. Ve andan çıkup hazreti Eyyüb Ensârî’ye çıkub kılıç kuşanmak üzere lâkin vakt-ı âhere kalub tekrâr ‘asker şevketlü Sultân Mahmûd Hân hazretlerin **(6a)** üslub-ı sâbık üzere saray-ı hümâyûna getirüb tekrâr ‘asker yine Etmeydâni’na gelüp yerlerinde karâr eylediler. Ba’de vezirin oğlu Mehmed⁶⁶ Paşa’yla nişancı Ali Paşa’yı ricâ idüp ‘afv olundu deyü takımlarıyla hânelerine gönderdiler. Ba’de Etmeydâni’nda esâme tashîh itmeğe başlandı ve tashîh olur iken bu kadar esâme çokdur böyle olmasun bu nizâ’a başladukda kulkethüdâsını pârelediler ve Silahdâr Mehmed Paşa’yı vezîr idüb divân sürmeğe başladı. Çünkü ahşâm oldu, kethüdâ kâtibinin sarayını basup yağma eyleyüb ve bir şey komadılar. Ve bir nice kimesnelerin hânelerini basub her ne buldular ise yağma eylediler. Ve Üsküdar’da bâfir hânelerin basub her ne buldular ise yağma eyledüler. Çünkü sabâh oldu, yevmü’s-Salı günü⁶⁷ yine esâmeler tashîh idüb ve dellâllar nidâ eyledi ki bayrak altında olandan gayrıda silâh bulursam ve sokâklarda silâhlu yoldaş bulursam ve silâhlı görürsek pârelerüz deyü nidâ olundu. Ve kal’a kapularına ve kolluklarına ve ba’zı lüzûmu olan yerlere kolluk ta’yîn olunub bayraklar kodular. Ve esâmesi tashîh olan ortalar bayraklarıyla yerlü yerine⁶⁸ gittiler. Çünkü ahşâm oldu, yine bir nice kimesnelerin sarayların basub yağma eyledüler. Ve Kablanîzade’nin ve başkapukethüdâsının sarayların ve hânelerin basub her ne buldularise aldılar ve içinde bir şey komadılar. Ve kendilerini çok aradılar bulamadılar ve cümle eşyâların alup gittiler. Çün sabâh oldu, Çehârşenbe günü⁶⁹ şevketlü Sultân Mahmûd Hân

⁶⁴ “Allah hilafetini kıyamete kadar baki kılsın”

⁶⁵ Bu kısımda kâtip bazı değişiklik yapmıştır. Önce “cümleünüz yerlü yerinde” yazmış sonra “de” yi silmeyerek kalıba uydurmak için “yerünüzde” diye değiştirmiştir. Bu yüzden kelime okunamayacak bir şekle gelmiştir.

⁶⁶ Burada Mehmed olarak yazılan isim aşağıda Mehmed olarak yazılmıştır.

⁶⁷ 3 Ekim 1730.

⁶⁸ Kelime “yerinde” şeklinde yazılıdır.

⁶⁹ 4 Ekim 1730.

hazretleri hatt-ı şerîf verdi ki “memâlik-i mahrûsemde her ne kadar mâlikâne ve her ne kadar bid‘at varise cümlesi ref olsun ve fukarâya zulm olmasun, rızây-ı hümâyûnun yokdur” hatt-ı hümâyûnuyla dellâllar nidâ eylediler. Ve cebecibaşığı azl idüb kapu çavuşu olan çorbacıyı cebecibaşı idüb ve vezîrin oğlu Mehmed Paşa’yı İzmir’e⁷⁰ göndermek murâd eyledüler. Çünkü ahşâm oldu, yine birkaç adamların hânelerini basub yağma eyledüler. Çünkü sabâh oldu, Pencşenbe⁷¹ günü şevketlü Sultân Mahmûd Hân hazretleri Kağıthâne’de olan köşkleri cümlesi yıkulsun ve üç güne dek kalmasun deyü hatt-ı hümâyûn virdi. Ve Patrona Halil nâm ve Kara Ali ve Musli Beşe’yi içerüye aldılar ve bir mikdâr kaldılar. Ba’de taşra çıkdukda Etmeydânı’na geldiler. Ba’de dellâllar Etmeydânı’ndan çıkub nidâ eder ki “bundan sonra Etmeydânı’ndan bayrak çıkmasun” deyü köşe be köşe kolluklar ta’yîn iyledüler. Çünkü ahşâm⁷² (oldı, bu gice bir kimsenin hânesini basub yağmalamadılar. Çünkü sabâh oldu, Cuma günü⁷³ şevketlü Sultân Mahmud Hân alayla bâb-ı hümâyundan çıkub divân yolundan gidüb Hazret-i Eyyûb Ensârî’ye kılıç kuşanub ba’de Cum’a namâzın Sultân Câmî’inde kılub saray-ı hümâyûna ‘avdet eyledi. Ve geldikten sonra Etmeydânı’nda serdengeçti ağalarını da’vet idüb kendülerine birer at ve birer mikdâr bahşış virüb gönderdi. Ve Anadolu üç seneye değin cem‘-i tekâlifden men olundu.) (6b) oldı, yine birkaç adamın hânelerin⁷⁴ basub yağma eylediler. Ba’zı yerde hâne sahipleri tüfenk ile urub uğratmadılar. Çün sabâh oldu, Cum’airtesi günü⁷⁵ oldı. Sadr-ı‘âli kethüdâsı Seyf⁷⁶ Ağa Üsküdar’a firâr itmegin Üstanbul’da kethüdâ-yı sadr-ı‘âli olan Niğdeli Ali Ağa gelsün beni götürsün deyü haber gönderüb ol dahi adamlar ta’yîn idüb dutup bostancılara gönderdiler. Çünkü ahşâm oldu, reîsü’l-küttâb olan efendiyi dahi Üsküdar’da dutub bostancılara verdiler. Ve hâne basan eşrâr vekilleri⁷⁷ İbrahim Paşa’nın ve kethüdâsının etbâ’larının zenginlerin hânesine varub birer mikdâr eşya alub gitmeğe başladılar. Ve tüfenk ile

⁷⁰ *Vakı‘a Takrîri*’nde (s. 144), İznikmid olarak yazılıdır.

⁷¹ 5 Ekim 1730. Günün adı “Peşencebe” şeklinde yazılıdır.

⁷² Parantez sonrası 6b’nin başı “Çünkü ahşâm”ın devamı olarak okunmalıdır. Parantez içi kısım sonradan ilave edilmiştir.

⁷³ 5 Ekim 1730.

⁷⁴ Kelime “hânların” şeklinde yazılsa da sonraki cümle hane olduğunu göstermektedir.

⁷⁵ 6 Ekim 1730.

⁷⁶ İsim şeklinde yazılıdır. Diğer kaynaklarda mevcut olmayan bu bilgide geçen şahış, malum değildir. Ancak *Târîh-i Göynüklü*’de (s. 410) Eylül 1731’deki yeni isyan teşebbüsünde yer alan kethüda Mehmed Paşa’nın en yakın adamlarından Seyfi Ağa’dan bahsedilmiştir.

⁷⁷ İlk kelimenin “eşîrrâ” olarak okunması mümkündür ancak bu durumda sonraki kelime çıkarılamamaktadır.

uranların hânesine varmadılar. Çünkü sabâh oldu, Bazâr günü⁷⁸ vezîr İbrahim Paşa'nın kelpelerden bâki kalan kemükleri saray-ı hümayûnun duvarı dibinde bıraktılar. Ve yeniçeri ortalarından ortalar⁷⁹ seksener ve onar ve yüzer adam gelüb itdü ki “elbette biz dahi esâmeye tashîh oluruz” deyü cebren odabaşılarını önlerine katub gürûh gürûh ağa kapusuna tashîh olmağa gitdiler. Ve başkapukethüdâsı Kara Mustafa'yı⁸⁰ Etmeydânı'na getürdüler. Ve esnâf kethüdâların bezzâzistan kethüdâsını ve Üstanbul efendisini da'vet idüb “bezzâzistan ve serrâçhâne açulsun ve çârşû bâzâr açulsun” didikde bu kez esnâf kethüdâları cevâb itti ki “bu eşhâs ayakda iken açılması münâsib degildir” didüklerinde bu kez ma'kûl görölüb dağıldılar. Ve re'îs efendi 'afvolunub tekrâr yalusuna gitdü. Çün ahşâm oldu, gice âlem asûde olub ve her mahalden bekçiler onar adam çıkdılar ve kollukların köşe be köşe gezmeğe başladılar. Çün sabâh Bazârirtesi⁸¹ gün şevketlü Sultân Mahmûd Hân hazretleri cülûs bahşışin yeniçerilere altı bin kîse virildi. Arabalarla serdengeçti ağaları aldılar. Ba'de vezîrin kemükleri pârekende olub ve her birin bir yanaya sürüb telef oldu ve bir mahalle defn olunmadı ve deryâya dahi vaz' olunmadı ve cümle ayaklar altında çiğneyüb (7a) zâyı' olmadı.⁸² Bu gice dahi 'âlem âsûde hâl oldu. Çünkü gice geçüb sabâh oldu, Salı gününde⁸³ zikrolunan gürûhlar bir nice gün bir kimseye kasıd olunmadı ve itmediler ve bu hâl üzerine olmadılar. Ve bayrakları açık Etmeydânı'nda çadırları ile oturub tekrâr Musli nâm zorba yeniçeri ağasının kethüdâsı olub ve Patrona nâm zorba dahi yayabeyliği⁸⁴ verdiler. Ol gice geçüb çün sabâh oldu, Çehârşenbe günü⁸⁵ başkethüdâsını ve Kara Mustafa'yı ve ağa kapusunda Mumcu Abdi'yi Etmeydânı'na getürüb pârelediler. Ve yine Etmeydânı'na karâr eylediler. Ve şevketlü Sultân Mahmûd Hân hazretleri ocaklara yüzünüz ağ olsun ve

⁷⁸ 7 Ekim 1730.

⁷⁹ Ortalarından kelimesinden sonra harekeli olarak “ortalar” yazılmıştır.

⁸⁰ Yeniçeri olan Kara Mustafa Ağa, İbrahim Paşa'nın dairesinde uzun müddet başkapukethüdalığı yapmışken yaybeyliği verilmişti. *Subhî Tarihi*, 41. Kapıkethüdaları muhızır emrinde muhafaza ve teşrifât işlerinde görev yaparlardı. Başlarındaki yeniçeri başkapıkethüdâsıydı. Kara Mustafa Ağa, ihtilalcilerin ilk başta saraydan istenen kişilerin arasındaydı. *Küçük Çelebi-zâde İsmâil 'Asım'ın Târîhçesi*, s. 180-216, 208.

⁸¹ 8 Ekim 1730.

⁸² Cümlede bir bozukluk vardır. Sondaki olmadı kelimesinin mantiken oldu yazılması gerekmektedir.

⁸³ 9 Ekim 1730.

⁸⁴ Muslu'ya yayabeyliği verildiği sadece bu kaynakta mevcuttur. Azledilen sekbanbaşı ve kulkethüdâsı dâhil yeniçeri zabitlerine, yüksek görevlilere ve İstanbul ağalarına maaşlarını hazineye bırakmaları şartıyla ömür boyu yeniçeri ağası tarafından tahsis edilmişti. Ocağın ilgasına kadar varlığını devam ettirmişti. Savaşlarda yararlılıkları görülen daha düşük rütbeli yeniçeriler veya serdengeçti ağalarına da verilmişti. Gül, *18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı*. s. 404. Kayıtlara Patrona Halil'in yayabeyliğine rastlanmasa da serdengeçti ağası olduğundan bu mansıp verilmiş olabilir.

⁸⁵ 10 Ekim 1730.

etmeğim size helâl olsun, fukarâya ve zu‘afâya bir türlü rencîde itmiyesiz ve rızâ-yı hümâyûnum yokdur” deyü hatt-ı hümâyûn olundu. Ve bu zorbalı ‘umûmen sem‘an ve tâ‘aten⁸⁶ diyüb yerlerinde karâr eylediler. Ve ricâl-i devletten Pençşenbe gün⁸⁷ adamlar ta‘yîn olunub ki bayrakları sarub odalu odalarına gitsün deyü fermân olundu. Ve ba‘de öyle ittiler lâkin serdengeçtiler bayraklarını sarmadılar. Tekrâr Patrona Halil nâm ve Musli Beşe gice ile ricâl-i devletten ekserisine adamlar gönderüb ba‘zısından beş kîse veya yirmi kîse ve otuz kîseye degin her birisinden hâline göre taleb eyleyüb birer mikdâr akçe aldılar. Ve ba‘de bunların ittikleri eşkıyâlıklar şayi‘ oldukda bu kez ‘âlem kendülerinden dilgîr olub ve anlar dahi zorbalıkları idüb ba‘zını padişâh mansûbuni bâ-müstahak olanlara tevcîh idüb etmeye başladılar. Ve istedüklerine mansûb verüb ve istemedüklerini nefy idüb ihrâç itdiler. Ve nice nice hüfyeten ta‘addileri aşikâre oldukda ve bu *eşhâs-ı evkâr* itdükleri yeniçeri ocağın rezâletine ba‘is olur deyü tekrâr ocak ihtiyârları meşvereten Rebî‘ül-âhir’in on birinci günü⁸⁸ Çeharşenbe gününde ‘ales-sabâh cümleten ocak ihtiyârları Patrona Halil nâm Etmeydânı’na da‘vet idüb ba‘de Patrona Halil nâm dahi Etmeydânı’na iki yüzden mütecâviz zorbayla silahlanub gelüb Etmeydânı’na dâhil oldular. Ve ba‘de **(7b)** Orta⁸⁹ Câmi‘de ocak ihtiyârları söze gelüb ittiler ki “Halil Ağa bizler yeniçeri ocağının ihtiyârlarıyuz. Ve ocak dimek ihtiyârlar dimekdür ve neferât bizim kuzularımızdur. Ve kuzı anesinden ayrılmaz. Sen ocağımıza muhâlefet hareket eyledin ve Ümmet-i Muhammed’[i] rencîde itmege başladın. Ve pâdişâh mensûbuna karıştın ve türlü türlü fesâdlar işledin. Ve bu senin itdigün zorbalığa yedi ocağın rızâsı yoktur ve pâdişâh-ı ‘âlempenâh hazretlerinin rızâsı yokdur. Ve şer‘î şerîf dahi buna râzî olmaz. Ez-cümle esâs-ı devlet benim ve Devlet-i ‘Osmâniye benim zîr-i destimde der⁹⁰ imişsin. Ve vezîr-i ahkâm hazretlerine dahi rûberû şetm-i galîza-i şütüm idüb yine bayrak kaldırım kendini pâre pâre iderim der imişsin. Ve yeniçeri ocağı hıyânetten pak olmuş ocaklardır ve bunlar pâdişâha boyun eğmişlerdir ve bunların bıyığı bir kıl üzerine yudulur ve zorbalık idenleri ocaklar kabul itmezler. Yeniçeri ocağına zorbalık düşmez ve edebinle me‘mûr olduğun yere var git yoksa seni bin pâre ideler. Ve sakın bundan böyle ocağımızı dilin[e] getürme, rızâmız yoktur didüklerinde ba‘de Patrona Halil nâm cevâb idüb söyledi ki “ben böyle lâfları almam ve dinlemem” deyüb derhâl atına binüb alub yürüverdi ve yerine gitti karâr

⁸⁶ “İşittim ve itaat ettim” yani “baş üstüne efendim” manasında bir sözdür.

⁸⁷ 11 Ekim 1730.

⁸⁸ 24 Ekim 1730.

⁸⁹ Orta bir önceki sayfanın sonunda da olmak üzere iki defa yazılmıştır.

⁹⁰ Burası “destimde dür imişsin” şeklinde yazılıdır.

eyledi. Ve bu kere halkı evvelkinden ziyâde rencîde itmege eylemege başladı ve diledügi mensûbları kendüsi diledügi adamlara vermege başladı. Hatta Rebî'ül-evvel'in⁹¹ dokuzuncu günü⁹² yevm-i Bazâr bir kassâb kâfirini bir nice serdengeçtilerle Paşakapusu'na getirüb vezîr-ia'zam cevâb eylediler ki elbet kâfiri Boğdan begi idersin deyü zor eyleyüb elbette dedükde tekrâr vezîr-ia'zam cevâb eyledi ki bu kânûn degildir ve misli dahi sıbkat etmemişdür ve Boğdan memleketine beg olanlar silsile ile olur ve evlâd evlâda meşrûtdur ve Boğdan begi demek Boğdan memleketinin kralıdır. Ve bu sizün didüğünüz bir türlü mümkün degildir ve hatırınız için bir gayri münâsib şey idelüm didükde bunlar yine tekrâr vezirîa'zama rûberû şetm-i galîz ittüler ve bizler yine Etmeydânî'na giderüz ve seni İbrahim Paşa'dan dahi beter iderüz bize güç degil, katî âsândır" didiklerinden tekrâr vezîr-ia'zam dahi biz-zarûri ol kassab[1] Boğdan begi (8a) idüb ve iki bin kîse akçe⁹³ hırsen virecek oldular. Ve bu kâfiri Boğdan begi ittikten sonra ahşâm oldu. Ba'de bu zorbalar gice ile bir yere gelüb cem' oldular ve birbirleriyle müşâvere ittüler. Bizlere âleme mansûblar alıvirdik ve her birimiz dahi mâl-ı Kârûn'a mâlik olduk lâkin bizim henüz hüküm ü hükûmet elimizde degildir. Ve anlara varubta söylemeyince bir kimseye mansûb idemeyüz. Ve biz bu devletde kendimiz mâlik olalım didüklerinde ve ba'de ittüler ki bu husûsda meşveret budur ki Muslu nâm Beşe'yi yeniçeri ağası idelüm ve Kara Ali'yi kulkethüdâsı idelüm ve Patrona Halil Beşe'yi kapudan paşa iderüz ve eğer bu işe kâyil olmazlarise anı da dahi tahtından indirür[üz], ol dahi benî Âdem biz dahi benî Âdem, ne korkumuz vardır didiler. Ve illâ pâdişâh sancâğı şerîf çıkarub ve şehirlü bunlara tabi'iyet ider ise bu kez yetmiş seksen yerden İstanbul'a taraf be taraf virürüz âteş-i suzânı. Ve ol sâ'aat şehürlüler kendü başları kaydına düşerler ve anları dahi derhâl kırarız ve Devlet-i Osmâniye'ye ve İstanbul'a dahi biz mâlik oluruz. Ve kavlı kararî bu uslûb üzerine eylediler. Ve bunun üzerine tedârik idüb bu tedbîre mübâşeret ittüler. Lâkin bu zâlimlerin ve bu eşkıyâların bu gûna ihânet-i bedleri şevketlü Sultân Mahmûd Hân hazretlerinin ve vezîr-i a'zamin ve Tatar Hânı Kaplan Giray'ın bir tarikle ma'lûmları olub ve esnâda gerek kulkethüdâsı⁹⁴ Muslu Beşe ve gerek Patrona Halil nâm ve Kara Ali nâm günde bir kere han hazretlerine gelüb derler ki Sultân Mahmud Hân'a ricâ idüb bu vezîri 'azl eylesün ve söyle, ağalar

⁹¹ Bu ayın Cemâziyelevvel olması gerekir.

⁹² 20 Kasım 1730.

⁹³ İsyân sonrasına ait kayıtlara göre voyvodaya kulkethüdâsı Muslu, 55 bin kuruş borç vermişti. Hakan Yılmaz, "İsyânın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyanı", *Osmanlı İstanbul'u IV*, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 430.

⁹⁴ Muslu'ya kulkethüdâlığı 11 Kasım'da verilmiştir. *Vâkı'a Takrîri*, s. 148. İsyân sonrasına ilişkin kayıtlarda sabık kulkethüdâsı olarak görülmektedir.

dahi istemezüz derler ve elbette bu olmalıdır ve illâ olmazise **(8b)** bu def'a iş gayri olur didükde tekrâr han hazretleri dahi ne olsun sûreten ma'kûl ve münâsip şevketlü Sultân Mahmûd Hân ile söyleşüb ve size haberin viriz deyü bu zorbâlara cevâb virdi. Ve bu esnâda iken Muhsinoğlu Abdullah Paşa'yı Emîrhâc idüb Rumeli'nden gönderdi. Ve Cânım Hoca'yı dahi İzmir'den getürdükde ve bunların müşâveresiyle mâh-ı Cemâziye'l-evvel'in on dördüncü⁹⁵ günü ki yevmü'l-Cum'a⁹⁶ 'ales-sabâhda huzûr-ı hümâyûnda müşâveremiz vardır ve cümle erkân-ı devlet ve ulemâ ve vüzerâyı da'vet idüb ve mezkûr zorbaları dahi ma'an da'vet olunub ve yigirmi kadar adam Etmeydân[1] ağaları dahi saray-ı hümâyûna, yeniçeri ağası huzûr-ı hümâyûna girub kürk giymek esnâsında şevketlü Sultân Mahmûd Hân hazretlerinin Enderûn ağaları hemândem hançere dutub ba'de kulkethüdâsı olan Muslu Beşe'yi ki ay mukaddem kahvecilik ederdi anı dahi bilâ amânsız katl eylediler, ba'de Patrona Halil nâm bilâ amânsız katl eylediler, ba'de Kara Ali nâm Beşe'yi bilâ amânsız katl eylediler. Ve bu üç zorbabaşıları kürk giymek bahânesiyle şevketlü Sultân Mahmûd Hân sizi ister deyüb bir bir hançere tutub pâre pâre eyleyüb ve leşlerin taşraya bıraktılar. Ve saray havlusunda bakîlerin ur idüb hemândem bostancılar ve baltacılar cümlesini bir anda katl eylediler. Ve taraf be taraf hatt-ı hümâyûnlar gidüb zorbaların buldukları yerde bilâ amânsız katl eylediler ve ağa kapusuna irsâl iyledüler. Ve gicesi taraf be taraf deryâya irsâl olundular. Ve yevmü'l-mezkûrede Muhsinzâde Abdullah Paşa'yı yeniçeri ağası eylediler. Ve Cânım Hoca'yı üç tuğla kapudan paşa idüb eyledüler. Ve dahi ol-gün saray-ı hümâyûnda bile olan Zülâli Efendi'yi ve bir dahi bunlara tarîk-i delâlet rehberleri olan çavuşbaşı olub ve mezbûrlara ağa, câsûsluk töhmetiyle müttehem olan kapucubaşı (ve)⁹⁷ Derviş Mehmed Ağa **(9a)** ve bir dahi Boynuurlu sekbânbaşı bu dört kimesneleri dürlü dürlü hakâretle kaldırıb çekdiriye vaz'olundu ve İlimni Adası'na nefy olundu. Subhânallah bu def'-i 'azîmin evvel zuhûru bir 'ibretnümâ şöyle ki İbrahim Paşa gibi bir vezîr ve Mehmed kethüdâ gibi bir kethüdâ zuhûr-ı Devleti Osmâniye'den berü gelmemüşdür. Ve Mehmed kethüdânın altı bin zer-i hâlisi yağmadan sonra taraf-ı mîrîden şimdiden otuz bin kîselik akçe zapt olundu. Ve vezîrin dahi iki bin kîselik nukûdu zapt olunmuşdur. Ve böyle devlet dünyâ kurulalı berü Kârûn'dan gayriye müyesser olmadı. Ve böyle iken

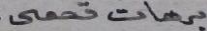
⁹⁵ 20 Kasım 1730.

⁹⁶ Bugün Cumartesi olması gerekir ki aşağıda bu şekilde yazılıdır.

⁹⁷ Cümlede parantez içine alınan "ve" fazladır. Mehmed Ağa kapıcıbaşı iken ihtilalin üçüncü günü isyancılar tarafından sipahiler ağası yapıldığından saraydan ayrılmıştı. Ama Mehmed Ağa diğer kaynaklara göre zorbalarla beraber öldürülmüştü. *Subhî Tarihi*, 32. *Küçük Çelebizâde İsmâil 'Asım'ın Târîhçesi'*nde (s. 212) Mehmed Ağa, Çavuşbaşı tayin edilmiş görülmektedir.

birkaç erâzil zuhûr idüb kendülerin dürlü dürlü hakâretle kahreylediler. Ve ba‘de anlar dahi azup hadlerinden ziyâde husûslara müeddî olub ve herkes bu zorbâlara “bunlar gayrilere benzemezler ve bunların def‘i ziyâdesiyle husûslara müşkil” der iken Rabbü’lâlemîn Allah bir sâ‘at içinde cümlesin dünyâyâ gelmemişe döndürüb bir an sâ‘atte dünyâdan vücûd-ü nâ-pâkların kaldurub dünyâyâ gelmemiş gibi eyledi. Ve mezkûr zorbâlar mâh-ı Cemâziye’l-evvel’in on dördüncü günü cum‘airtesi günü katl olunub ve üç güne dek bir eserleri kalmayub ancak ba‘zı yerlerde mahfîleri haber aldudka birer birer ahz olunub ve ortalık intizâm buldu. Ve bundan akdem İstanbul’da bu sâl-ı ‘ibretnümâ için târîhe; herkes cüst u cûda iken ve ehl-i hâlden bir kimesnenin sem‘ine hâtif oldu, gaybdan bir âvâz bedi‘ül-beyân gelir kim “fa‘tebirû yâ ulî-l-epsâr”⁹⁸ ve bu nidây-ı hikmet engîz ile sedâr olub sâ‘at-ı hûrûfatın hesâb iyledikde fîn-nefsi’l-emr bu sâl u heşt şî‘ârın temâmen târîh düşürüb ve Kurân-ı Azîmüşşânın mu‘cizât-ı bâhiresine *burhân-ı kat‘i*⁹⁹ olmuşdur. Temmeti’l-hurûf Ahmed sene hamsîn ve erba‘a ve miete ve elf.

⁹⁸ Haşr Sûresi (59), 2. ayet. Manası: Ey basiret sahipleri, ibret alın.

⁹⁹ şeklinde yazılı kelimeler, “berihât-ı kasemi” okunması da mümkünken kâtibin sehivleri düşünöldüğünde “burhân-ı kat‘i” ifadesi, öncesi göz önüne alındığından kalıba daha münasip düşmektedir.

Kaynakça

- 1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi, (Yay. Haz. Faik Reşit Unat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- 1730 Patrona Halil İsyânına ve I. Mahmud Devrine Ait Tarihçe, (haz. Şükran Çınar), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: 11059.
- Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2016.
- Destârî Sâlih Tarihi*, (yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1962.
- Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü*, (haz. Songül Çolak-Metin Aydar), TYEKB Yayınları, İstanbul 2019.
- Gül, Abdulkasim, *18. Yüzyılda Yeniçeri Teşkilatı*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2020.
- Vak‘anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, (haz. Mesut Aydın), Kitabevi Yayınları İstanbul 2007.
- Vakı‘a Takrîr-i Binyüzkırkünde Terkîb Olunmuşdur, Politics and Governance in the Ottoman Empire: The Rebellion of 1730*, (haz. Selim Karahasanoğlu), Harvard University, 2010.
- Yılmaz, Hakan, “1730 Patrona İsyânı İle İlgili Kısa Kroniklerden Rûz-nâme Yazarı “Ahmed” Kimdir?” *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. I, S. 2, Yıl 2015, s. 103-126.
- Yılmaz, Hakan, “İsyânın Gölgesindeki İstanbul: Yeni Arşiv Belgeleri Işığında 1730 Patrona İsyânı”, *Osmanlı İstanbul’u IV*, 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 411-452.
- Yılmaz, Hakan, “Patrona Vak‘ası Hakkında Yazılmış Kısa Kronikler ve Devrin Vak‘anüvisi Küçük Çelebi-zâde İsmâil ‘Asım’ın Târîhçesi”, *Doğu Batı*, Yıl 21, S. 85, Mayıs-Temmuz 2018, s. 180-216.

XV-XVI. Yüzyıllarda Tırhala Şehrindeki Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme

Muhittin Kul

Dr, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

muhittinkul@artvin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0538-8684>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	06.04.2021
Kabul Tarihi	26.05.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.8

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

.

Muhittin Kul

Dr, Artvin Çoruh University, Faculty of Science and Literature, Department of History

muhittinkul@artvin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0538-8684>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	06.04.2021
Accepted Date	26.05.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.8

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

XV-XVI. Yüzyıllarda Tırhala Şehrindeki Vakıflar Üzerine Bir Değerlendirme*

Muhittin Kul

Öz

İslam toplumunun en önemli kurumsal yapılarından olan vakıflar yüzyıllardır Müslümanların hayra yönelmesinde etkin bir vasıta olarak var olagelmışlerdir. Vakıflar, şehirlerin mütemedden bir vaziyet kazanması, halkın ihtiyaçlarının giderilmesi, yöneten ve yönetilen arasındaki bağın kuvvetlenmesi gibi idari, iktisadi, sosyal birçok yönden medeniyete katkıda bulunmaktadır. Kendinden önce ve kendi döneminde ki birçok İslam devleti gibi Osmanlılar da üç kıtada hükmü altına aldıkları bölgelerde vakıf kurumu ile sayısız eser inşa etmişler, maddi ve manevi inkişafı gerçekleştirip hayra vesile olmuşlardır. Bu minvalde 1395 tarihinde Osmanlılar tarafından fethedilen Tırhala şehrinin de, Osmanlı Devletinin birçok farklı bölgesinde olduğu gibi, inkişafında da vakıfların etkisi oldukça yüksektir. Bu amaçla, yapılan bu çalışmada, XVI. yüzyıla kadar Tırhala şehrinde bulunan vakıfların, özellikleri ve şehre katkıları değerlendirilmiştir. Fethinden XVII. yüzyıla kadar 200 yıldan fazla bir sürede Tırhala şehrinde kurulan onlarca vakıf, şehrin çehresini değiştirmiştir. Başlangıçta gayrimüslimlerden müteşekkil şehir yapısı Müslümanların yerleşimi ve kurdukları vakıflar aracılığıyla hızlı bir şekilde Türk-İslam şehri özelliğine kavuşmuştur.

Anahtar Kelime: XV-XVI. Yüzyıl, Osmanlı Devleti, vakıf, Tırhala.

An Assessment of the Foundations in Trikala City in XV-XVI Centuries Abstract

Foundations, one of the most important institutional structures of Islamic society, have been an effective means of lead to Muslims give charity for centuries. Foundations, contribute to civilization in many aspects administrative, economic and social such as civilization of cities, meeting the needs of the people, strengthening the bond between the ruler and the ruled. Like many Islamic states before him and in his own period, the Ottomans built numerous works with the foundation institution in the regions they ruled on three continents, they realized material and spiritual development and were instrumental in give charity. In this respect, the foundations have a great influence on the development of the city of Tırhala, which was conquered by the Ottomans in 1395, as in many different regions of the Ottoman Empire. For this purpose, in this study, the characteristics of the foundations in the city of Tırhala until the 16th century and their contributions to the city are evaluated. From the conquest of 17th dozens of foundations established in the city of Tırhala for more than 200 years until the 19th century changed the

* Bu çalışma 2018 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan *Tırhala Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı (XV-XVI. Yüzyıl)* isimli doktora tezinden üretilmiştir.

face of the city. The city structure, which was initially composed of non-Muslims, quickly became a Turkish-Islamic city through the settlement of Muslims and the foundations they established.

Keywords: XV-XVI. century, Ottoman Empire, foundation, Tırhala.

Giriş

Vakıf, Arapça *vakf* (وقف) asli harflerinden oluşan bir kelime olup sözlükte “*durma, durdurma, harekettten mahrum bırakma*” gibi manalar taşımaktadır. Bununla birlikte fikhi manasıyla ise malın bir kısmının veya tamamının Allah için vakfedilmesi, kazancın İslam’a hizmet ve hayır yolunda harcanması gibi yaygın/genel bir tarifi de vardır. Buna karşın İslam’ın kutsal kitabı Kuran’ı Kerimde kavramsal ve kurumsal yönlerden vakfı çağrıştıracak bir ifade yer almaz. Fakat, Kuran’da Allah yolunda harcama yapma (sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız, Âl-i İmrân 3/92), kimsesiz, yoksul ve ihtiyaç sahiplerine yardım etme, hayır ve faydalı işlere yönelme gibi birçok ayet bulunması İslam toplumlarında vakıf anlayışının temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. Vakıf anlayışı ve uygulaması da bu temel dayanak noktalarından gelişerek zamanla kurumsal bir yapı hüviyeti kazanmıştır. Bu yönüyle sosyal, siyasi, iktisadi, dini gibi birçok alanda hizmet veren vakıflar, aynı şekilde Türklerin İslamlaşma süreci ve sonrasında da bir medeniyet tasavvurunun temellenmesi ve inkişafında en önemli yapı taşlarından birisi olmuştur.¹

Osmanlı Devleti’nde ise bir müessese olarak vakıf, sadaka kavramından çok ötede, İslam hukukunun kendisine kattığı birikim ve sağladığı altyapıyla kurumsallaşmış bir yapı mahiyeti arz etmektedir. Kurumsallaşan vakıfların temel amacı hayra vesile olması yönüyle dini olsa da, sosyal ve iktisadi hayatın önemli bir destekleyici kurumu olarak toplumun bütün katmanlarına ulaşabilmesiyle, dini yönünün yanında beledi, seküler bir kuruluş olarak da varlığını yüzyıllar boyu sürdürebilmesine sebebiyet vermiştir.² Bu yönüyle zamanla kurumsallaşmanın getirdiği kazanımlar, birçok kategoride ve farklı tipte vakfın ortaya çıkmasına

¹ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *DİA*, c. XLII, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, s. 475-476; İsmail Kurt, *Vakıf Müessesesi, XV ve XVI. Asır Vakıfları*, XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler, İSAV, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997, s. 502.

² Erhan Yavuz, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Finansmanında Vakıfların Rolü*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 40; Doğan Kuban, “Anadolu - Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler.” *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), s. 67-68.

sebebiyet vermiştir.³ Tırhala’da da XVI. yüzyılın sonlarına kadar birçok farklı türde vakıf kurulmuş, bu vakıflarla şehrin mimari gelişimi, iktisadi ve sosyal hayatı zenginleşmiştir.

Günümüzde devlet kurumları veya belediyeler tarafından üstlenilen her türlü hizmet; cami, okul, kitaplık, hastane, han, çeşme, sebiller, imaretler, su getirme ve bu tesislerin bakımı, hatta bazen mezarlıklar ve bunlara benzer birçok hizmet, vakıf sistemi sayesinde vücuda getirilmiştir. Sadece şehirlerin imarı değil aynı zamanda şehirlerarası ulaşım, kervansaray, köprü gibi birçok eser bu sistem aracılığıyla yapılmıştır.⁴ Bu yönüyle Osmanlı Devleti’nde vakıfların en yaygın olduğu bölgelerden olan Rumeli bölgesinde, vakıflar aracılığıyla, İslam’ın ve Türklüğün vurulan mührü bugün dahi izlenebilmektedir. Bunun en güzide örneklerinden birisi olan Yunanistan’da, Osmanlı hâkimiyeti döneminde; 2.336 cami ve mescit, 182 medrese, yedi dar’ül kurra, 315 mektep, 307 tekke ve zaviye, 65 imaret, 171 han, 134 hamam, ılıca ve kaplıca, 5 saat kulesi, 25 köprü, 22 kale, 10 kervansaray, 10 çeşme, 6 su kemeri, 4 sebil, 147 muhtelif eser ve hayrat olmak üzere toplam 3.771 adet eser milletin yararına vücuda getirilmiştir.⁵

Şehrin Gelişimi ve Mekânın İsimlendirilmesi Yoluyla Vakıfların Katkısı

Modern dönemde Yunanistan sınırları dâhilinde olan Tırhala, ünlü akıncı beyi Turahan Bey tarafından 1395 yılında tarafından fethedilmiştir. Fetihle birlikte Müslümanların yerleşimine açılan şehir hızlı bir şekilde yapısal dönüşümünü gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu dönüşümün ana tetikleyici unsuru ise vakıf kurumudur. Vakıflar şehir içerisinde ibadethane, imaret, okul, köprü, çeşme, kaldırım vs. gibi insanın ihtiyaç duyacağı her türden yapının inşasını hızlı bir şekilde hayata geçmesini sağlamıştır. İhtiyaç duyulan yapıların inşası zamanla şehirdeki içtimai hayatın da şekillenmesini sağlamıştır. Cami, mescit gibi her statüden insanı bir araya getiren yapılar; imaret, zaviye gibi insan ihtiyaçlarını karşılama amaçlı

³ Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996; Bahaeddin Yediöldüz vakıfları hayri veya şer’i, aile vakfı ve yarı aile vakfı olarak üç kategoride ele almaktadır. Bahaeddin Yediöldüz, *XVIII. Yüzyılda Türkiye de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 14-17; Günay, “Vakıf”, s. 475-479.

⁴ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, İstanbul 2008, s. 160; Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 105.

⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan-Yunanistan-Arnavutluk) IV (4., 5., 6. Kitap)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2000, s. 398-400; Heath W. Lowry, *Ottoman Architecture in Greece A Review Article With Addendum & Corrigendum*, İstanbul 2009, s. 18-19.

yapılar; tasavvufi anlayışın varlığını gösteren çilehane; eğitim ve öğretimin mekânları mektep ve medreseler, ticaretin yürütüldüğü hanlar veya pazarlar, Tırhala'nın iktisadi ve içtimai hayatının hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu minvalde Osmanlıların vakıflar yoluyla şehirleşmeye yönelik imar faaliyetleri Rumeli bölgesinde özellikle Tırhala da kendini göstermiştir.

Osmanlı'da genel mahiyetiyle şehir “cuma kılınır ve pazar durur yer” şeklinde tanımlanır. Bu tanımdan cuma camisi ile haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların şehirlerin çekirdeğini oluşturduğu anlamı da çıkar. Bu özelliği taşıyan camilerin belgelerde “câmi-i şerif, câmi-i kebîr, kadim cami” gibi adlarla yer aldığı görülür.⁶ Vakıflar aracılığıyla inşa edilen bu türden ibadethaneler, Osmanlı şehir yapısı özelliğine uygun olarak şehrin gelişimine katkıda bulunurlar. Cami etraflarında zamanla oluşan haneler sosyal açıdan kuvvetli bir birlikteliği vücuda getirir. Bu sosyal birliktelik, vakfı aracılığıyla inşa işini üstlenen baninin hem o ibadethaneyle hem de etrafındaki mahalleyle isminin yaşamasını sağlamaktadır. Nitekim birçok arşiv belgesinde özellikle Rumeli'de yüzyıllar boyunca aynı isimle anılan camiler ve mahalleler yer almaktadır. XVI. yüzyılda Tırhala için tutulan defterlerde şehirde yaptırılan birçok ibadethane, (cami/mescit) buldukları mahalleyle ismini vermiştir. Tırhala şehri ile ilgili ilk tahrir kaydı olan 1454-55 tarihli mufassal defterde herhangi bir eser kaydedilmese de şehirdeki mahallelerden birinin isminin *cami (kebîr)* olması burada bir caminin bulunduğu işaretir. Bu cami, günümüzde yıkılmış olan Turahan Bey'in vakfı aracılığıyla inşa ettirdiği ilk cami olması muhtemeldir.⁷ 1506 tarihinde vakfı olan iki cami ve 10 mescit şehirdeki ibadethaneler olmakla birlikte bir cami ve altı mescit mahallelere ismini vermiştir. Bunlar arasında da bulunduğu mahalleyle banisinin ismi verilen mescit sayısı ise beştir.⁸ 1521 tarihini temel alan 1530 tarihli icmal defterinde ise üç cami, 18 mescit yer almakla birlikte mahalle isimlerinin üçü cami, üçü de mescittir. İki cami ve iki mescidin banileri ise aynı zamanda mahalle isimlerini de oluşturmuşlardır.⁹

⁶ İlhan Şahin, “Osmanlılarda Şehir”, *DİA*, c. XXXVIII, Ankara 2009, s. 448.

⁷ Adı geçen bu cami sonraki mufassal defterlerde Cami-i Kebir adıyla anılmaktadır. BOA. MAD 10, vr. 2a,

⁸ *Mahalle-i; Cami, Mescid-i veled-i Mezd, Mescid-i Mehmed Bey veled-i Lala, Mescid-i Çaşnigir Ayas, Mescid-i Karadoğan, Mescid-i İskender Bey, Mescid-i Akçe. BOA. TT. d. 36, s.125-129.*

⁹ *Mahalle-i; Cami-i Kebir, Cami-i Mustafa Bey, Cami-i Mehmed Bey bin Lala Hamza, Akça Mescid, Mescid-i İlyas Subaşı, Mescid-i Cevher Subaşı, BOA. TT. d. 367, s. 230. Adı geçen icmal defterinin mirliva hassının kaydedildiği kısımda nefsi Tırhala da cami âdeti iki olarak geçmektedir. BOA. TT. d. 367, s. 232.*

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra tutulan bir tahrir defterinde vakıflar aracılığıyla inşa edilen ibadethane sayısı, altı cami ve 21 mescittir.¹⁰ Defterdeki mahalle isimlerinin ise yedisi cami, altısı mescit adıyla kaydedilmiştir. Bu tarihte *İskender*, *Umur*, *Kebir* gibi ismi cami ile başlayan ve içinde aynı adla cami bulunduğu tahmin edilen mahallelerdeki dini yapılar, defterin vakıflar kısmında bu adlarla görülmemektedir.¹¹ Bunun yanında şehirle ilgili en detaylı tasvirleri yapan Evliya Çelebi XVII. yüzyılda şehri ziyaretinde Tırhala'da şehzade ve ayan camileri olarak 23 mabet olduğunu, sekizinin Osmanlı sultan soyundan gelenler tarafından yapıldığını belirtir. Bu büyük camilerin arasında ise en önemlisi Osman Şah Bey'in adına inşa edilen camiyi detaylı bir şekilde eserinde anlatır. Bunla birlikte 8 adet de mahalle mescidi bulunduğu bahseder.¹² Bu yönüyle Tırhala'da olduğu gibi vakıflar yolu ile inşa edilen birçok cami veya mescit, şehirlerde mekânlara da ismini vererek, şehir ve mekânın oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Vakıflar Aracılığıyla Şehrin İnkişafına Katkısı Bulunanlar

Şehirlerin ve etraflarındaki bölgelerin gelişmesinde, klasik dönem Osmanlısında, en önemli katkının vakıflar aracılığıyla yapıldığı bilinmektedir. 1395 tarihinde fethedilen Tırhala şehri içinde bu durum geçerlidir. Bu yönüyle Tırhala şehrini de içine alan ilk dönem kayıtlarında vakıf eserlerinin varlığının zamanla arttığı, 16. yüzyılın sonlarına doğru şehrin bir Türk-İslam şehri hüviyetini kazandığı ortaya çıkmaktadır. En erken tarihli verilerde ilk değinilen vakıflardan olan akıncı Turahan Bey'in kurmuş olduğu vakıf, bir cami, kale içinde ve Perkiti mahallesinde birer olmak üzere iki mescit, vakfın ismiyle anılan iki zaviye yaptırmıştır. Yaptırılan eserler, içinde hamam, bozahane, kirpashane, değirmen gibi çeşitli akarlardan gelir sağlamaktadır.¹³ Sağlanan gelirler ile inşası yapılan veya tamiri gereken yapılar, buralarda çalışanlar ve ihtiyaç duyan insanlara harcanmaktadır.¹⁴ Tırhala için bir diğer önemli vakıf ise Turahan Bey'in oğlu Ömer Bey'in kurmuş olduğu vakıftır. O, sadece Tırhala'da, üç mescit, medrese, muallimhane, imaret, zaviye, çilehane, köprü

¹⁰ TKGM. KKA. TT. d. 60, vr. 199a-217b.

¹¹ Mahalle-i; *Cami-i Kebir*, *Cami-i Mehmed Bey bin Lala Hamza*, *Cami-i Umur*, *Cami-i Mustafa Bey*, *Cami-i İbrahim Bey*, *Yeniçeri Ali ma Mahalle-i Sinan Bey*, *Cami-i İskender Vakfı*, *Cami-i Hamza Bey*, *Akça Mescid*, *Yakub Ece Mescid-i Turhan Bey*, *Mescid-i İlyas Subaşı*, *Mescid-i Hızır Bey*, *Mescid-i Hevace Hasan*, *Mescid-i Hasan Bey*. TKGM. KKA. TT. d. 56, vr. 86a-89b.

¹² Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 199-200.

¹³ VGMA. VD. 743/34, vr. 146-148, BOA. TT. d. 36, s. 1291.

¹⁴ BOA. TT. d. 36, s. 1289-1290, BOA. TT. d. 367, s. 246.

ve kaldırım gibi eserlerin vakfı aracılığıyla inşa edilmesine katkı sağlamıştır. Özellikle çilehane gibi bir yapının bulunması şehir içerisindeki tasavvufi yönün etkisini göstermektedir.¹⁵ Bunun yanında vakfı aracılığıyla medrese ve muallimhane gibi iki yapıyı inşa ettirmesi Tırhala şehrinin eğitim yönünün kuvvetlenmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Vakfin ihtiyaçlarının karşılanması için birçok dükkân ile farklı akarlar bulunmaktadır.¹⁶ Turahan Bey'in diğer oğlu Hızır Bey ile Torunu Sinan Bey ise birer mescit yaptırmıştır.¹⁷

Ömer Bey'in oğulları da vakıf yoluyla birçok eserin şehre kazandırılmasında katkıda bulunmuşlardır. Oğullarından, Mustafa Bey kurmuş olduğu vakıf ile Tırhala'da, bir cami ve imaret, Hamza Bey bir cami ve İbrahim Bey bir cami ve muallimhane, Hasan Bey ise bir mescit inşa ettirmişlerdir.¹⁸ Yine Ömer Bey'in kardeşi oğlu Hacı Mustafa Bey, torunu Fatıma, hizmetkârı Hacı Saruca birer mescit, azatlısı Ayaş Çaşnigir mescit ve köprü yaptırmışlardır.¹⁹

Şehrin önemli simaları ve bunların çocukları da yine vakıflaşmada önde gidenler arasındaydı. Lala Hamza'nın oğlu Mehmed bir cami, vezir İskender beyin oğlu Osman (Kara) Şah Bey cami, imaret ve medrese, Cevher Subaşı iki Mescit, muallimhane, üç köprü ve çeşme, İskender Voyvoda bir muallimhane, Ali Çelebi iki mektebhane, Hacı Umur Bey, Dizdar Hoşkadem, Ali bin Mezd, Baba Muhyiddin, Hacı Yusuf, Kara Doğan, Hızır Bey, İlyas Subaşı, Mahmud Bey ve İskender Bey/Ferhad bin Hızır birer mescit, Bayezid Bey ise bir cami ile birlikte vakıflar aracılığıyla şehrin inkişafına katkıda bulunmuşlardır.²⁰

Şehirde vakıflaşma sadece mimari eserler üzerinde devam etmemiştir. Aynı zamanda sosyal refahı sürdürülebilir kılmak, ticaretteki devamlılığı sağlamak ve ihtiyaç hali ne olursa olsun geleni çevirmemek adına nakit veya farklı türde varlıklardan elde edilen gelirle vakıflar da oluşturulmuştur. Şehrin önemli isimlerinden Kadı Mevlâna Mahmud'un oğlu Cafer, Hacı Ahmed, Mütevelli Süleyman, Hacı Zekeriya, Hatice Hatun, Bulfeti Hatun, Mustafa bin Dükkândâr, İshak Subaşı, Mehmed bin Koçi, Misli binti Atmaca, Hani binti Ali, Mehmed bin

¹⁵ *VGMA. VD. 743/29*, s. 133-137, *BOA. TT. d. 36*, s. 1299, *BOA. TT. d. 36*, s. 128.

¹⁶ *VGMA. VD. 743/29*, 133-137.

¹⁷ *BOA. TT. d. 367*, s. 248, *TKGM. KKA. TT. d. 60*, vr. 202a.

¹⁸ *BOA. TT. d. 36*, s. 248, *BOA. TT. d. 367*, s. 230, 248; *TKGM. KKA. TT. d. 60*, vr. 201b, 204b, *VGMA. VD. 743/33*, s. 143-144.

¹⁹ *BOA. TT. d. 36*, s. 1309. *BOA. TT. d. 367*, s. 248. *TKGM. KKA. TT. d. 60*, vr. 201a, 202b.

²⁰ *BOA. TT. d. 36*, s. 129, 1312-1317, *BOA. TT. d. 105*, s. 375. *BOA. TT. d. 367*, s. 248-249. *TKGM. KKA. TT. d. 60*, vr. 204b-205b. Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 8. Kitap, C.1, s. 200, 201.

Hamza, Hümayun Hatun, Mehmed Çelebi, Mustafa Bin Ahmed, Hacı Davud, Hacı Hüsrev doğrudan nakit meblağ üzerinden vakıf kuranlardır. Bunların yanında İbrahim Ağa bahçe ve ev, Ayşe binti Atmaca kiremit örtülü ahırın odası ile bağ ve Benefşe Hatun değirmenden elde edilen senelik 25 kile buğdayın gelirini çeşitli ihtiyaçlar için vakfetmişlerdir.²¹ Bütün bunların yanında şehrin yolları, kaldırımları, çeşmeleri gibi birçok yapı vakıflar aracılığıyla inşa edilmiştir.

Tablo 1 Fethinden XVII. Yüzyıla Kadar Tırhala Kazasındaki Vakıflar²²

1	Turahan Bey Vakfi	24	Ali Çelebi Vakfi
2	Ömer Bey Vakfi	25	İskender Bey/ Ferhad (bin) Hızır Vakfi
3	Mustafa Bey bin Ömer Bey Vakfi	26	İskender Voyvoda Vakfi
4	Hamza Bey bin Ömer Bey Vakfi	27	Bayezid Bey bin Sadık Vakfi
5	İbrahim Bey bin Ömer Bey Vakfi	28	Cafer bin Mevlana Mahmud Vakfi
6	Mehmed bin Lala Hamza Vakfi	29	Hacı Ahmed bin Hacı Mustafa bin Sipahi Vakfi
7	Osman (Kara) Şah Bey Vakfi	30	Müteveli Süleyman (bin Abdullah) Vakfi
8	Hasan Bey Vakfi	31	Hacı Zekeriya Vakfi
9	Hacı Mustafa Bey Vakfi	32	Hatice Hatun binti Hacı Ali
10	Ayas Çaşnigir	33	İbrahim Ağa Vakfi
11	Cevher Subaşı (Ağa) Vakfi	34	Bulfeti Hatun Vakfi/Bolfeti Hatun Vakfi
12	Hızır Bey Vakfi	35	Mustafa bin Dükandar Vakfi
13	Hacı Umur Vakfi	36	İshak Subaşı Vakfi
14	Hoşkadem Dizdar Vakfi	37	Mehmed bin Koçi Vakfi
15	Ali bin Mezid Vakfi	38	Misli binti Atmaca Vakfi
16	Fatıma binti Mustafa Vakfi	39	Ayşe binti Atmaca Vakfi
17	Baba Muhyiddin Vakfi	40	Hani binti Ali Vakfi
18	Sinan Bey Vakfi	41	Mehmed bin Hamza Sipahi
19	Hacı Saruca (bin Abdullah) Vakfi	42	Hümayun Hatun Vakfi
20	Hacı Yusuf Vakfi	43	Mehmed Çelebi Vakfi
21	Kara Doğan Vakfi	44	Mustafa bin Ahmed Vakfi
22	Hızır bin Sinan Vakfi	45	Hacı Davud bin Mehmed Vakfi

²¹ BOA. TT. d. 36, s.129, 1264; BOA. TT. d. 367, s. 249, TKGM. KKA. TT. d. 60, vr. 201b-205a.

²² Tablo XVII. yüzyıla kadar arşiv verilerinde zikredilen bütün vakıfları kapsamaktadır. Vakıfların gelir ve gider kalemleri oldukça detaylı olmasından dolayı bu çalışmada tablo haline getirilememiştir.

23	İlyas Subaşı Vakfı	46	Hacı Hüsrev (bin Abdullah) Vakfı
24	Mahmud Bey bin Karagöz Bey Vakfı	47	Benefşe Hatun binti Yakup Zevce-i Ayas Çaşnigir

Yukarıdaki tablo 16. Yüzyıla kadar Tırhala şehrinde kurulan bütün vakıfları içermektedir. Bu döneme kadar şehirde toplam 47 vakıf kurulmuştur. Bununla birlikte şehirde incelemenin yapıldığı dönemlerin her birinde vakıf sayı adedi ise değişmektedir. Şehirde XV. yüzyıl öncesi iki adet olan vakıf sayısı 1506 tarihinde %350 artarak dokuza çıkmış, bir sonraki tarih olan 927-937/1521-1530'u kapsayan dönemde vakıf adedi %122'lik bir artış oranı yakalayarak 20'ye ulaşmıştır. Bu artış yüzyılın sonlarına doğru ise %125'lik bir oranla 45'e varmıştır.

Şehirdeki Vakıfların Genel Özelliği

Fetihle birlikte İslam kimliği kazanmaya başlayan Tırhala şehrine bu anlamda en büyük katkının vakıf kurucusu olarak şehir ileri gelenleri tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Akıncı beyi olan Turahan Bey'in kurmuş olduğu ilk vakıfla başlayan bu süreç XVI. yüzyılın sonlarına doğru zirveye çıkmıştır. Turahan Bey'in oğlu olan ve Tırhala için çok önemli bir yere sahip olan Ömer Bey, hem sancakta hem de sancak dışında, kurmuş olduğu vakıfla bölgenin gelişiminde dikkate şayan bir rol üstlenmiştir. Bu iki kişi haricinde yine bu aileye mensup olan kişiler de zamanla Tırhala'da vakıflar tesis ederek şehrin inkişafına katkıda bulunmuşlardır. Bu yönüyle sadece Turahan Bey sülalesi değil, aynı zamanda şehirdeki diğer zengin ve itibarlı kişiler de vakıf tesisiyle şehrin bir İslam şehri hüviyeti kazanmasına destek olmuştur.²³

Tablo 2. XV.-XVI. Yüzyıllarda Sahiplik Yönünden Tırhala Vakıfları

Vakıf Kurucuları	1446-1506	%	1506	%	1521-1530	%	1569	%
Turahan Bey Sülalesi	2	100	3	33	8	40	10	22
Diğer	–	–	6	67	12	60	35	78
Toplam	2	100	9	100	20	100	45	100

Tabloda da görüldüğü üzere XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla doğru vakıf kuruculuğu oldukça çeşitlenmiştir. Toplam vakıf âdeti içinde XV. yüzyıl öncesi sadece Turahan Bey ve onun efradı tarafından kurulan vakıflar varken, XVI. yüzyıl ile birlikte bu durum önemli oranda değişmiştir. Buna göre 1506 tarihli mufassal

²³ BOA. TT. d. 36, s. 1289-1290.

defterde Turahan Bey ve efradı tarafından kurulan vakıfların oranı %33'e düşmüş, şehrin diğer kesiminin vakıf sahipliği ise %67 olmuştur. 1530 yılına doğru bu oran artmışsa da 1569'da Turahan Bey sülalesinin vakıf kuruculuğu açısından diğer kuruculara nazaran ağırlığı azalmıştır. Bunun sebebi ise şehirdeki refah seviyesi yüksek kişilerin çoğalması ve yoğun bir şekilde vakıf kurmalarıdır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde kurulan vakıfların % 90'nını, ehli-i seyf denilen askeri/yönetici sınıfa aittir.²⁴ Vakıf sisteminde, yönetici sınıfın bu kadar yüksek oranla vakıf kurucusu olarak yer alması bu dönemdeki gelir-servet dağılımını reaya lehine bir nebze olsa da dengelemeye hizmet ettiğinin bir göstergesi olabilir. Bununla birlikte üst tabakada yer alan geliri yüksek kişilerin vakıf kurarak dönemin sosyal sorunlarını hafifletici bir hizmet de yaptıkları söylenebilir. Bu bilgilerden hareketle Tırhala'da da vakıf kuranların çoğunluğunu ehli seyf denilen yönetici ve geliri yüksek sınıf oluşturmuştur. Özellikle Turahan Bey ve sülalesi, şehirdeki çeşitli görevliler (subaşı, dizdar vs.) vakıf kurucusu olarak buna örnek oluşturmaktadır.

Fetihten XVI. yüzyılın sonlarına doğru Tırhala şehrinde vakıflar zamanla menkul-gayrimenkul oluşlarına göre bir değişim süreci geçirmiştir. İlk dönemlerde sadece gayrimenkul değerler üzerinden akar oluşturan ve bu akarla hayatîyetlerini devam ettiren vakıf kurumu özellikle XVI. yüzyıl ile birlikte yaygınlaşma eğilimi gösteren nakit varlıktan gelir elde etmeye yönelmiştir. Genel olarak bakıldığında bütün Osmanlı coğrafyasında da görülen bu durum Tırhala örneğinde de yaygındır. Bu durum fazlaca eleştiri almış olmasına karşın sosyal ve iktisadî hayatın sürdürülebilir kılınması açısından elzem olduğu anlaşılmıştır. Çünkü vakıfların gelir elde ettiği gayrimenkuller (han, hamam, değirmen, arazi, vs.) sürekli olarak bakım gerektirdiği, kuraklık, taşkın gibi doğal afetlerden etkilenebildikleri göz önüne alındığında vakıf gelirleri için sorun teşkil edebiliyor, gelir azalması ya da yok olması karşısında birçok vakıf hayatîyetini kaybedebiliyordu.²⁵

Bu manasıyla vakfın hayatîyetini sürdürülebilir kılmak için XV. yüzyıldan farklı olarak XVI. yüzyılın sonlarına doğru nakit varlıklı vakıflar hızlı bir artış gerçekleştirmiştir. Buna göre 1506 tarihinde dokuz vakfın yedisi sadece gayrimenkul

²⁴ Nazif Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı*, c. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 39-41.

²⁵ Yoğunluklu olarak XVI. yüzyılda kurulan para vakıflarına XV. yüzyılın ilk yarısında da karşılaşılmaktadır. Bu minvalde tespit edilen ilk para vakfı 826/1422 tarihinde kurulmuştur. Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi (M. 1520-1566/ H. 926-974), Üsküdar Para Vakıfları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 1977, s. 14.

vakıf, kalan ikisi ise hem gayrimenkul hem de menkul vakıf olarak varlığını sürdürmektedir. Bir sonraki dönem olan 1521-1530 tarihinde ise sadece gayrimenkul vakıf sayısı sekize çıkmış olmakla birlikte vakıflar içindeki oranı %40'a (bir önceki dönem %78) düşmüştür. Bu tarihte nakitten akar oluşturma vakıfların içerisine iyice yerleşmeye başlamıştır. Gayrimenkulden akar oluşturan vakıfların zamanla nakitten de akar elde etmesiyle bu tarihte her ikisinin birlikteliğiyle yürüyen vakıf âdeti 11'e çıkmış, vakıflar içindeki oranı ise %55 (bir önceki dönem %22) olmuştur. Sadece nakitten akar elde eden vakıf âdeti ise birdir. Böylelikle akar oluşturmak için sadece gayrimenkul değer değil aynı zamanda nakitten akar oluşturan menkul türündeki değer vakıf sistemi içerisinde tercih edilir bir kaynak olduğu gözlenmektedir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru artık menkul değer vakıflar için vazgeçilmez bir kaynak olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre bir önceki dönemde neredeyse yok denecek kadar az olan sadece nakit akar oluşturan vakıf âdeti 19'a, tüm vakıflara oranı ise %49 gibi önemli bir rakama ulaşmıştır. Bunun yanında hem menkul hem de gayrimenkul akar oluşturan vakıf âdeti 15, oranı ise %33'tür. Sadece gayrimenkul akar oluşturan vakıf âdeti 11'e, oranı ise %24'e çıkmıştır. Bu hızlı değişime neden olabilecek ana etmenin ne olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, nakit vakıflara karşıtlığıyla tanınan ve nakit vakıflarını yasaklayan Rumeli kazaskeri Çivizade'nin 1547 tarihinde vefatı ve yine bu tarihte Şeyhülislam olan Ebussuud'un nakit vakıflarına cevaz vermesi bu türden vakıfların hızlı artışının nedenlerinden olması muhtemeldir.²⁶

Yine Tırhala şehrinde de tesadüf edildiği şekliyle vakıf kurucusu olarak sadece erkekler değil aynı zamanda kadınların da zamanla etkin oldukları görülmektedir. Osmanlı toplumunda kadınların yönetici olabildiği hizmet alanlarından birisi de vakıflar olarak bilinmektedir. Vakıf kurucusu olan kadınların sayısı ve adedi bölgeden bölgeye, şehirden şehire değişiklik arz etmektedir. Bazı yerlerde vakıf kuran kadınların oranı düşük (Halep %6,5), bazı yerlerde ise (İstanbul, Edirne %20) daha yüksek olabilmektedir.²⁷

Tırhala'da XVI. yüzyılın öncesinde görünmese de ilk yarısında vakıf kurucusu olarak bir kadın vakfı bulunmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısından sonra kadınların vakıf kurucusu olarak daha da etkin bir konuma yükseldikleri müşahade olunmuştur. Bu dönemde toplam 45 vakfın yedisinin kurucusu kadınlardır.

²⁶ Özcan, *Üsküdar Para Vakıfları*, s. 31-32.

²⁷ Hasan Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, c. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 51.

Kadınların kurmuş olduğu bu vakıfların tüm vakıflara oranı ise %16'dır. Kadınların kurmuş olduğu vakıfların, 1569 tarihi için, genellikle menkul değer taşıyan vakıflar olduğu tespit edilmiştir. Toplam yedi vakfın beşi menkul akar sağlayan nakit vakfi olarak ortaya çıkmakla birlikte, biri sadece gayrimenkul, kalan biri ise hem menkul hem gayrimenkul vakıf olarak tanımlanabilir. Böylelikle Tırhala şehrinde de kadınların Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerinde olduğu gibi etkin bir şekilde sosyal hayata katkılarının azımsanamayacak bir durumda olduğu görülmektedir.

Sonuç

Vakıflar sadece bir hayır kurumu gözüyle değil, aynı zamanda iktisadi ve içtimai hayatın meydana getiricisi olarak da İslam toplumunda oldukça ehemmiyetli bir konumdadır. Bu durum Osmanlı Rumeli'sinin güzide şehri Tırhala'da da kendisini göstermiştir. İslam toplumunda hayırda yarışma fikriyatı, insanın toplum içindeki konumunun gerektirdikleri, vakıflaşmanın, Tırhala'da olduğu gibi, oldukça hızlı yayılmasına sebebiyet vermiştir. Cami ve mescit gibi ibadethanelerin yanında şehirde bir medrese ve altı muallimhane bulunması vakıflar tarafından eğitime verilen desteğin önemli bir işaretidir. Yönetici sınıfın bu kadar yüksek oranla vakıf kurucusu olarak yer alması sosyal ve iktisadi dengenin vakıf sistemi aracılığıyla sağlanmış olduğunu göstermektedir. Yine özellikle kadınların zamanla vakıf kurucusu olarak ortaya çıkması, Osmanlı kadınının şehir hayatındaki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Özellikle 16. yüzyıl ortalarından sonra hızla yaygınlaşan nakit/para vakıfları ile ihtiyaç duyulan alanlara veya muhtaç sahiplerine çok daha hızlı bir şekilde ulaşılmıştır.

Fethinden XVII. yüzyıla kadar 200 yıldan fazla bir sürede Tırhala şehrinde kurulan onlarca vakıf, şehrin çehresini değiştirmiştir. Başlangıçta gayrimüslimlerden müteşekkil şehir yapısı Müslümanların yerleşimi ve kurdukları vakıflar aracılığıyla hızlı bir şekilde Türk-İslam şehri özelliğine kavuşmuştur. Fakat Yunan isyanı neticesinde elden çıkan Tırhala hızlı bir şekilde yıkıma uğramış, Osmanlı eserlerinin neredeyse (Osman Şah Camisi ve Türbesi hariç) tamamı yok edilmiştir.

Kaynakça

Arşivler

Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.), 36, 105, 367.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 10.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime (TKGM. KKA.)

Tapu Tahrir Defterleri (TKGM. KKA. TT. d.), 56, 60.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Vakıf Defterleri, 743/29, 743/33, 743/34.

Basılı Eserler:

Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri (Bulgaristan-Yunanistan-Arnautluk) IV (4., 5., 6. Kitap)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2000.

Barkan, Ömer Lütfi, *Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)*, Türk Tarih Kurumu, Belgeler, 3/5-6, Ankara 1966, s. 1-479.

Balta, Evangelia, "Serez", *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. XXXVI, Ankara 2009, s. 556-558.

Bayartan, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X-1, İstanbul 2008, s. 157-175.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, c. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Günay, Hacı Mehmet, "Vakıf", *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. XLII, Ankara 2012, s. 475-479.

Kuban, Doğan, "Anadolu - Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler." *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), s. 53-73.

Kurt, İsmail, *Vakıf Müessesesi, XV ve XVI. Asır Vakıfları*, XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler, İSAV, Ensar Neşriyat, İstanbul 1997.

Lowry, Heath W., *Ottoman Architecture in Greece a Review Article with Addendum & Corrigendum*, İstanbul 2009.

Oğuzoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

Özcan, Tahsin, *Kanuni Dönemi (M. 1520-1566/ H. 926-974)*, *Üsküdar Para Vakıfları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 1977.

- Öztürk, Nazif, “Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Osmanlı*, c. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 34-43.
- Şahin, İlhan “Osmanlılarda Şehir”, *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. XXXVIII, Ankara 2009, s. 446-449.
- Yavuz, Erhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinin Finansmanında Vakıfların Rolü*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Yüksel, Hasan, “Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *Osmanlı*, c. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 49-55.

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Sevk ve İskânı Sırasında Uğraştığı Bazı Meseleler

Vedat Tüfekçi

Dr, Türkiye Cumhuriyeti Karlsruhe Eğitim Ataşeliği, Baden Württemberg, Almanya

vedattufekci@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2003-537X>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	08.03.2021
Kabul Tarihi	24.06.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.9

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.izmir.edu.tr/tarih>

Some Issues of the Ottoman State During Armenian Deportation

Vedat Tüfekçi

Dr, Republic of Turkey Karlsruhe Education Attache, Baden Württemberg, Deutschland

vedattufekci@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2003-537X>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	08.03.2021
Accepted Date	24.06.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.9

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.izmir.edu.tr/tarih>

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Sevk ve İskânı Sırasında Uğraştığı Bazı Meseleler

Vedat Tüfekçi

Öz

Ermeni sorunu, Osmanlı Devleti'nde görülen diğer milliyetçilik hareketlerinden farklı olarak ilk defa ortaya çıktığı Berlin Antlaşması'ndan sonra kanlı çarpışmalara ve büyük bir göçe sebep oldu. İttihat ve Terakki yönetimi 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla kısmen, 1913'de Babiâli Baskını ile tamamen yönetimi ele geçirdi. İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamaları, Ermeni sorununu İngiltere, Rusya ve I. Dünya Savaşı sonrası Amerika'nın müdahalesiyle uluslararası bir sorun haline getirdi. Fransızlar ise Güneydoğu Anadolu ve Çukurova bölgesini işgali sonrası Ermeniler ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etti. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın Ermenilere destek vermesi Osmanlı Ermenilerine büyük zarar verdi ve Anadolu Ermenileri yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan ayrılmak zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını istemeyen İngiltere, Rusya ve Fransa gibi büyük devletler, önce İtalya ve sonra Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayıp sömürgecilik yarışına girmesi sonucu doğu politikasını değiştirdi. Bu tarihten sonra büyük devletler Osmanlı'yı paylaşmak için kendi aralarında değişik antlaşmalar yaptı. Bu çalışmanın amacı özetle Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında 1915 sürecinde yaşananlara, arşiv belgeleri temel alınarak konuya ilgi duyanlara ve araştırma yapmak isteyenlere kaynak sunabilmektir.

Anahtar kelimeler: Ermeniler, sevk ve iskân, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Rusya.

Some Issues of the Ottoman State During Armenian Deportation

Abstract

The Armenian problem caused bloody collisions and great migration after the treaty of Berlin, where it appeared for the first time, unlike other nationalist movements in the Ottoman State. The Committee of Union and Progress administration took over the administration partly with the declaration of the Constitutional Monarchy in 1908 and completely with the Raid on the Sublime Porte in 1913. The practices of the Committee of Union and Progress administration made the Armenian problem an international problem with the intervention of Britain, Russia and America after the First World War. The French fought against the Ottoman Empire with the Armenians after the invasion of the South East Anatolia and Cilicia region. Especially the support of England and France to Armenians, caused great damage to the Ottoman Armenians and then Anatolian Armenians had to leave their lands that they had been living in for centuries. Great states such as Britain, Russia and France, who had not wanted the Ottoman State to disintegrate, changed their eastern policy after Germany and Italy completed their political union and entered the colonial race. The aim of this study is to provide resources for those who are interested in the subject and those who want to do research, based on the archive documents, what happened between the Ottoman Empire and the Armenians in the 1915 process.

Key words: Armenians, deportation, Ottoman State, Britain, France, Russia.

Giriş

Anadolu topraklarında uzun yıllar yaşayan en eski topluluklardan bir tanesi de coğrafyanın değişik yerlerinde yaşayan Ermenilerdir. Ermeniler yıllarca göçebe olarak yaşadıkdan sonra Anadolu coğrafyasına yerleşmiş ve zanaat işlerinde uzmanlaşmış olan bir topluluktur. Bu çalışmada da 1915 Ermeni Sevk ve İskân Kanunu döneminde yaşananlar tüm yönleri ile ele alınmıştır. Bu noktada çok fazla bilgi olmasına rağmen taraf tutan bir yaklaşım içeren bilgiler olduğu için konunun ne olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu çalışma ile bu konuda ciddi bir eksikliği tamamlamak amaçlanmıştır. Arşiv belgeleri ve konu hakkında yazılmış diğer kaynaklar okunup incelenerek bu çalışma hazırlanmıştır.

Ermeniler, Anadolu'da yaşadıkları hiçbir dönemde bağımsız olmadılar. Başka milletlerin himayesi altında yüzyıllarca yaşayan Ermenilerin en iyi muameleyi Türklerden gördükleri ise ayrı bir gerçektir. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde, devletin üst kademelerinde görevler aldılar. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya hâkim olduğu dönemlerden, 1878 Berlin Antlaşması'na kadar bölgede bir Ermeni sorunu yaşanmadı. Doğu Anadolu'da zaman zaman Kürt aşiretlerle sorun yaşasalar da devletten ciddi bir şikâyetleri olmadı. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı Devlet teşvik ve tahrikleriyle yaşadıkları topraklarda karışıklıklar çıkarmaya başladılar. Bu sırada Ermeni meselesi 1878 Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde ıslahat ifadesinin kullanılmasıyla ortaya çıktı. Ermeniler, dış güçlerin desteğine de güvenerek I. Dünya Savaşı sırasında isyana kalkıştılar ve sivil halkı öldürmeye başladılar. Savaş sırasında bölgede güvenliği sağlamakta zorlanan Osmanlı Devleti son çare olarak 30 Mayıs 1915'de Sevk ve İsyân Kanunu ile Ermenileri sevk etmek zorunda kaldı. Bu çalışma 5 ana başlık altında Ermeni sevk ve iskân öncesini, yaşanan gelişmeleri ve etkilerini inceleyen bir çalışmadır. Ermenilerin sürece etki eden öncesindeki yaptıkları davranışları da süreci tetikleyen bir unsur olarak ele alınmıştır.¹

1. Ermenilerin İlk Direniş Komitelerinin Kurulması ve Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletlerinin Osmanlı Ermenilerine bakışının ve tavrının Anadolu'da gerçekleşen Ermeni isyanlarında son derece önemli bir rol oynadığı yadsınamaz bir gerçektir. 19. yüzyılın sonunda Rusya'nın Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmeye başlamasıyla Ermeniler, isyana kalkışma

¹ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, 2005, s. 1-2.

konusunda ihtiyaçları olan maddî ve manevî güce ulaştıkları hissiyatına kapılmıştı. Bu hissiyatla Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda İstanbul'u işgale gelen Rus ordusu komutanı Grandük Nikola'yı karşılamak için bir temsilci gönderdi. Heyetin başında Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan vardı. Bu ziyaret neticesiz kalmadı. Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında Ermenilerin oturdukları bölgede ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtlerden ve Çerkezlerden korunması isteniyordu. Ermenilerin oturduğu bölgelerden kasıt Van Gölü'nün kuzey ve güney kısımları ile Sason bölgesi, Erzurum, Muş, Bitlis, Diyarbakır, İskenderun, Zeytun ve Adana'ydı. Bu antlaşmalarla Osmanlı Devleti yabancı devletlerin müdahale alanına girdi. Bu durum Ermenileri daha da kıskırttı ve Ermeniler ıslahat yapılması için sürekli saldırı haline geçti. İstanbul Hükümeti 1890 yılına kadar herhangi bir ıslahat yapmadı. Rusya'nın bu dönemde İstanbul'da nüfuzu zayıfladı ve İngiltere de ıslahat konusunda sessiz kaldı. Türkler ise hem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ağır darbesi ve hem de bu savaş sonrasında imzalanan mezkûr antlaşmalar yüzünden maddî ve manevî yönlerden Ermenilerden daha perişan bir durumdaydı. Ermenilerin bu dönemde tek sıkıntısı Doğu Anadolu'da ilkel bir derebeylik sistemi içinde yaşayan Kürtlerdi. Zaten bu dönemde Ermeni kilisesi ve mektepleri her türlü baskının dışındaydı. Sarayın bile pek çok memurluğunda Ermeniler vardı. Bu hava ve gidişat içerisinde Ermeniler çeşitli direniş komiteleri kurmaya başladı. Bu hususta hükümet başlangıçta herhangi bir tedbir almadı. Diğer taraftan bu dönemde Ermeniler Türkiye'nin hiçbir yerinde çoğunlukta değildi.²

Ermenilerin örgütlenmeye başlaması Erzurum'da Silahlar Cemiyeti'nin kurulması ile oldu. Fakat bu cemiyet kısa sürdü. 1886'da ise İsviçre'de sosyalist eğilimli ve nispeten daha ılımlı Hınçak komitesi kuruldu. Bu komite Paris'te pek çok kez Sultan Abdülhamit'e karşı Genç Türklerle irtibata geçti. Bunların dışında Taşnaksutyan³, Ramgavar ve Veragaz Hınçak isimlerinde siyasi mahiyette değişik komiteler kuruldu. Bunlardan özellikle Taşnak Cemiyeti aşırı bir şekilde terör, isyan, mücadele ve istiklal taraftarıydı. Aynı zamanda yardım cemiyetleri adı altında başka cemiyetler de kuruldu. Bu cemiyetlerin en önemli özelliği yabancı devletlerden kıskırtıcı destek görmeleri idi. Ermeniler kurdukları bu cemiyetlerle

² Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt 1 (1860-1908)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s. 369-370.

³ Taşnaksagan olarak da adlandırılan Ermeni komitesinin merkez şubesi Boston şehrinde olup; New York, Paris, Londra ve Cenevre şehirleriyle Bulgaristan ve Kıbrıs'ta birer şubelerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bkz. *BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Zabtiye Nezâreti Belgeleri (ZB)*, 47/11.

Avrupalılar tarafından Yunan istiklal savaşında uyanan Yunan hayranlığı gibi bir hayranlığı, kendileri için de uyandırma amacını güdüyordu. Bu cemiyetlerden Hınçak Cemiyeti İstanbul'da daha güçlüydü. Hedefleri Avrupa devletlerinin dikkatini Ermeni meselesine çekmekti. En azından hükümeti Berlin Antlaşması'nın taahhütlerini yerine getirtmeye mecbur bırakmaktı. Takip eden zamanda dikkatleri çekmek için değişik eylemler yapıldı. 1890'da silah araması yapılması sebebiyle Sanamayan Ermeni Mektebine siyah bayrak asıldı. Ardından Erzurum'da isyan çıktı. En büyük gösteri ise İstanbul'da gerçekleşti. Kumkapı Ermeni Kilisesi'nde yapılan kapalı mitingde Harutün Cangülyan adında bir Ermeni, Osmanlı padişahının tuğrasını ayağı altına aldı. Daha sonra başlarında Ermeni patriği olmak üzere bir Ermeni grubu tarafından Bâb-ı Âli'ye yürüyüş yapıldı. Bu mitingde İngiliz ve Rus konsoloslukları destek verdi. 1894'de Patrik Matyos İzmirliyan fiilen Ermeni komitesinin başkanı seçildi. Bu arada diğer komitelere nazaran daha aktif Troşak adında ve yine diğer komitelere nazaran terör faaliyetleriyle ön plana çıkan Taşnaksutyanyan adında Ermeni komiteleri kuruldu. Fakat iki komite arasında mücadele başladı. Ermeni komitelerinin bu iç mücadelesi diğer komitelere de sirayet etti ve Hınçaklar dört tanınmış Ermeni şahsiyeti öldürdü. Kendi aralarındaki mücadeleye rağmen Ermeniler, İstanbul'da icra edecekleri büyük bir olayın Anadolu'nun herhangi bir bölgesinde yapacakları olaylardan daha etkili olacağını farkındaydılar. Böyle bir büyük olay Avrupa devletlerinin dikkatini çekecekti. Buna bağlı olarak gerçekleştirilen olaylar arasında en fazla ses getireni 1896 yılında yapılan Osmanlı Bankası baskını oldu. Üstelik bu saldırıdan Patrik İzmirliyan'ın haberi olduğu söylenmekteydi. İstanbul'a Rus pasaportu ile gelen birkaç Kafkas Ermeni'si ile İstanbul'dan bunlara katılan birkaç fedai 1896'da silah ve bombalarla Osmanlı Bankası'na saldırmıştı. Baskın kısa sürdü fakat baskını yapanlar Fransız ve Rus konsolosluklarının yardımı ile kaçmayı başardı. Artık Ermeni meselesi kanlı bir aşamaya gelmişti.⁴

Osmanlı Devleti ise Ermenilerin planlarının ve amaçlarının farkındaydı. Bu farkındalığın bir sonucu olarak Sultan Abdülhamit Ermeni olayları karşısında Doğu Anadolu'da kendisine bir müttefik buldu. Bu dönemde Ermenilere karşı Kürtler, Rusya'daki Kazak alaylarına benzer şekilde silahlandırıldı. Bunlara Hamidiye Alayı denildi. Hamidiye Alaylarına nizami birliklerin pek sözü geçmezdi. Bu birliklerin Ermenilerle yaşanan sorunların büyümesinde etkisi oldu. İlk büyük isyan

⁴ Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 1, s. 370-373.

Sason'da 1894'de gerçekleşti. İsyân sonunda büyük bir kırım oldu. Hemen ardından Diyarbakır'da büyük bir olay yaşandı. Çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Olaylar Amasya, Tokat, Sivas, Muş, Van ve Trabzon'a kadar yayıldı. En kanlı olaylar ise Çukurova tarafında eskiden beri karışıklıkların yaşandığı Zeytun'da gerçekleşti. Tüm bu Ermeni olaylarının 50 civarında olduğu bilinmektedir. Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra ise İttihatçıların ilk işi tüm bu olayları unutturmaya çalışmak oldu.⁵

2. Ermeni Sorununda Yabancı Devletlerin Etkileri

I. Dünya Savaşı öncesi İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı topraklarının paylaşılmasında kendi aralarında tam bir anlaşma sağlayamamaları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin devamından yana tavır almışlardı. Buna rağmen Üçlü İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürebileceğine inanmıyorlar ve bu paylaşımın geç de gerçekleşeceğini biliyorlardı. Ancak bu paylaşım mümkün olduğu sürece dönemin şartları nedeniyle geciktirilmeliydi. Osmanlı topraklarının paylaşılması hususunda İngiltere, Rusya ve Fransa kendi aralarında anlaşmalar dahi bu paylaşımında sorun çıkarabilecek bir devlet daha bulunuyordu: Almanya. Bu şartlar altında Avrupa'da bir savaş başlamış, Osmanlı Devleti 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmiş ve ardından I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yanında savaşa katılmak zorunda kalmıştı. Bağımsızlıklarını kazanmada Rusya, İngiltere ve Fransa'ya güvenen Ermeniler, bekledikleri fırsatı bu savaş ile yakalayacaklarını düşündüler. Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde İngiliz, Fransız ve Rus askerlerine destek sağladılar. Ermeni milisleri, seferberliğin hemen ardından yabancı devletlerin temsilcileri ve misyonerlerinin yardımıyla başka ülkelerdeki komitelerle iletişimi halinde oldular ve Anadolu'daki Ermenileri hızla silahlandırarak savaşa hazırladılar.⁶

I. Dünya Savaşı başlarına kadar Batılı devletlerin İstanbul'daki elçilikleri vasıtasıyla Ermeniler lehine istek ve zorlamaları aralıksız sürdü. 8 Şubat 1914'de Sadrazam Sait Halim Paşa ile yabancı devletler adına Rus maslahatgüzarı Constantin Goulkevitch arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre Erzurum, Trabzon ve Sivas illeri ile Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elâzığ illerinden müteşekkil iki bölge oluşturulacaktı. Bu iki bölgeye adalet, eğitim, iç yönetim, polis ve jandarma işleri bakımından özerklik tanınacaktı. Buradaki genel müfettişlerin geniş

⁵ Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 1, s. 373-376.

⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 196.

yetkileri bulunacaktı. Böylece ilk aşamada iki bölgeyi bir Ermenistan'ın kurulması amaçlanıyordu. Bu şekilde Osmanlı topraklarının fiilen bölünmesi gerçekleşecekti. Padişah bunun üzerine bölgeye Norveçli ve Hollandalı iki müfettiş atadı. Ağustos 1914'de Dünya Savaşı'nın başlaması ülkenin parçalanma felaketini önledi. Ermeniler bakımından ise bu savaşın daha başka anlamları vardı. Ermeniler, Ermenistan devletini kurma hayallerinin sona ermesiyle ülkeye ve Türklere karşı daha da hırçın hale geldiler. Bu nefret savaş boyunca sürdü.⁷

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin paylaşılması için Üçlü İtilaf Devletleri arasında yapılan görüşmeler 1915 Mart ve Nisan ayları içinde gerçekleşti. Bu görüşmeler sırasında Rusya, Batılı devletler karşısında Ermenilerin tabii koruyucusu gibi davranmakta ve Ermenilerin yaşadığı her yerde söz hakkı olduğunu düşünmekteydi. Bu düşünceyle Rusya Küçük Ermenistan diye anılmakta olan bölgeden hariç Kilikya ve Mersin gibi limanları dahi isteme cüretini gösterdi. Ancak bu ölçüdeki geniş taleplerden kısa sürede vazgeçti. İstanbul ve Boğazlarla ilgili görüşmeler sırasında Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi Benckendorff, 7 Mart 1915'de Dışişleri Bakanı Sergey Dmitriyeviç Sazonov'a çektiği telgrafta Fransa'nın Boğazlarda Tuna Komisyonu'na⁸ benzer bir komisyon kurulması hususundaki önerileri üzerine düşüncelerini bildirirken Ermeni sorunu da gündeme geldi. Benckendorff'a göre Ermenistan'ın özerkliği üzerinde gerekli tavır almakta gecikilmemeliydi. Akdeniz havzasında bulunan Türk topraklarının geleceği hakkında Fransız ve İngiliz görüşleri arasında karışıklık vardı. İngiltere; değil Anadolu'da, yeterli ölçüde nüfuzu bulunduğu Süveyş suyolunda dahi rejimi değiştirmeyi düşünmüyordu. Ayrıca Fransa da Anadolu'daki menfaatlerinden vazgeçmiyordu.⁹

Kilikya ile 6 vilayette üç hükümetin kontrolünde özerk bir Ermenistan'ın kurulması, Rusya'nın da çıkarlarına uygun düşüyordu. Rusya, Ermenilerin kendilerine olan güvenini boşa çıkartmayarak Van'a kadar ilerledi ve Van katliamında Ermenilere destek verdi. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıktığı

⁷ Kemal Taran, "Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekçiliği ve Geçerliliği Var mıdır?", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri (08-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1985, s. 187-188.

⁸ Tuna Nehri'nde ulaşımınla ilgili tüm meseleleri düzenlemek amacıyla 1856'da kurulan komisyondur. Bkz. Nazif Kuyucuklu, "Tuna Suyolu ve Tuna Komisyonu", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Temmuz 1994, s. 52.

⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi 1914-1918 Genel Savaşı: Çanakkale Vuruşmaları ve Onların Tepki ve Sonuçları*, Cilt 2, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 23.

takdirde topraklarının nasıl paylaşılması konusunda İtilaf Devletlerince gizli antlaşmalar yapıldı. Bu antlaşmalardan birisi olan Syes Picot Antlaşması'na göre Rusya, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ile Muş ve Siirt çizgisine kadar Doğu Anadolu Bölgesi'ni alıyordu. Ayrıca İran sınırında Ammadiye'yi alacaktı. Adana vilayeti ile Güney Antep-Mardin ve kuzeyde Talas Kayseri-Harput çizgisine kadar bölge de Rusya'ya bırakılıyordu. İngiltere ise Bağdat, Basra ve Güney Mezopotamya ile Suriye'de Hayfa ve Akka limanlarını alıyordu.¹⁰

İngiltere'nin Ermeni meselesinin çözümü için alternatif planları da vardı. Türk yönetimi, tarafsız idarecilerin yönetimi ya da milletlerarası denetim altında bir Ermenistan devletinin kurulması ve kurulacak olan bu devletin Rusya'ya bağlanması, Küçük Ermenistan kısmının Fransa'ya ilhakı veya Doğu Anadolu'nun Rusya'ya katılması gibi planlar 1917'deki Rus İhtilali dolayısıyla gerçekleşmedi. Rusya'nın bölgeden çekilmesi ile onların yerini Ermeniler aldı. Ermeniler İngilizlerden yaşadıkları Anadolu yerleşkelerinde silah yardımı gördüler. Hemen arkasından Türklere akla gelmeyecek katliamlarda bulundular. Daha sonraki yıllarda da Ermenilere destek vermeye devam eden İngilizler Mondros Ateşkes Antlaşması ile Türklere alınacak yerleri Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Trabzon ve Rize ile sınırlandırdılar. Ermeniler bu durumdan memnun kalmadı ve İngiltere'ye memnuniyetsizliklerini bildirdi. Ermenilerin bunlar dışında Kafkasya ve Çukurova bölgesi için de talepleri bulunuyordu. Bu durum hem kendileri açısından huzursuzluğa yol açtı hem de devletin parçalanmasında önemli rol oynadı.¹¹

Dört büyük devlet olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya Osmanlı topraklarının parçalanmaması konusunda anlaşmalar dahi birbirlerine kesinlikle güvenmiyorlardı. Bu yüzden birbirlerinin davranışlarını kuşku içinde takip ediyorlardı. Bundan başka Osmanlı Devleti'nin ani bir biçimde çökmesinin büyük bir savaşın çıkmasına sebep olacağını düşünüyorlardı. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ni paylaşma işi 3 Ocak 1916'da İngiltere ile Fransa arasında, daha sonra aynı yılın 9, 15 ve 16 Mayıs'ında İngiliz muvafakatiyle Fransa ile Rusya arasında gizlice yapılan antlaşmalarla çözüldü. İşin bu safhasında İtalya görüşmelere

¹⁰ *Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917, s.2.

¹¹ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1897-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 86-87.

katılmadı. Bu antlaşmalarda bağımsız ya da özerk Ermenistan diye bir şey yoktu. Ancak yapılan görüşmelerde Ermenistan sıklıkla gündem maddesi oldu.¹²

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Rusya ve Fransa Doğu Anadolu'nun paylaşılması konusunda anlaşdılar. İngiltere ile Fransa arasında imzalanan 3 Ocak 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'nda Osmanlı toprakları Fransızlar, İngilizler ve Ruslar tarafından pay edilirken aynı zamanda Anadolu topraklarında Fransız ve İngiliz ortaklığı ile bir Arap devleti kurma teşebbüsü de vardı. Ermeniler Arap ülkesi ile ilgilenmiyor ve tamamen kendi çıkarlarını düşünüyorlardı. Buna rağmen bu antlaşmada Ermeniler için hiçbir biçimde düşünülmemiş, sadece Ermenilerin Büyük Ermenistan dedikleri Doğu Anadolu bölgesinin Kafkasya ile birlikte Rus idaresi altına girmesi öngörülüyordu. Anadolu toprakları için yapılan Londra ve Petersburg müzakereleri sonucu İngiltere, Rusya ve Fransa'nın bölgedeki nüfuzları ve arazinin paylaşılması planının açıklanması Ermenileri dehşete düşürdü.¹³

Ruslar, İngiliz ve Fransızlarla bağlaşıksa da güven konusunda tedirginlik içindeydi. İngiliz ve Fransızların Çanakkale'ye saldırmaları ve boğazı geçmek üzere zorlamaları Rus Hükümetini kaygılandırdı. Bu sebeple bağlaşığında boğazların kendisine verileceği hususunda teminat aldı. Bu teminata rağmen Ruslar savaşın sona erip barış dönemine geçilmesiyle İngiltere ve Fransa'nın bu bölgeyi kendisine vermeyeceğinden hep korktu. İngiltere ve Fransa ise boğazların Ruslara verilmesi karşılığında kendilerinin de uygun yerleri işgal edebilecekleri hususunda Rusya'dan onay aldılar. Anadolu'nun paylaşılması ilgili yapılan antlaşmalar genelde Osmanlı aleyhine karışıklıkların daha kolay çıkarılabileceği Arap ve Ermenilerin yaşadığı yerlerle ilgiliydi. Bu konuda 1913 ve 1914'de birçok Ermeni, Rusya'nın Doğu Anadolu'da yapmak istediklerine yardımcı oldu. Ermenilerin ayaklanmalarındaki amacı Osmanlı'da öteden beri var olan din, dil ve cemaat hayatı sürme hürriyetlerini elde etmek için değil, bağımsız bir Ermeni devletini kurmak içindi. 1894'deki Sason Ayaklanmasından 1915 yılı sonlarına kadar yaşananlar bu ulusun durumunu hiçbir bakımdan iyileştirmede. Akan kan sadece bir iki büyük devletin emperyalist emellerine ve onlardan menfaat koparan bazı Ermeni kışkırtıcılarının menfaatlerine yaradı. Hatta ayaklandıkları bölgelerde

¹² Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 69.

¹³ Ulvi Keser, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 25-27 Aralık 2013, Ankara 2015, s. 85-86; Mehmet Tönehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 1996, s.303-305.

sayıları azaldı. Şunu anımsatmak gerekir ki Üçlü İtilaf Devletleri kendi aralarında yaptıkları paylaşımında Ermenilerle yaptıklarını unutarak onları tamamen yok saydılar. I. Dünya Savaşı boyunca İngilizlerin en yetkili ağızlarından Ermeniler lehinde çıkan sözler, siyasal içerikten çok insaniyet perdesine bürünen bir amaç taşıyordu. Ermeniler boş yere ümitlere kapılarak Osmanlı aleyhine ayaklandırıldı ve yıkıma sürüklendi. Ermenilerin asıl istedikleri özerklik veya bağımsızlık ise hiçbir vakit açıkça vaat edilmedi. Ermeni halkı kendi milletlerinden bazı hayalci aydın ve komitecilerin hırslarına kurban oldular. Çarlığın yeniden dirilmeyeceği anlaşıldıktan sonra kendi başlarına bırakıldılar.¹⁴

İngiltere, tıpkı Rusların yaptığı gibi Ermenilerin hakkını savunmaya özerk bir Ermenistan fikri ile başladı ve onları tahrik ve isyanlara teşvik etti. İngiltere bu görevi Rusya'dan devralırken Rusya politikasını değiştirdi. Kendi içindeki Ermenilere örnek olur ve onları isyana teşvik eder diye özerklik fikrinden vazgeçti ve bu görevi İngiltere'ye bıraktı. İngiltere Rusya'nın ilerlemesine mâni olmak için bu politikayı destekledi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından olabildiğince istifade ederek, kendi menfaatleri doğrultusunda çalıştı. Fakat mütarekeyle birlikte işgalden sonra Rusya'nın Mezopotamya'ya inmesini engellemek için Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerini içine alan bölgede özerk bir Ermenistan'ın kurulmasını arzu ediyordu. Yani mezkûr topraklarda güçlü bir Rusya görmektense kontrol altında tutabileceği yeni kurulmuş bir Ermenistan İngilizlerin menfaatine daha uygundu. Buna bağlı olarak kışkırtma planı için İngiltere Ermenilerin uğradıkları kayıplarla ilgili Mavi Kitap adı verilen bir kitap yayınladı.¹⁵ Bunun da ötesinde eğitimi aktif bir propaganda aracı olarak kullandı ve sayıları dört yüzü bulan kurduğu okullarda Ermenileri Türklere karşı kışkırttı. Bu okullarda yetiştirilen İngiliz diplomatlar "millî yurt" deyimini ile Ermenilerin koruyucusu rolünü üstlendi. İngiltere önce Balkanlarda daha sonra Doğu Anadolu'da Ermenileri milliyetçilik duygularıyla ayaklandırırken ayrıca Mısır'ı ve Arap Yarımadası'nı ele geçirmeye çalıştı. Diğer taraftan İngiltere sadece Osmanlı bünyesindeki Ermenileri kışkırtmakla kalmadı; Rus zulmünden kaçıp Avrupa'ya giden Ermenileri de Rusya'ya karşı kışkırttı. Böylece kurulması planlan Ermeni devletinin kendi himayesinde olmasını amaçlıyordu. İngiltere Ermenilerin Rusya himayesinde bağımsız olmasının önüne geçmek istiyordu. Osmanlı topraklarında gerçekleşen Rus-İngiliz mücadelesinin kökenleri 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gidiyordu. O zamandan beri

¹⁴ Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 84, 87, 124-127.

¹⁵ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları*, s. 78-86.

İngiltere Rusya'nın güneye inmesinden rahatsızlık duymaktaydı. Bu tarihten sonra İngiltere ve Rusya Doğu Anadolu'daki kozlarını Ermenistan üzerinden paylaştı. Gerçekte ise Ermenileri Türklere karşı kışkırtan İngilizler ne Ruslara ne de Ermenilere vaatlerinde hiçbir zaman samimi olmadı.¹⁶

İngiltere'nin Ermenileri kışkırtmasının dinî temelleri de vardı. Batılı devletler kendi dini yapılarına uygun olarak Osmanlı Devleti'nde bulunan cemaatlerin himayesini üstlenmişti. Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere ve Amerika Protestanların, Almanya hem Katoliklerin hem de Protestanların koruyuculuğuna yapmaktaydı. Bu arada Ermeni cemaatinde büyük bir bölünme yaşandı. Kendi bağlı oldukları kiliseyi terk eden bazı Ermeniler, İstanbul'da 1 Temmuz 1846'da Protestan Kilisesini kurdular. Protestan cemaati, İngiltere ve Amerika'nın baskısı sonucu 27 Kasım 1850'de Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanındı. Bu cemaatin günden güne güç kazanması ve sayılarının artması Rusya'yı rahatsız etti. İngiltere ise İngiliz nüfuzunun Protestanlık ile yayılacağını düşünüyordu. Bu yeni mezhep sayesinde Osmanlı'nın iç işlerine karışma fırsatı da bulacaktı. İngiltere'nin nihai amacı Ermenilere özerk bir devlet kurmaktı ve bunu Lordlar Kamarasında sık sık dile getirmekten geri durmuyordu.¹⁷

İngiltere sadece Ruslara ve Ermenilere değil; Amerika'ya da samimi değildi. I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Dışişleri Bakanı iken Ermenilere yeni bir devlet vaat eden Balfour, harpten galip çıktıktan sonra Amerika Başkanı Wilson'un Berlin seferi vasıtasıyla sorduğu Ermenilerin bağımsızlığıyla ilgili sorusuna Ermenistan devletinin kurulmasında İngiltere'nin menfaati olmadığı cevabını verdi. Savaştan önce İngiliz dış politikasının temel amacı Britanya adaları ile kendi imparatorluğunun güvenliğini ve refahını korumaktı. Bu amaç açık denizlerin İngilizler tarafından denetlenmesi, Avrupa'da kuvvetler dengesinin devamı ve İngiliz İmparatorluğu'nun sınırlarının korunmasıyla gerçekleşebilirdi. 20. yüzyılda İngiltere'nin Ortadoğu'daki amacı ise Osmanlı Devleti'ni ve boğazları Rusya'ya karşı korumaktı. Bunun yanı sıra İngiltere Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kuzey İran bölgelerinde zayıf ve kendisine bağlı bir Ermenistan kurmaya çalıştı. Böylece Orta Doğu'nun petrol kaynakları ile Hindistan yolunu güven altına almış olacaktı. Bu amaçla bir yandan Almanya ile savaşa başladı, bir yandan da müttefiki

¹⁶ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*, s. 78-86.

¹⁷ Arpee Leon, *A History of Armenian Christianity, From the beginning to Our Own Time*, Princeton, New Jersey: 1946, s. 249; Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Yeni Çıtış Dergisi*, 1981, s. 5; Hagop A. Chakmakjian, *Armenian Christology and Evangelization of Islam*, Leiden: 1965, s. 21.

Rusya'nın güneye inmesini engellemek istedi. Türk düşmanlığı ise sadece İngiltere'de değil; tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Haçlı ruhu tekrar canlanıyordu. Çanakkale Savaşı da bunun delili oldu. Churchill bu zamanlarda İngiliz Parlamentosunda yaptığı bir konuşmada "Türkler zehirle imha edilmelidir. Çünkü Hıristiyan değillerdir" demektedir. Aynı konuşmasında bütün Hıristiyanları Türklere karşı savaşa çağırıyor, aynı zamanda Türkiye'deki Ermenileri de Türklere karşı silahlanmaya davet ediyordu. Bu hususta Mısır'da bulunan İngiliz kuvvetleri komutanı General J. G. Maxwell 4 Aralık 1918'te Londra'ya bir telgraf çekti. Telgrafta İngiltere, İskenderun Körfezi'ne bir çıkarma yapacak olursa bölgedeki Ermeniler İngilizlere katılacaktı. Yalnız Ermenilere silah ve cephane gerekliydi.¹⁸

Ünlü Ermeni dostu ve Mavi kitaptaki yazılanların başlıca toplayıcısı James Bryce ve Nubar Paşa Ermenilerin bazı istekleri için İngiltere Dışişleri Müsteşarı Robert Cecil'e başvurdular. Müsteşar bu kişilere 3 Ekim 1918'de karşılık verdi. O sırada Almanya ve bağlaşıkları çökmüştü ve ateşkes görüşmeleri yapılmaktaydı. İngiltere ile Fransa, Rusya'da Bolşevik düşmanı Çar'ı desteklemekle idi. Bu işte başarı elde edilecek olursa Anadolu'nun paylaşılması için 1916'da yapılmış olan anlaşmalar yürürlüğe girecekti. İngiltere paylaşma işinde tedirgindi. Paylaşma olursa Rusya'yı İstanbul ve Boğazları almaktan alıkoymak imkânsız gibiydi. Rusya, her ne kadar İngilizlerin dostu ve bağdaştığı ise de güçlü bir Rus donanmasının Akdeniz'de bulunması İngiliz çıkarlarına tersti. Ayrıca paylaşmada Almanya'nın bir pay almamasının imkânı da yoktu. Böylelikle o da bir Akdeniz devleti olacak ve Hint ve Çin yolları üzerinde üsler elde edip tehdit oluşturabilecek bir duruma gelecekti. Almanya'nın Akdeniz'de üsler elde etme ihtimalinden yalnız Fransa ve İngiltere değil İtalya da kaygılanmaktaydı.¹⁹

Tüm bu iddiaları güçlendiren bir olayda Rusların Doğu Anadolu'daki faaliyetleriydi. Sünne kasabasında seferberlik dolayısıyla üç yüz Ermeni'nin iki yüzden fazlası Rus ordusuna gönüllü kaydolmak üzere savaş başında Rusya'ya gittiğinden şehirdeki Ermeniler elli, altmış kişiye kadar düştü. Fakat daha sonraları Rusya'nın Doğu Anadolu'yu istilasından sonra Rus basımının Ermenistan ve Ermeniler hakkındaki yayınları buradaki Ermenileri üzdüğünden Ermeniler, bütün ümitlerini Fransa ve İngiltere'ye bağladılar.²⁰

¹⁸ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, s. 78-86.

¹⁹ Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 86-87.

²⁰ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.)*, 2882/18.

3. Osmanlı Devleti'nin Dış Baskılara ve Ermeni Ayaklanmalarına Karşı Aldığı Tedbirler: Sevk ve İskân Süreci

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusu doğu cephesinde büyük bir zayıflık verdi. Hemen ardından İngiltere ve Fransa İstanbul'u işgal etmek ve Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak için Çanakkale'ye saldırdı. Osmanlı Devleti birden çok cephede aynı anda savaşırken Ermeni çeteleri Ruslara karşı mücadele eden Türk birliklerini vurmaya başladı. Rus ordusu Ermeni çeteleri yardımıyla Van'ı işgal etti. Van'da Ermeniler tarafından büyük bir katliam yapıldı ve şehir yerle bir edildi. Olaylara karışan Ermeniler tutuklandı fakat isyanların ve katliamların önüne geçilemedi. Geride kalan ailelerini düşen askerlerden firara teşebbüs edenler çıktı. Bir taraftan bölgede Ermeni katliamlarını engellemek diğer yandan orduda çözülmeye engel olmak için Osmanlı Devleti tarafından sevk ve iskân kanunu çıkarıldı ve Ermeniler sıcak savaşın olmadığı bölgelere nakledildi. Ermeni sevkini başlamasından takriben bir ay sonra olaylar gelişirken 24 Mayıs 1915'de Fransa, İngiltere ve Rusya hükümetleri bir bildiri yayınladı. Ermenistan denilen bölgede Osmanlı memurlarının göz yumması ve çok kere de desteğiyle Kürt ve Türklerin Ermenileri toptan öldürmekte oldukları iddia edildi. Bildiride nisan ayı ortalarında Erzurum, Tercan, Eğin, Bitlis, Muş, Sason, Zeytin ve bütün Kilikya'da bu gibi katliamlar olduğu, Van dolaylarında yüz kadar köy halkının öldürüldüğü, Van Ermeni bölgesinin Kürtlerce kuşatıldığı ve İstanbul'da bile Osmanlı Hükümetinin zararsız Ermeni halkını çetin bir biçimde cezalandırıldığı söyleniyordu. Cinayetlerden Osmanlı Hükümeti üyelerinin ve bu katliamlara katılmış tüm şahısların sorumlu tutulacağı İtilaf Hükümetleri tarafından Bab-ı Âli'ye bildirildi.²¹

İtilaf Devletlerinin yukarıdaki notasına karşı Osmanlı Hükümeti bir notayla karşılık verdi. Osmanlı Hükümeti, sözü geçen bildirin kapsadığı tüm iddiaları reddetti. Zira Erzurum, Tercan, Eğin, Sason, Bitlis, Muş ve Çukurova Ermenileri, rahatlığı ve güvenliği bozacak hiçbir harekette bulunmadıklarından Osmanlı memurları tarafından haklarında birtakım tedbirler alınmasına ihtiyaç görülmemişti. Bu gerçek, tarafsız devletlerin konsoloslarınca da biliniyordu. Üçlü İtilaf Devletlerinin bu konudaki suçlamaları yalandan başka bir şey değildi. Ermeni halkı Üçlü İtilaf Devletlerinin özellikle Rusya ile İngiltere'nin memurlarınca Osmanlı Hükümeti aleyhinde isyana kışkırtılıyordu. Bu tahrikler,

²¹ Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000, s. 87.

Osmanlı Hükümeti ile sözü geçen hükümetler arasında düşmanlık hâli belli olduğundan beri devam ediyordu. Yine bu devletler Bulgaristan ve Romanya'da Osmanlı tebaasından olan genç Ermenileri, Kafkasya'ya gönderdi. Osmanlı aleyhine gelişen bu hareketler, İngiliz memurları tarafından getirilip İskenderun yakınlarına çıkarılan Ermenilerin hareketleriyle otaya çıkmıştı. Torosoğlu Agop adlı bir Ermeni'nin üzerinden çıkan belge istenilen amacı itiraz edilmez bir şekilde açıklıyordu. Bir taraftan da Fransız ve İngiliz deniz kuvvetleri kumandanları, Adana, Dört Yol, Yumurtalık, İskenderun ile memleketin diğer yörelerindeki Ermenilerle haberleşerek onları isyana teşvik ediyordu. Zeytun'da İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından yapılan propaganda sonucunda Ermeni ihtilal teşkilatı şubat ayından sonra faaliyete geçti. Zeytun Ermenileri, hükümet görevlilerine karşı silaha sarılarak hükümet dairesini kuşattılar. Bu hadiselerle karşı Osmanlı Hükümetine düşen vazife, isyanı bastırmak ve asayişin sağlamaktan ibaretti. Savaş zamanında bu tedbirler doğal olarak daha da arttı. Osmanlı Hükümeti, bir taraftan askeri yöntemle isyanı bastırmaya çalışırken diğer taraftan bir önleme tedbiri olarak Üçlü İtilaf Devletleri memurlarıyla temasta bulunan Ermeni isyancılarını hapsedme gereği duydu. Üçlü Anlaşma Devletlerinin iddialarına rağmen Osmanlı Hükümeti'nin sindirme hareketlerinde halktan hiçbir unsurun payı yoktu. Ermeni isyancıların evlerinde yapılan aramalarda ihtilal bayraklarıyla, isyan ve fesat hareketleriyle ilgili önemli belgeler ortaya çıktı. Bu belgeler Ermenilerin, merkez idareleri Paris, Londra, Tiflis'te bulunan komitelerle iş birliği içinde olduklarını da ortaya koyuyordu. Aynı zamanda muhtelif yerlerde yapılan aramalarda Ermenilerin gizlediği binlerce bomba ve Rus tüfekleri ortaya çıktı. Buna bağlı olarak tutuklanan Ermenilerle İngiliz, Fransız ve Rus memurlarının teşvik ve tahrikiyle askeri hizmetten kaçanlar ve jandarmalara saldıranlar mahkemelere sevk edildi. Söz konusu hareketlerin Rusya, İngiltere, Fransa hükümetlerinin himayesi altında hazırlanmış olduğuna dair Osmanlı Hükümetinin elinde belgeler vardı.²²

Bab-ı Âli, kara ve deniz hudutlarının korunmasını ve emniyeti için gerekli göreceği her çeşit tedbiri uygulamayı millî görevlerinden sayıyordu. Bundan dolayı kendini hiçbir yabancı hükümete hesap vermek zorunda hissetmiyordu. İngiliz ve Fransız deniz kuvvetleri Çanakkale'de hastaneleri topa tutarken Rus askerleri Ermeniler vasıtalıyla Kars yakınlarında oturan binlerce Müslüman'ı kılıçtan

²² Tosun, *Ermeni Meselesi*, s. 87-92.

geçiriyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya'yı idare edenler, yalnız Ermenilerin ayaklanmasını hazırlamakla yetinmiyor, İslam unsurunu da devlete karşı isyan teşvik ediyordu. Kafkasya, Fas, Mısır, Hindistan ve başka yerlerde çıkan isyanları şiddetli bir şekilde bastırmaktan geri durmayan Üçlü İtilaf hükümetleri, alınması lüzumlu ve son derece adaletle uygulanmış tedbirlerden dolayı Osmanlı Hükümetini suçlamaktaydı. Osmanlı Hükümeti bu olaylarda en basit hâliyle devlet olma hakkını kullanmaktan başka hiçbir şey yapmamışken hükümet üyelerinin ve ilgili memurların sorumlu tutulacaklarına dair yayımlar adaletle bağdaşmıyordu. Şikâyet ettikleri ihtilal hareketleri Üçlü İtilaf Devletlerinin kendileri tarafından düzenleniyor ve idare ediliyordu. Üçlü İtilaf Devletleri, Osmanlı'yı parçalamak adına senaryoları kendileri çiziyorlar ve ona göre bir oyun sergiliyorlardı. Bunu icra etmek için hazırlanan bildirimler dahi Ermeni tahrikçileri için bir teşvikti.²³

Buna benzer olarak Rusya uyuşundaki değişik milletlerin üyeleri Stockholm, Amerika ve İngiltere hükümetlerine telgraf çekti. İngiltere Başbakanı Asquith beyanatında Rusya'da zulüm gören azınlıklardan bahsetmeksizin Osmanlı'daki Ermenilerin mağduriyetinden bahsediyordu. İngiltere, Ermenilere yönelik güvenliği sağlamak amacıyla Anadolu'ya asker göndereceğini bildirdi. Osmanlı Hükümetinin ıslahat yapacağına dair beyanlarına rağmen bir nota göndermekten de geri durmadı. Rusya, İngiltere'nin asker göndermek istemesine büyük tepki gösterdi. Londra Hükümeti, Rusya'nın bu tavrına karşı geçici olarak geri adım attı ve Rusları oyalamaya çalıştı. Diğer taraftan büyük devletler, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yapılacak ıslahatlar için Rusya'yı yalnız bırakmak istemiyorlardı. Ayrıca ıslahat programı Türkiye ile müzakere etmeden Türkiye'ye zorla kabul ettirilmeye kalkışılırsa İstanbul Hükümeti bu baskıya asla boyun eğmezdi.²⁴

İsviçre'den 1915 yılı içinde gelen bir mektuptan İsviçre'de yaşayan Ermenilerin Türkler aleyhine büyük faaliyetler gösterdikleri öğrenildi. Ermeniler evvelâ İsviçre, Fransa ve İngiltere basınında Osmanlı Hükümeti aleyhine şiddetli saldırılarda bulundular. Hatta bu iş o kadar abartıldı ki Lordlar Kamarasında Türkiye'de Ermenilere karşı gerçekleştirilen cinayetlerin, dünya kurulduğundan beri emsali görülmemiş derecede büyük bir felaket olduğu ve Türklerin sekiz yüz bin Ermeni'yi çocuk, kadın ayırt etmeksizin kestiği söyleniyordu.²⁵

²³ Tosun, *Ermeni Meselesi*, s. 87-92.

²⁴ BOA, HR. SYS., 2884/15.

²⁵ BOA, HR. SYS., 2881/42.

İngilizler sadece Osmanlı dâhilindeki Ermenilere değil yurt dışında bulunan Ermenilere de her türlü kolaylığı sağladılar. Örneğin 1917'de İngiliz pasaportunu taşıyan bazı Ermeniler, İngilizler refakatinde İsviçre'den İtalya'ya yönlendirildi. Muhtemelen bu kişiler buradan Yunanistan'a ve sonrasında Osmanlı topraklarına geçirildi. Bütün bunlara rağmen İngilizler Ermenilerden istediği faydayı artık elde edemediklerinden olsa gerek I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Türkiye'ye karşı politikalarında bir yön değiştirme meydana geldi ve bu durum Ermeni meselesinin arka plana atılmasına yol açtı. Yani İngiltere, artık Ermenileri doğu politikasının vasıtası olarak kullanmanın kendi menfaatine olmadığını gördü. Aksine kendi imparatorluğundaki Müslüman tebaasını memnun etmekle daha çok kazançlı çıkacağını dikkate almaya başladı. İngilizler, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'ni parçalamak yolunda Ermenilerle bir süre iş birliği içinde oldular. Ermeniler İngilizlerin müttfikiydi ve İngilizlere büyük bir itimat ve arzuyla hizmette bulundular. Başka bir ifade ile İngilizler Ermenileri doğu politikalarında kendi menfaatlerine kurban ettiler.²⁶

I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Türkler lehine birtakım gelişmeler yaşanmaya başladı. İngiltere'nin Birleşmiş Milletlerde daimî memuru olan Molony, Lozan Türk Kongresi genel sekreteri, İngilizce yayınlanan Turkey gazetesi sahibi ve başyazarı Harun Alice ile Cenevre'de görüştü. 1919'da bütün dünyanın Osmanlı'ya düşman bulunduğu bir sırada Londra'da Türkler lehine bir belge yayınlandı. Burada dönemin İngiltere Başbakanı Lloyd George'a, Türkler için yapılan vaatler hatırlatılıyor ve Türkler lehinde bir barış isteniyordu. Bu belgeyi imzalayanlar arasında Molony de vardı. Cenevre'de Alice ile görüşen bu kişi Ermeni meselesinin artık mevcut olmadığını, İngiltere'nin Yunanlıları İzmir'den çıkartmaya karar verdiğini, hatta diğer devletler isteseler bile İngiltere'nin İzmir'in Yunanlılar elinde kalmasına bundan sonra razı olmayacağını söylüyordu. Ayrıca Amerika Başkanı Wilson'un çizdiği bilinen sınır çerçevesinde bir Ermenistan yurdu gerektiği söylendi. Bunların da ötesinde Ermeni meselesinin çözülmesi Türkiye'nin milletlerarası durumunu daha da güçlendirecekti. Yine de bu durum tamamen Türkiye'nin lehine dönmüş gibi algılanmamalıydı. Zira fanatizm seviyesinde "sözde" soykırımı ve Ermeni sorununu savunanlar mevcuttu. Özellikle Gabriel Noradunkyan Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, Mütareke sonrası resmi ve gayr-ı resmi ortamlarda Türkiye'nin ve Türklerin aleyhine çalışan Ermeni

²⁶ Erdal İltar, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s. 160.

heyetlerinin başında bulunuyordu. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda Türkler aleyhine gösterdiği faaliyetler bilinmekteydi. Ankara Antlaşması sonrası Paris'ten Londra'ya giderek çeşitli propagandalar yapmıştı. Türkiye'nin ve Türklerin menfaatleri aleyhinde Avrupa'da çalıştığı belirlenmiş olan bu kişiye hazine maaş verilmekteydi.²⁷

Tüm bunlar olurken İngiliz gazeteleri ve Batı basınında "Ermeni Katliamı" başlığıyla Osmanlı Hükümeti ve Talat ve Enver Paşa aleyhinde yayınlar yapıyordu. Bununla birlikte Türkler aleyhinde faaliyet gösterenler sadece İngilizler veya Ermeniler değildi. Devletin bu zor anından faydalanmaya çalışan, mevcut hükümete karşı tavrını ve düşmanlığını Türk milleti ve Türk devletini suçlamaya ve karalamaya kadar vardırıran Mısırlı Şerif Paşa da bu fırsatı kaçırmayarak Journal De Jeune'ye yayınlanması için bir mektup gönderdi. Mektupta Türkiye'nin ilerlemesinde büyük hizmetleri olan Ermenilerin ileri seviyede bir medeniyete sahip olduğu söyleniyordu. Ayrıca böyle bir milleti öldürenlerin katilleri lanetleniyordu. Bu mektup Osmanlı Devleti'nin zor günlerde kaç türlü şer ocağıyla mücadele etmek zorunda kaldığını göstermesi bakımından önemliydi. İngiliz Yüksek Komiserliği sık sık yazılı olarak hükümete başvurarak tutuklu bulunan Ermenilerin tahliye edilmesini, aksi takdirde devletin zor durumda kalacağını bildirerek tehditlerde bulunuyorlardı.²⁸

4. Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân Esnasında ve Sonrasında Uğraştığı Temel Meseleler

Ermeniler, Ermeni sevkinin Osmanlı Hükümetinin bilinçli bir politikası olduğunu iddia ettiler. Osmanlı Hükümeti ise Ermenilerin yurdun başka yerlerine göç ettirilmesi ile ilgili olarak düşmanla iş birliği yaparak Türklere karşı katliam gerçekleştiren Ermenileri suçlandı. Ermeniler, yaşadıkları bölgelerden isyan etmeleri ve yaptıkları katliamlar sebebiyle zorla göç ettirilmek zorunda kalmıştı. Ermenilerin sevkini Ermeni isyanları sonrası gerçekleştirdi. Bir başka deyişle Ermeni isyanları sevk olayından çok önce başlamıştı. Ermeniler 1878'den beri özellikle devletin güçsüz olduğu dönemlerde isyan etmişler, isyanların bastırılmaya kalkışılması üzerine Avrupa devletlerini ayağa kaldırmışlardı. Bir diğer iddia Ermenilerin sevk sırasında devlet tarafından yeterli tedbirlerin alınmadığı, bunun

²⁷ BOA, HR. SYS., 2265/13.

²⁸ BOA, HR. SYS., 2879/16.; BOA, Dâhiliye Şifre Kalemi Evrakı, (DH. ŞFR.), 95/212; Tosun, *Ermeni Meselesi*, s. 95.

sonucunda direk ya da dolaylı bir şekilde Ermenilerin ölümüne sebep olunmasıydı. Osmanlı Devleti Sevk ve İskân Kanunu'ndan hemen sonra birisi sevk ettirilenlerin iskân ve iaşesi, diğeri bu kişilerin mülk ve arazilerinin idare şekilleri ile ilgili olmak üzere iki yönetmelik çıkarttı. Ayrıca sonraki dönemde bu yönetmeliklere uymayan devlet görevlileri şiddetli bir şekilde cezalandırıldı. Sonuncu iddia ise Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgraflardı. General Edmund Allenby komutasındaki kuvvetlerin Halep'te Osmanlı görevlisi Naim Bey isimli bir memurdan ele geçirdiği iddia edilen belgelerde Ermenilerin katledilmesi emrinin bizzat Talat Paşa tarafından verildiği söyleniyordu. İddiaya göre İngiliz işgali beklenmeden bir zamanda gerçekleştiği için belgelerin yok edilmesine fırsat olmamıştı. Bu belgeler Aram Andonian tarafından Paris'te 1920 yılında yayınlandı. Talat Paşa'nın katilinin Berlin'de yargılanması sırasında mahkemeye delil olarak da sunuldu. Belgelerin gerçeklerle bir ilgisi olmadığı pek çok tarihçi tarafından iddia edildi. Öncelikle belgelerin ele alınışı ve yazım tekniği Osmanlı belgelerine uymuyordu. Diğer taraftan Talat Paşa'nın Ermenilerin katledilmesi emrini verdiği iddia edilen telgraflarla aynı tarihli "sevk ve isyan sırasında suç işleyecek görevlilerin en ağır biçimde cezalandırılacağı emrini veren" birçok gizli telgrafı da vardı. Aynı anda iki farklı emrin verilmesi ihtimal dâhilinde değildi. Zaten Talat Paşa'nın katili Soğomon Tehliryan'ı yargılayan mahkeme bu belgeleri delil olarak kabul etmedi. Bu telgraflar 1922'de İngiliz Daily Telegraph gazetesinde de yayınlandı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı durumu işgal komutanlığından sordu. İnceleme sonucunda bahsedilen telgrafların Allenby kuvvetlerince Halep'te bulunmadığı, Paris'te bir Ermeni tarafından üretildiği anlaşıldı.²⁹

I. Dünya Savaşı'nda İstanbul'u işgal eden İngiliz ve Fransızlar Ermenilere karşı yapıldığı iddia edilen katliamın sorumlularını cezalandırmak için çeşitli tutuklamalar yaptı. Sevk sırasında hükümette bulunan İttihat ve Terakki Partisi'nin muhalifleri işgal kuvvetlerine her hususta destek verdi. Tutuklananların bir kısmı İstanbul'da yargılandı ve Malta'ya sürüldü. İstanbul'daki mahkeme İttihat ve Terakki'nin firardaki dört yöneticisini giyaplarında idama mahkûm etti. Ayrıca üç kişi daha idama mahkûm edildi. Sonradan bu kişilerin yalancı tanıkların ifadelerine göre idama mahkûm edildikleri anlaşıldı. Malta'ya sürülen sanıklar için İngiltere her yerde tanık ve belge aradı. Osmanlı Hükümetinin yardım ve desteğine rağmen hiçbir belge bulamadı. Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği bu konuda İngiliz

²⁹ Hamza Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa 2001, s. 132-135.

Dışişlerine, Malta'da tutuklu bulunan Türkler aleyhine delil olarak kullanılabilir hiçbir şey olmadığını belirtmekten üzüntü duyduğunu bildirdi. Yeterli delil oluşturabilecek hiçbir somut vakıa mevcut değildi. Söz konusu raporlar hiçbir surette, Türkler hakkında İngiltere Hükümetinin halen elinde bulunan bilgilerin takviyesinde yararlı olabilecek delilleri bile ihtiva etmiyordu. Dışişleri bu cevap karşılığında İngiliz Kraliyet Savcılığında ne yapılması gerektiğini sordu. Savcılık hiçbir görgü tanıdığından tutuklular hakkında yapılan suçlamaların doğruluğunu kanıtlayabilen bir ifade alınmadığı cevabını verdi. Esasen herhangi bir şahit bulunup bulunamadığı da kesin değildi. Böylece Malta'daki tutuklular kendilerine hiçbir suçlama ve duruşma yapılmaksızın serbest bırakıldı. İngilizler bu suçlamaların hiçbirinde Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen belgeleri kullanmadılar.³⁰

Amerikalı gazeteci George H. Hepworth, New York Herald gazetesi tarafından Ermeni hadiselerini yakından incelemek üzere Türkiye'ye gönderildi. Bu kişinin hazırladığı raporda Ermeni olaylarının dini ve ırkı olmadığı kesinlikle ifade ediliyordu. Ermeni isyanları çıktıktan sonra dinin ve ırkın isyanlar için itici bir kuvvet olduğunu söylemedi. Muhabir, raporunda olaylara kimlerin sebep olduğunu da yazdı. Sorumlu olarak karşısına İngiltere, Rusya ve Ermeni cemiyetleri çıktı. Hepworth tüm olaylardan özellikle Berlin Antlaşması'nı sorumlu tutuyordu. Bu antlaşma ile Avrupa devletleri Osmanlı'ya müdahale etmemiş olsaydı her şey daha başka olabilirdi. İngiltere, Ermeni eşkıyalarına sığınma hakkı vermekle kalmamış, aynı zamanda onları sempati ile karşılamıştı. Ermenileri Türkler aleyhine tahrik etmişti. Ermeni çeteleri ile hem iş ortaklığı hem de suç ortaklığı yapmıştı. Çetelere vatansever ve millî kahraman oldukları duygusu aşılanmıştı. Çetelerde bu fırsattan yararlanarak Ermeni toplumu üzerinde nüfuz sahibi olmuştu. Bu konu ile ilgili olarak fikrine başvurduğu bir Ermeni, muhabire yaşanan olaylarda büyük devletlerin etkisini söylemekteydi. Bu kişinin ifadesine göre Ermeniler eskiden çok mesuttu. Çok vergi veriyorlardı, ama buna karşı büyük ticari avantajları da vardı. Ermeniler hükümetten çok memnundular ve hatta çok müreffeh idiler. Fakat Berlin Antlaşması ve İngiltere'nin işe karışması Ermenilerin devlet ile arasını bozmuştu. Geldikleri noktada ise Ermeniler mahkûmdan farklı değildi. Oysaki Avrupa Ermenilerle meşgul olmasaydı Ermeniler bir geleceğe sahip olabilirdi.³¹

³⁰ Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, s. 135.

³¹ Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, s. 180-181.

Osmanlı Devleti'nin tutumu aleyhinde yazılmış her eser yeterince objektif değildi. Bu tarz eserlerin en önemlisi, James Bryce ve Arnold Toynbee tarafından toplanılmış belgeleri kapsayan ünlü İngiliz Mavi Kitabı'dır. Bryce kitabın önsözünde kitapta toplanmış olan belgelerin mahkeme karşısında delil sayılamayacağını söylemekteydi. Belgelerin hemen hepsi olayları görmüş ve kaydetmiş kimselerin subjektif ifadelerinden oluşuyor ve gerçek belgeler tarafından doğrulanmıyordu. İşin esası incelenince görülüyor ki saldırının Türkler tarafından başlatıldığı iddiasını destekleyen tanıklar, mesela Van'da Ermeni mahallesinde oturan misyonerlerdi. Misyonerler Hristiyanlığı yaymanın gayretiyle Ermenileri pek sevmeseler de Müslümanlardan çok Ermenileri Protestan yapmanın daha kolay olduğunu düşünüyorlardı. Tanıklar arasında en dikkat çeken kişi Gres Hagley olmuştu. Bu kişi Ermeni mahallesinde oturuyordu. İlk saldırının kimden geldiğini, bulunduğu bölgede ve hatta Ermeni mahallesinin dışında olup bitenleri ve hangi tarafın saldırıya başladığını bilmesine ve görmesine imkânı yoktu. Ancak Ermenilerinden duyduklarını anlatabilirdi ve anlatmış olmalıydı. Bu yüzden Mavi Kitap ve benzeri yayınlar, savaş propagandası olarak kalmaya mahkûm yayınlardı. Bu taraflı yayınlar karşısında Pierre Loti 1918'de bazı yerleri Fransız sansürünce çıkarılmış bir broşür yayınladı. Broşürde Türklerin esasında ne derece iyi insanlar olduklarını, tahrikin daima Ermenilerden ve onları kışkırtanlardan geldiğini, Türk'ün ancak çaresiz kalınca şiddete başvurduğunu güzel örneklerle anlatıyordu.³²

Sevk ve İskân Kanunu nedeniyle göç eden Rum ve Ermenilerin 1919'da geri dönmeye başlamışıyla birlikte devlet gereken önlemleri almaya başladı. Bu konuda Rum ve Ermenilerin geri dönüş işlemlerini incelemek amacıyla görevlendirilen İskân Müdürü Münir Bey ile İngiliz subayına gereken kolaylığın sağlanması için Dâhiliye Nezareti tarafından valiliklere şifreli telgraflar gönderildi.³³ Bu kararla beraber geri dönen birçok Ermeni'ye veya mirasçılarına gayrimenkul malları iade edildi. Dönemin yazılı basınına bakıldığında gayrimenkullerin başka türlü değerlendirilmesi ve kişilerden kaynaklı usulsüzlüklerden pek çok hak kaybının yaşandığı görülmektedir. Bir başka deyişle malların Ermenilere iadesi kararı ile sorunlar çözülmedi hatta daha da işin içinden çıkılmaz bir durum aldı. Ayrıca geri dönen Ermenilerle Müslüman bölge halkı arasında kargaşalar yaşandı. Zaten Anadolu'da var olan düzensizlik daha arttı.³⁴

³² Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 35-36.

³³ BOA, DH. ŞFR., 98/319; BOA, DH. ŞFR., 53/303.

³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 28 Şubat 1335; *Alemdar*, 24 Nisan 1335.

Yerlerinden sevk ettirilen Ermeni ve Rum ailelerinin geri dönmeleri ve bunların sevk ve işahlerinin teminini incelemek üzere İngiliz Yüksek Komiseri ile bir patrikhane temsilcisinin Ankara'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu heyetin tüm masraflarının da karşılanması devletten ayrıca istendi.³⁵ İstanbul Ermenileri patrikhanede âyan, mebuslar, meclisleri azaları, Ermeni rahipleri ve bazı Ermeni ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantıda Ermenilere gerekli yardımda bulunmak için hükümet tarafından verilen garantilerin Ermenileri memnun ettiği dile getirdiler. Ancak İngiltere Yüksek Komiserliği Ankara ve Edirne'den dönen Rum ve Ermeni mültecilere gerektiği şekilde yardım edilmediğini iddia etti. İngilizler, Ermenilerin bir an önce evlerine dönerek sadece geçimlerinin sağlanmasını değil, ayrıca mal ve mülklerin bir an önce iadesini de istiyordu. Evlerine dönen gayrimüslimlere ne kadar yardım yapıldığı Hariciye Nezaretinden soruldu. Bunun üzerine, yapılan yardımlar Dâhiliye Nezareti tarafından açıklandı.³⁶

Osmanlı Devleti'nin tebaası içinde uğraştıkları sadece Ermeni veya Rumlar değildi. Ermenilere verilen İngiliz desteği ve Ermenilerin bu durumu fırsata çevirmesi Osmanlı Devleti'nin diğer tebaalarını da etkilemişti. Buna göre Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zafiyet, genelde devletin yanında yer alan Süryanileri de bağımsızlık için fırsat kollamaya teşvik ediyordu. Çeşitli ülkelerden gönderilen ve sansür edilen Ermeni mektuplarından alınan bilgilere göre bir kısım Süryani milletin müstakil bir mukadderat takip etmekte oldukları anlaşılıyordu. Bu maksatla İngilizlerin himayesi altında İstanbul'da büyük bir meclis teşkil edilecekti.³⁷

Sevk sonrasında yaşanan önemli bir sorun da Ermenilere ait malların durumu oldu. Mesela sevk ettirilen Ermenilerden geri dönemeyenlere ait terk edilmiş gayrimenkullerin Ermeni yetimleri ve cemaatinin ihtiyaçları için kullanılması Trabzon Ermeni cemaati tarafından talep edildi. Trabzon'a gelen İngiliz kumandanı da bu teklifi yeniledi. Fakat hükümet kanunlara aykırı olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetti³⁸ İngiliz temsilcileri Ermenilere ait mallar ve gayrimenkullerle hep yakından ilgilendi. Muhacirin İşleri Genel Müdürlüğünden

³⁵ BOA, *Hariciye Vekâleti Mütareke Evrakı (HR. MÜ.)*, 43/30; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Haz.: Ahmet Altıntaş- Mehmet Canatar- Oğuz Çakıl- Recep Karacakaya- Ali Kaya- Bülent Kulüp, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osm. Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 203-204.

³⁶ BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)*, 4559/341903; BOA, *Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı (DH. SYS.)*, 53-2/341903; *Tasvir-i Efkâr*, 1 Kanun-u Evvel 1334.

³⁷ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Belgeleri (DH. EUM. AYŞ.)*, 33/13.

³⁸ BOA, *Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.)*, 54-3/45.

Hüdavendigâr vilayetine yazılan yazıda memleketlerine dönen Rum ve Ermeni mültecilere ait malların iade edilip edilmediği, evlerine yerleştirilip yerleştirilmediği soruluyor ve teftiş için bir İngiliz heyetinin bölgeye geleceği bilgisi veriliyordu.³⁹

İngiliz yetkililer Mütareke sonrası Ermenilerin memleketlerine dönmeleri için özel çaba sarf ettiler. Örneğin Trabzon'daki İngiliz temsilcisi Trabzon valisinin yanına giderek Erzurumlu, Trabzonlu, Bayburtlu, Erzincanlı olmak üzere yedi yüz kadar göçmenin yerlerine iadelerinin mümkün olup olmadığını sordu. Bu konu ile ilgili de vali, Dâhiliye Nezareti'nden bilgi istedi. Gelen cevapta mümkünse reddedilmesi, değilse sadece Trabzon'dan sevk edilenlerin kabul edilmesi bildirildi. Burada da görülmektedir ki her ne kadar Ermenilerin evlerine dönmelerine izin verilmiş dahi olsa dahi dönemin şartları bakımından bazen bu mümkün olmadı.⁴⁰

Savaş koşulları altında hükümet sevk ve iskân sürecini dikkatle izlemiş ve göçe tabi tutulan halkın can ve mal güvenliğini korumak için her türlü tedbiri almıştı. Bu amaçla gerekirse orfî hukuk çalıştırıldı. Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin korunması amacıyla Ermenilere haksızlık eden kim olursa hatta ordu mensubu, kamu görevlisi veya sivillerin cezalandırılmasında tereddüt edilmedi. Bu konuda İngiliz Yüksek Komiserliği de gerekli tedbirleri aldı. Suriye taraflarına sevk edilmiş olan Mardiros Sarıyan isminde bir Ermeni'nin Manisa ve Saray köyündeki mülklerinin İzmir tüccarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet beyler tarafından gasp edildiği iddiasıyla İzmir'de Divan-ı Harb-i Örfî kurulmasına karar verildi. Mahkemenin kurulması ve daha sonrasında davanın süreci İzmir İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından kurulan bir komisyonca takip edildi.⁴¹

Savaş şartlarında sevk ve iskân hakkında her türlü tedbirin alınmasına rağmen Osmanlı Hükümeti'nin zaman zaman gözden kaçırdığı ihmalleri de görülmüş fakat İngiliz yetkilileri bu ihmallerin her zaman takipçisi olmuştur. Örneğin, Boğazlıyan kazasına geri dönen Ermeni göçmenlerin iâşe ve tohumluk ihtiyaçlarının temin edilmediği, İngiliz Yüksek Komiserliğinden Hariciye Nezaretine, oradan da Ticaret ve Ziraat Nezaretine bildirildi. Acilen tohumluk ve iâşe ihtiyaçlarının temini Ankara'dan istendi.⁴² Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere İngiltere özelde sevk ve iskân olayıyla genelde Anadolu'daki

³⁹ BOA, DH. ŞFR., 97/156.

⁴⁰ BOA, DH. KMS., 53-1/81.

⁴¹ BOA, DH. EUM.AYŞ., 38/62.

⁴² BOA, DH. KMS., 53-1/81.

Ermenilerin sıkıntıları ile ilgilendi. Örneğin Bazı Avrupa gazetelerinde Suriye'ye sevk edilen Ermenilerden bin altı yüzünün İngilizler tarafından Salt'tan Kudüs'e gönderildiği yazılmaktaydı.⁴³

Mütareke sonrası İngilizler sevk ve iskân sırasında yaşananlarla ilgili olarak Osmanlı Devleti idaresine ve yargısına sıklıkla müdahale etti. Ermenilere kötü muamelede bulunan görevlilerin cezalandırılmasını veya iyi muamelede bulunanların ödüllendirilmesini istedi. Örneğin, İngiliz Siyasi Temsilciliği beş sene hapse mahkûm olan Bolu Asker Alma Şubesi yazıcısı Ahmet Refik Efendi'nin, sevk sırasında Ermenilere iyi muamelesinden dolayı yargı bağımsızlığını hiçe sayarak serbest bırakılmasını istedi. Söz konusu kişinin ancak afla serbest bırakılması mümkün olduğundan padişahтан bu konu hakkında ferman çıkarılması dahi istendi.⁴⁴

Bu dönemde sevk ve iskanla ilgili yaşanan bir sorun da sevk sonrası zor durumda kalmış Ermeni çocuklarıydı. Devlet bu çocukları sadece yardım amaçlı olarak Müslüman ailelerin yanına vermişti. Mütarekeden sonra bu çocukların kendi bağlı oldukları cemaat başkanlarına teslim edilmesine karar verildi. Burada karşılaşılan bir sorun da milliyetleri kesin olarak bilinmeyen çocukların durumuydu. Devlet bu konuda Ermenilere de güvenmiyordu. Ermeni denilerek Müslüman olduğu kesin olan çocukların Hristiyan yapılmak istendiği iddiaları vardı. Hatta pek çok İslam çocuğu zorla alıkonularak patrikhaneye götürülmüştü. Kadıköy'de Gençlik Vahdeti Mecmuası Müdürü Ali Yekta Bey'in evinden eşinin ve evlatlığının alınarak bir müddet Şişli'deki Bitaraf adı verilen yerde alıkonulması bu duruma en çarpıcı örnekti. Aslında bunların Müslüman oldukları İngiltere Elçiliğince bilindiği halde hiçbir işlem yapılmadı.⁴⁵

Osmanlı Hükümetinin veya yöneticilerinin en küçük hatalarında müdahale eden ve hukuki olarak gereğinin yapılmasını isteyen İngilizler, söz konusu Ermeniler olduğu zaman hukuku görmezden geldiler hatta çoğu zaman Ermenilerin gerçekleştirdiği hukuksuzluklara sahip çıktılar. İngilizler tarafından Haydarpaşa'da Rıza Paşa arsasına nakledilen Ermeni göçmenleri İngilizlerin himayesinden cesaret alarak izinsiz kulübeler yaptılar ve buralara yerleştiler. Bu kulübelerin civarına inşa ettikleri tuvaletlerin lağım çukurlarının dolması sebebiyle bu pislikler denize aktı.

⁴³ BOA, DH. ŞFR., 89/125.

⁴⁴ BOA, Dâhiliye Komisyon-ı Mahsus, 3/41; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 258-259.

⁴⁵ BOA, DH. KMS., 52-2/79.

Ermenilerin belediye kanununa aykırı bu inşaatların yapımına devam etmesinde İngilizlerden aldıkları destek etkili oldu.⁴⁶

İngilizlerden her tülü desteği alan Ermeniler her buldukları fırsatı değerlendirmekten geri kalmamış ve devletlerine karşı düşmanlarla iş birliği yapmıştır. Rumların yortusu sebebiyle Beykoz Ermeni okulunda 2 Şubat 1919'da Rum ve Ermeniler tarafından on İngiliz ve on civarında Fransız askerinin katıldığı bir balo düzenlendi. İngiliz, Fransız, İtalyan, Ermeni ve Yunan marşları söylendikten sonra Kabataş'ta İtilaf Devletlerinin işgal ettikleri fabrikada tercümanlık yapan Serkis adlı bir Ermeni orada bulunan yabancı devletlere minnettarlıklarını şöyle ifade ediyordu:⁴⁷

“Saygıdeğer misafirler, bunca senedir düşmanlarımızın pençeleri altında ırz ve namusumuz ayaklar altına alındı. Çocuklar kesildi. Halkımız öldürüldü. Bundan sonra düşmanlara hadlerini bildireceğiz. Rum ve Ermeni ittifakı sayesinde onlar da bizim ne olduğumuzu anlayacaklardır. Biz zavallılara yapmadık hakaret bırakmadılar. İtilaf Devletleri sayesinde düşmanların pençeleri altından kurtulacağız ve kurtulduk. Yaşasın İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunanistan ve Ermenistan. Kahrolsun zalim düşmanlarımız.”

Daha sonra Beykoz Ermeni papazı iken İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde görevlendirilen Paso Himayak Efendi de başı açık ve elleri yukarı kalkık Serkis'in sözlerine benzer bir şekilde yıllarca birlikte sorunsuz yaşadığı Osmanlı Devleti aleyhine sözler söylemişti:⁴⁸

“Ey mazlum milletler! Altı yüz senedir başımıza bela kesilen düşmanlarımız, bilmiş olunuz ki ebedi düşmanlarımızdır. Bakınız, şimdiye kadar namusumuz ayaklar altına alındı. İhtiyar baba ve analarımız kesildi. Çocuklarımız katledildi. Bu altı yüz senelik düşmanlarımızın bize yapmadık fenalıkları kalmadı. Bizi bu altı yüz senelik düşmanlarımızdan muhterem İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanistan kurtardı. Biz böyle birleşmeseydik bu ebedî düşmanlarımız bizi mahvedeceklerdi.”

Orada bulunan tüm Ermeni ve Rum vatandaşları bu kişiler ile aynı görüşte değildi. Rum ahali si idare heyetinden Bakkal Yorgi, İrakli ve Manuto efendiler konuşmaya müdahale ettiler ve böyle konuşulmamasını istediler. Bunun üzerine Paso Himayak Efendi sözlerine son verdi. Gerçekleri dile getiren Ermenilerin

⁴⁶ BOA, *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahallîye ve Vilayat Müdürlüğü* (DH. UMVM.), 101/38.

⁴⁷ BOA, *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri* (DH. EUM.), 78/10.

⁴⁸ BOA, DH. EUM., 78/10.

sayısı sadece bir avuçtu bu kişilerin ise sesleri fazla çıkmıyor, cesaret edip konuşanlar ise kısa sürede baskıyla susturuluyordu.⁴⁹

Ermeniler tarafından Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen faaliyetler sadece İstanbul veya Anadolu ile sınırlı değildi; mesela Balkanlar'da da Ermenilerin bazı faaliyetleri tespit edilmişti. Filibe'de de Ermenilerin hükümet aleyhinde bazı harekât ve teşebbüslerine dair araştırmalar yapıldı. Yapılan araştırma sonucu 1915'de geçici olarak İngiltere Konsolosluğuna vekil olarak atanan Fahri Konsolos Heard'un, Ermeni çeteleriyle ilişkide bulunduğu anlaşıldı. İngilizlerin Kuyumcuyan adlı şahıs ile birlikte çalıştıkları istihbaratı alınmış fakat daha sonra irtibat kesilmişti.⁵⁰ Gerek aslen Bulgaristanlı ve gerek Türkiyeli firari Ermeniler, Bulgar kamuoyunun ve Bulgaristan kabinelerinin kendi haklarındaki iyi niyetlerine güvenerek her fırsattan istifade ile Bulgar basınında ve Bulgar kamuoyunda Osmanlı Hükümeti ve Türkler aleyhine faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bunu yanı sıra Bulgaristan'ın muhtelif kasabalarında Ermeniler dükkânlarını kapatarak güya Türk zulmüne kurban giden binlerce maktul Ermenin ruhu için kendi kiliselerinde dualar edip, nutuklar söylediler. Bulgarca ve Fransızca hitap namerler yayınlayarak Bulgarları ve tüm dünyayı Türkler aleyhine ayağa kaldırmaya çalıştılar. Ayrıca Dedeâğaç'da Rus, Fransız ve İngiliz gibi düşman devletlerin konsolosları Ermeni kilisesinde icra edilen ayinde hazır bulundular ve bazı Bulgarlar da bunlara eşlik etti. Bulgarların Ermeniler karşı teveccüh ve muhabbetine rağmen Ermeniler Bulgar basınında etkili olamadı.⁵¹

Ermeniler, İngilizlerin desteğine güvenerek her türlü fırsatçılığı kolluyor; hatta bu desteği suiistimal ederek Türklere iftiralar atıyorlardı. İstanbul'da ikamet eden Mariamadlı bir kadın, evinin Türkler tarafından elinden zorla alındığını iddia ederek İngiliz Yüksek Komiserliğine başvurdu ve şikâyete bulundu. İngiliz Yüksek Komiserliği Dâhiliye Nezaretinden Mariam'a ait İstanbul Aksaray Peştemalcı sokağında bulunan evi ile ilgili bilgi istedi. İstanbul Polis Müdürlüğü Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda bu satışın ilgili kişinin rızası ile gerçekleştiği bilgisini verdi.⁵²

Rum ve Ermeni yetimlerinin tedavisine tahsis edilmek üzere Ermenilere ait İstanbul'un değişik yerlerindeki mülklerin Ermenilere geri verilmesi İngiliz

⁴⁹ BOA, DH. EUM., 78/10.

⁵⁰ BOA, HR. SYS., 2881/34.

⁵¹ BOA, HR. SYS., 2880/9.

⁵² BOA, DH. UMVM., 159/32.

temsilciler tarafından Osmanlı Hükümetinden sıklıkla talep edildi.⁵³ Osmanlı Hükümeti 1919'da konuyla ilgili patrikhaneden alınan muvafakati İngiliz Kumandanlığına gönderdi ve Ermeni yetimlerine tahsis edilecek bina hakkında bilgi verdi.⁵⁴

1919 yılında Lâpseki, Bayramiç ve Ezine hapishaneleri İngilizler tarafından teftiş edildi ve sadece Ezine Hapishanesinin durumundan memnun kalındı. Lâpseki'ye gelen heyet hapishanede bulunan iki Ermeni ile bir Rum'un tahliyesini talep etti ise de o sırada yetkili bir kişinin bulunmamasından dolayı bu kişiler serbest bırakılmadı. Gerek bu üç tutuklunun gerek diğer hapishanelerde bulunan Hristiyan tutukluların tahliyeleri İngilizler tarafından çeşitli defalar istendi.⁵⁵ Ayrıca İstanbul valisinin padişaha yazdığı bir yazıdan anlaşıldığı üzere İngiliz Teftiş Heyeti tarafından tedavi için hastanelere gönderilmek üzere tevkifhaneden alınan Rum, Ermeni ve diğer milletlerden 44 erkek ve pek çok başka kişi bu heyet tarafından serbest bırakıldı.⁵⁶

Osmanlı Devleti'ni meşgul eden başka bir sorun Ermeni çocuklarının durumuyla ilgiliydi. Buna göre sevk sırasında değişik sebeplerle ailelerinden alınan çocuklarının geri verilmesi gündeme geldi. İngiliz Yüksek Komiserliği Hariciye Nezaretinden bizzat bu konu hakkında isteklerde bulundu ve gereğinin yapılmasını istedi. Mesela Ankara'da Müslüman yapılmış iki Katolik Ermeni çocuğunun serbest bırakılarak Ermeni temsilciliğine verilmesi, buranın kabul etmediği takdirde annelerine teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmesi ve bu konuda İngiliz askerî memurlarına bilgi verilmesi hususunda Dâhiliye Nezareti'nden Ankara valiliğine bir telgraf gönderildi.⁵⁷

Ermeniler savaş sırasında illegal faaliyetleri için değişik işletmeleri kullanmaktan da geri durmadı. Bu gibi yerler çoğu zaman doğrudan İngilizlerin himayesi altında hizmet vermekteydi. Bu işletmelerden birisi 1918 yılında Sivas'ta İngiliz halı fabrikası olarak görülen, gerçekte ise halı yapımı ile alakası olmayan bir yerdi. Seferberliğin başından beri üç Ermeni tarafından işletildiği Sivas Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Dış görünüş olarak İngiliz bayrakları ile süslü bu yer, sık sık sigara kaçakçılığıyla da gündeme geliyordu.⁵⁸

⁵³ BOA, DH. UMVM., 158/61.

⁵⁴ BOA, DH. UMVM., 160/1.

⁵⁵ BOA, Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH. MB. HPS.,) 109/30.

⁵⁶ BOA, DH. MB. HPS., 109/9.

⁵⁷ BOA, DH. ŞFR., 96/303.

⁵⁸ BOA, DM.KMS., 50-3/28.

Ermeniler Batılı devletler tarafından tahrik edilmiş ve silahlandırılmıştı. Bu konuda yetimleri ve yetimhaneleri kullanmakta tereddüt etmediler. Ermeni yetimhanesini teftiş bahanesiyle Anadolu'da bulunan Mıgırđıç adındaki bir Ermeni, Ankara'daki İngiliz subayından aldığı emir üzerine Köşkeryan, Artin ve Kığork adlarındaki Ermenilerle birlikte Keskin'de bulunan bazı Rum ve Ermenileri silahlandırdı. Ayrıca Kayseri'den silah getirmeye çalıştı.⁵⁹

İngilizler bölgede bulunan Ermenileri kendilerine bağlamak için birçok bölgedeki sözü geçen etkin kişilere mektuplar gönderdi. Bu mektuplarla, Türklere yapılacak saldırılarda kendilerine destek aradılar. Ermeniler İngiliz Hükümetinin desteğiyle Zaho'da bir araya geldi. Kürdistan'ı istila etmek arzusuyla köyleri ve mescitleri uçak ile bombalayarak birçok kişinin ölümüne neden oldular. Ermeniler saldırılarda İngilizlerle birlikte çalıştı. Ayrıca Cizre'nin Silopi nahiyesinin beş köyüne saldırı düzenlendi. Cudi Dağı ile Şırnak istikametinden bir İngiliz uçağından atılan bombalar köyün mescidi ile Şırnaklı bir ağanın evine isabet etti. Bu şekilde İngilizler de amaçlarına ulaşmaya çalışıyordu.⁶⁰

Sadarettin Dâhiliye Nezaretine yazılan 1919 yılına ait bir yazıda İngilizlerle Ermenilerin yakın ilişkisi anlatılıyordu. Ermenilerin Kafkasya'da sınıra yakın bazı yerlerde huzursuzluk çıkardığı bilinen bir gerçektir. Bunun üzerine Erkan-ı Harbiye buraya on bin asker göndererek gerekli tedbirleri aldı. Bu sırada iki İngiliz subayı Ermenilere yol verilmesi için talepte bulundu. Bu talebin reddedilmesi üzerine Ermeniler başka yolları kullanacaklarını söyleyerek geri döndüler. İngiliz subaylarının kontrolündeki Ermeni kuvvetleri Nahcivan'ı ve çevre Müslüman bölgeleri zapt etti. Ermeniler başlarında bu İngiliz subayı oldukları halde Kars ve Sarıkamış civarlarında Müslümanlara yönelik pek çok saldırı gerçekleştirdiler. Dâhiliye Nezareti de Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon vilayetlerine gönderdiği telgrafta bu duruma dikkat çekerek gerekirse devletin her türlü tedbiri alacağını ilan etti.⁶¹

İngiliz Yüksek Komiserliğinden 1919 Ağustos ayında Babıâli'ye yazılan telgrafta Bayezid ve Karakilise arasındaki bölgede Ermenilere saldırması için Kürtlerin Osmanlı subayları tarafından tahrik edildiği ve Kafkas hududunda asayişin sağlanamadığı yazılıydı. Babıâli verdiği cevapta İngiliz Yüksek

⁵⁹ BOA, DH. ŞFR., 104/246.

⁶⁰ BOA, DH. KMS., 53-3/4.

⁶¹ BOA, DH. KMS., 53-2/4.

Komiserliğinin yazısının gerçeği yansıtmadığını bildirdi. Bilakis orada bulunan Ermeniler Müslümanlara yönelik katliamlara devam ediyordu.⁶²

Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde vuku bulan Ermeni ve İngilizlerin başlattığı olaylar zaman zaman kendilerinin bile kabul edemeyeceği hudutlara erişiyordu. Kafkasya'da Ermeniler Müslümanlara karşı zulümlerini sürekli olarak artırdılar. Bu Ermeni saldırıları sınıra kadar dayandı. Hatta Ermeni topçuları sık sık toplarla saldırıda bulundu. İngilizlerin Gümrü'de İngilizceyi iyi bilen Ermenilerden bir alay teşkil ederek bu alayı Erzurum'a doğru gönderecekleri haberi de alındı. Hatta Erzurum İngiliz temsilcisi Rawlinson İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhına çektiği bir telgrafla Ermenilerin Müslümanlara karşı katliamını kabul ederek artık Ermenilerin durdurulmasını istedi. Bu şekilde İngilizler, aslında mağdur olan tarafın istikametini de göstermiş oluyordu.⁶³

Ermeniler, ülke içinde karışıklık çıkarmak hususundaki faaliyetlerini bazen itiraf etmekten de çekinmiyordu. Örneğin Rus ordusuyla birlikte Van ve Bitlis civarına kadar gelmiş ve oradan Sünne'ye geçmiş Rusyalı bir Ermeni, İtilâf Devletlerinin özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı topraklarında ve özellikle başkentte ihtilâl çıkartmak için Yunanlı politikacılar nezdinde gizli gizli çalışmakta olduklarını söylemekteydi. Ayrıca yakın zamanda İstanbul'da büyük bir olay olacağı bilgisini de vermişti.⁶⁴

Dâhiliye Nezaretinden Kasım 1919'da Van vilayetine gönderilen bir belgeden anlaşıldığına göre İngilizler bin beş yüz kadar Ermeni ile beraber uçakla Bitlis ve Musul arasında yaşayan Kelikuyan Aşiretine saldırmıştı.⁶⁵ Saldırılarda İngiliz ve Ermenilerden beş yüz ölü ve altmış yaralı olduğu; ayrıca iki top, iki mitralyöz ile çeşitli silah ve cephane ele geçirildiği ileri sürüldü. Guyanlılardan on iki ölü ve yaralı bulunduğu söylenilmekte ise de İngilizler Kelikuyan'ın tamamen yok edildiğini iddia etti. Ayrıca Kürtlerden yetmiş seksen civarında yaralı ve altmış ölü vardı. Nasturilerden de iki katı zayıat olduğu bilinmekteydi.⁶⁶

Yetki kullanımında suiistimal ve sahteciliğe dair pek çok örneği yine sevk ve iskân sürecinde görmek mümkündü. Erzincan ve Kemah sevkinde müdahalesi olduğu iddiasıyla tutuklu bulunan Eğinli Kasap Mustafa tarafından verilen dilekçeden anlaşılmaktadır ki 1920'de tutuklu buldukları Mülkiye

⁶² BOA, DH. KMS., 53-2/86.

⁶³ BOA, DH. KMS., 53-3/15.

⁶⁴ BOA, HR. SYS., 2882/18.

⁶⁵ BOA, DH. ŞFR., 104/176.

⁶⁶ BOA, DH. KMS., 53-3/70.

Hapishanesinde İngiliz tercümanı olduğu öğrenilen ve resmî İngiliz elbisesi giyen, ancak lisanından Ermeni olduğu anlaşılan bir şahıs bulunuyordu. Bu kişi gerçekten de İngiliz olmayıp Ermeni asıllı bir kişiydi. Ermeniler bu bölgede çoğu zaman İngiliz kıyafetleri ile gezmekteydi.⁶⁷

Ermeniler ve onu destekleyenler sadece Osmanlı tebaasını öldürmekle iktifa etmiyorlar; ayrıca her türlü soygunculuk faaliyetini de gerçekleştiriyorlardı. Örneğin 1919'da Erzincan'a gelen iki İngiliz subayı ile mutasarrıf arasında geçen konuşmadan Dersim'deki asayiş durumu, Erzincan'da Ermeniler tarafından Müslümanlara nasıl zulüm yapıldığı ve tahribatın ne kadar olduğu anlaşılmaktadır. Mutasarrıf, Dersim'de Rus ve Ermeniler tarafından Müslümanlara birçok mezalim yapıldığını, çok sayıda insanın öldürüldüğünü ve kasaba ve köylerdeki hanelerin tahrip edildiğini söylemekteydi. Ermeniler Kars ve Sarıkamış havalisindeki İslâm köylerinden zorla nakliye aracı toplamakta ve bu araçlar İngiliz ve Amerika hükümetleri tarafından Batum'a getirilmekteydi.⁶⁸

Sevk ve iskân sürecinde Osmanlı Devleti'nin şahit olduğu en trajik olanı Ermenilerin öldürmekten öte işkence yöntemleriydi. Bu, Ermenilerin bağımsızlık arayışından ziyade Türk düşmanlığının en aşikâr vesikasıydı. Buna göre Pasinler kazasının İsasor Köyü yakınlarında 1919'da üç Müslüman cesedi bulundu. Cesetlerden biri gövdesinden ikiye ayrılmış, biri altı yerinden süngü ve kurşun ile parçalanmıştı. Ayrıca yaklaşık 15 yaşlarında bir çocuk, burnu, ağzı ve kulakları kesilerek katledilmişti. Bu üç cesedin Namervan kazasının Norşin Köyü'nden oldukları anlaşıldı. Erzurum'daki İngiliz temsilcisinin yaptığı araştırma sonucu cinayetin Oltu'nun 18 km kadar doğusunda Pertus Köyü Ermenileri tarafından yapıldığı öğrenildi.⁶⁹

Ermenilerin işkence yöntemleri muhtelif şekillerdeydi ve bazen de bu işkence ve katliamlara suç ortağı olarak İngilizler de doğrudan veya dolaylı olarak dâhil oluyorlardı. Örneğin Ermeniler, Kınalı ve Karahaç'ta 1919 yılında Osmanlı askerlerinin çekilmesinden kısa süre sonra yedi bin altmış Müslüman'ı yakmak suretiyle öldürdü ve üç yüz altmış genç kadını beraberlerinde götürdüler. İki ay sonra Şehril nahiyesinin Amup köyünde üç gün süren çatışmadan sonra hiçbir şey yapmayacaklarının garanti vermelerine karşılık halkı kandırarak bin üç yüz erkeği ve altmış genç kadını alıkoydular ve işkence yaptılar. Bölgeye gelen İngiliz

⁶⁷ BOA,HR. SYS., 2555-4/176.

⁶⁸ BOA,DH. EUM. AYŞ., 13/47; DH. EUM. AYŞ., 15/53.

⁶⁹ BOA,DH. EUM. AYŞ., 13/32.

kumandanlarına tüm yaşananlar delilleri ile sunulmasına rağmen İngilizler tarafından bölgenin geçici olarak Ermenilere verilmesini istendi.⁷⁰ Zaho'da toplanan bir Ermeni çetesi de İngilizlerle birlikte sınıra saldırarak köyleri ve camileri uçaklarla tahrip ettiler ve pek kişinin ölümüne yol açtılar.⁷¹

Bayezid Mutasarrıflığına ait 1919 tarihli bir telgrafta mutasarrıflığın İngilizler tarafından Ermenilere terk edildiği yazılıydı. Ermeni tercümandan alınan bilgiye göre Iğdır'dan gelen İngiliz subayı, bu bölgenin İngilizler himayesinde oluşturulan Ermenilere terk edileceğini ve bunun için bir aya kadar on beş bin Ermeni askerinin Bayezid livasına sevk edileceğini söylüyordu. Kısa bir süre sonra bölge, İngilizler ve Ermeniler tarafından işgal edildi. Zaten yukarıda örnekte görüldüğü üzere Ermeniler gerekli gördüklerinde İngiliz elbisesi giyerek bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunuyorlardı.⁷²

İngilizler bölgede her türlü olaya müdahale ettikleri gibi yerel idarenin azınlıklarla ilgili yaptığı her türlü faaliyeti de takip ediyorlardı. Bununla ilgili olarak Erzurum vilayetinden Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerin sınır civarında yaptıkları saldırılar ve katliamlar hakkında hazırlanan raporları Erkan-ı Harp Başkanlığının yanı sıra İngiliz temsilcisine de ulaştırıyordu.⁷³

İngilizler sadece mutasarrıflıklara el koymakla da yetinmiyorlar; Türklerin silahsızlanması ve bilakis Ermenileri silahlandırmak adına da faaliyet yürütüyorlardı. Bir İngiliz torpidosu ile bir İngiliz subayı 1919'da Trabzon'a geldi ve Batum'da bulunan Beşinci Fırkaya ait askerleri tutukladı. Tüm silah ve cephanelere el konuldu. Silahlardan bir kısmı Ermenilere verildi ve bir kısmı da denize atıldı. Bu durum Türklerin, Ermeniler tarafından katledilmesi için fırsat ortamını da yaratıyordu.⁷⁴

Yukarıda anlatılan bölgede yaşanan Ermeni isyanları ile ilgili yetkililerce sık sık tahkikatlar yapıldı. Mesela Amasya Jandarma Komutanlığı Merzifon ve Gümüşhacıköy'de tahkikatlar gerçekleştirdi ve bir rapor hazırladı. Rapora göre Amerika ve İngiltere bölgeye cephane, tüfek, makineli tüfek ve iki toparlak getirmişti. Bizzat makineli tüfek açık olarak görülmüştü. Fakat hiçbir şahsa tüfek verildiğine dair bilgi elde edilemedi. Yalnız gerektiğinde verilmek ve kullanılmak üzere silahların saklandığına dair kesin kanaat mevcuttu. Ayrıca,

⁷⁰ BOA, DH. KMS., 53-1/24.

⁷¹ BOA, DH. ŞFR., 102/302.

⁷² BOA, DH. KMS., 53-2/104.

⁷³ BOA, DH. KMS., 53-2/104.

⁷⁴ BOA, DH. KMS., 53-3/15.

yukarıda da defaatle görüldüğü üzere, Amerika ve İngiltere açıktan açığa Ermeni ve Rumları himaye etmekteydi.⁷⁵

Merzifon'a İngiliz askerlerinin koruması altında her gün on beş-yirmi araba ile içeriği bilinmeyen malzeme taşınyordu. Bu arabaların büyük çoğunluğu malzeme taşımaktaysa da bunların arasında şüpheli olanlar davardı. Diğer taraftan Merzifon'da bulunan İngilizlerin Ermeni ve Rumlarla sıkı temasta buldukları ve Ermenilerden yüz asker kaydettikleri haberi alındı.⁷⁶

5. Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Karşılaştığı Sorunlar

İngiliz kuvvetleri Mütareke'nin imzalanmasından sonra sınır çizgisini aşarak Urfa, Maraş ve Antep vilayetlerini işgal etti. Ancak orada buldukları bir sene müddetince hükümetin icraatlarına müdahale etmedi. 31 Ekim 1919 tarihinde Paris Umumî Meclisinin kararı üzerine İngilizler adı geçen bölgeleri boşaltarak Fransızlara teslim etti. Fransızlar, İngilizlerin işgal ettikleri yerleri değişiklik yapmadan teslim alacakları garantisini verdi. Fransızların işgalinden önce Ermeniler her zaman yaptıkları gibi yine hayatlarının tehlike içinde olduklarını söyleyerek bir devletin garantisi altında yaşamak istediklerine dair gösteriler yaptılar. Maraş, Antep ve Urfa vilayetlerinde Fransızlardan önce yukarıda söylendiği gibi İngiliz kitaları vardı. İngilizler buralarda hükümet işlerine karışmadıkları, halka nispeten daha iyi davrandıkları ve Ermenileri açıkça silahlandırmadıkları için İngilizlere karşı bu bölgede hiçbir ayaklanma olmamıştı. Karşılıklı ilişkiler sorunsuzdu. Hatta bunun tesiriyle bölgeyi Fransızların işgal edeceği duyulunca Urfa ve Maraş halkı yazdıkları protesto yazılarında, bu yeni işgalin geçici olması durumunda İngilizlerin yerlerinde kalmasını talep ediyorlardı. Bu rica İngiliz idaresini istemelerinden kaynaklanmış değildi. Bu durum Fransızların Adana'daki idaresini bildiklerinden, menfaatleri açısından İngilizleri daha fazla tercih etmelerinden ileri geliyordu. Diğer taraftan İngilizler bölgede Nasturiler ve Ermenileri silahlandırarak Kürt aşiretleri aleyhine tahrik ettikleri, bazı önde gelen kişileri tutuklayıp sürgüne gönderdikleri, özetle Müslümanları rencide edecek siyaset takip ettikleri için İmadiye, Zibar, Akra ve Revandüz'de İngilizler aleyhine ayaklanmalar başlamıştı. Neticede adı geçen yerlerde mahallî idareler kuruldu. Cizre'de toplanan silahlı 16 aşiret başkanı İngiliz idaresini kabul

⁷⁵ BOA, DH. KMS., 54/65.

⁷⁶ BOA, DH. KMS., 53-1/41.

etmeyeceklerine dair telgraf çektiler. Antep, Maraş ve Urfa vilayetlerinde de Fransızların Türk bayrağına hakaret ve hükümet işlerine müdahale etmeleri sebebiyle ayaklanmalar başladı. Bu yüzden Maraş viraneye döndü.⁷⁷ Antep'teki İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından verilen ortak beyannameye göre Maraş'a gelen Fransız kıtalarının %90'ı Ermeni'ydi.⁷⁸

Bölge Fransızların kontrolüne geçtikten sonra Mersin ve İskenderun'a 8 tabur Cezayir askeri çıkarıldı. Aynı zamanda etraftan toplanan üç bin kadar Ermeni askerinin bir kısmı bölgeye sevk edildi, bir kısmı da Adana'da toplandı. O zamana kadar Adana merkezinde bir miktar İngiliz askeri, Ermeniler tarafından yapılacak katliamı engellemiştir. İngiliz askerlerinin tamamen gitmeleri durumunda derhal katliamlara girişileceğinden korkuluyordu. Hükümet İngiliz askerlerinin her ne olursa olsun Adana'da kalmasını istiyordu. Maraş, Antep ve Urfa'nın durumu Fransızların bölgeyi teslim almasından sonra çok değişti. Öncelikle İngilizler Osmanlı Hükümetinin varlığını onaylayarak hükümetin uygulamalarına asla müdahale etmemiştir. İslam ve Hristiyan ayırt etmeksizin bütün ahaliye eşit bir şekilde davranmıştır. Fransızlar ise her işin ayrıntısına kadar müdahale ediyordu. Resmî günlerle cuma günlerinde Maraş Hükümet Konağı ile Maraş Kalesi'ne Osmanlı sancağının çekilmesi adet haline gelmiş iken bu uygulamaya son verildi. Askerî kıtalar içinde çok sayıda bulundurulmuş Ermeni askerinin Müslüman halka uyguladıkları tecavüz ve saldırılara izin verildi. Ayrıca Osmanlı hâkimiyetini ihlal ve İslami duyguları rencide edecek durumlara göz yumuldu.⁷⁹

15 Eylül 1919 tarihinde gerçekleşen Suriye İtilafnamesi süreçte son derece önemlidir. Bu itilafnameye istinaden İngiliz ve Fransızların anlaşmaları sonucu İngilizlerin Suriye, Maraş, Antep ve Urfa'dan çekilmiş, dahası buralardaki İngiliz ağırlığını hafifletilmişti. Fransızların gelmeye başlamalarıyla beraber Ermeniler asayiş bozacak tavırlar takındı ve Müslümanlarla gayrimüslim unsurlar arasında iyi ilişkiler bozuldu. Meydana gelen bu tür olayları engellemek için bir süreliğine İngilizlerin burayı terk etmemeleri gerektiği, İngiliz İrtibat Zabıtlığı vasıtasıyla İngilizlere bildirildi. Fransız elbisesi giymiş birtakım Ermenilerin bu tür davranışları bırakmaları ve aslen Antepli olmayıp dışarıdan gelen Ermenilerin yerlerine gönderilmesi talep edildi. Fransızların buraya gelmelerinin ardından Ermenilerin tavır ve hareketleri değişmeye başladı. Evlere baskın yapma gibi

⁷⁷ BOA, HR. SYS., 2544/13.

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR., 650/2.

⁷⁹ BOA, HR. SYS., 2555/4; BOA, HR. SYS., 2543/4.

girişimler baş gösterdi. Ayrıca Fransızların dışarıdan getirdikleri Ermeni askerleri yerli Ermenileri olumsuz yönde etkiledi.⁸⁰

Urfa'da yaşayan bir Ermeni, Ermeni isyanı ile ilgili olarak yazdığı bir mektupta kendisinden başka Urfa'da hiçbir kimsenin ve özellikle Künzler ve Eckart ailelerinin hiçbir suretle olaylarda sorumluluğu olmadığını söylüyordu. Oysaki Urfa, Ermeniler tarafından isyanın merkezi haline getirilmişti. Özellikle Fransız, İngiliz ve Rusların isyanlarda ciddi etkileri mevcuttu.⁸¹

Diyarbakır ve Harput'a seyahatte bulunan Kilikya Ermeni piskoposu, gezisi sırasında mülkî ve askerî memurlara, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki yanlış anlamaları gidermek ve dostluğu sağlamak için geldiğini, milletine geçmiş unutturarak Müslümanlarla hoş geçinmelerini nasihat ettiğini söylüyordu. Harbiye Nezaretine kolordu vasıtasıyla yazdığı bir yazı da bu düşüncelerini tekrarladı. Oysa piskoposun, Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı mektuptan maksadının ne olduğu ve İngilizlerin Ermenilere yardım yaptığı anlaşılmaktaydı:

“İslâmların yakında sonunu görürüz. Bize nasıl yaptılarsa bizim de onlara öyle karşılık vermemizin zamanı geldi. Adana'dan iki papaz, kıyafet değiştirerek oraya geldiler. Ermenilerin küçük yortularında kilisede toplantı yapacaklar. İngiliz teftiş memurları buraya gelip gidiyorlar. Fransız müfettişleri de geliyor. Onlar bizim hayatımızı kontrol altına aldılar. Ermeni murahhası 6.600 lira getirdi. Gerek fakirlere gerekse malum olan cemiyetlere dağıtıldı. Parayı getiren piskopos, Piskopos Patrik Zaven Efendi'nin milletinin geleceğini düşünmeyerek hükümet aleyhinde yanlış bir siyaset takip ettiğini ve kendisini adeta buralara sürgün ettiğini söylemişti.”⁸²

Ermeni temsilcisi Kendikyan'nın 1920 yılına ait bir mektubunda dört kişiden bahsetmektedir. Diyarbakırlı Mağriki Ohan Falcıyan, Mıgırđıç, Cercis ve Elyas adlı bu kişiler gizli bir şekilde Mardin'den Diyarbakır'a gelmişti. Buralarda gösteri yapmayı planlıyorlardı. Tekrar Mardin'e kaçtılar ve orada güvenlik kuvvetleri bu kişileri tutuklamaya çalıştı. Ermenilerle kılık değiştirilerek yapılan görüşmelerden polis in elde ettiği bilgilere göre bu kişiler Fransızlar tarafından korunuyordu. Fakat Protestanlığı yaymaya çalışan İngilizlerden de yardım

⁸⁰ BOA, HR. SYS., 2542/5.

⁸¹ BOA, HR. SYS., 2883/4.

⁸² BOA, HR. SYS., 2543/12.

görüyorlardı. Kısaca İngiliz ve Fransız teftiş memurlarının bu bölgede Ermenileri korudukları bir gerçektir.⁸³

Ermeniler bulunduğu bölgelerde giriştiği bölücülük ve yıkıcılık faaliyetlerini daha da güçlendirmek adına aktif bir nüfuz edinme faaliyetine de girişmişlerse de bunda pek başarılı olamadılar. Adana bölgesi ile ilgili Üçüncü Kolordu Kumandanlığından gelen bir rapora göre büyük çoğunluğu Müslüman olan vilayette, jandarma kuvveti yavaş yavaş Ermenileştirilmekte ve Fransız baş yöneticisi olan kişi Osmanlı Hükümetini temsil eden devlet memurlarının nüfuzunu kırmaktaydı. Maraş yakınındaki bir köyden Aziziye bölgesine gelen güvenilir bir kişinin ifadesine göre İngilizlerin korumasından emin olan Maraş Ermenileri ve İngiliz yönetimindeki bazı Ermeni memurları Müslüman ahaliye hakaret ve eziyette bulunuyordu. Bunun üzerine Müslüman ahali birleşerek bir heyet kurdu ve Maraş'taki İngiliz memuruna müracaatta bulundu. Ermenilerden ve memurlardan kötü halleri görülenler çok geçmeden tutuklandı. Maraş ve dâhilinde Osmanlı kanunlarının geçerli olduğu, İngilizlerin geçici bir süre için Maraş'ta buldukları ilan edildi.⁸⁴

Antep'te yaşanan vakaların benzerleri Adana'da da vuku buluyordu. Buna göre Adana'yı İtilaf Devletleri adına işgal eden Fransız işgal kuvvetlerinin büyük bir kısmı Fransız üniforması giyen Adana ve bağlı yerlerdeki Ermenilerdi. Bu kişiler intikam almak ve ülkede karışıklık çıkararak kendi çıkarlarını sağlamak amacıyla her çeşit zulmü yapmaktan geri durmuyordu. Ermeniler Fransa askerî birlikleri içinde bulunduğu sürece sorun çıkarmaktan çekinmeyeceklerini gösterdiler. O ana kadar meydana gelen tecavüz ve gasp olayları buna örnekti. Fransız askerî birliklerinden Ermeni askerlerinin çıkarılması ve yerlerine İngiliz veya gerçek Fransız askerinin gönderilmesi için İngiliz Generali Allenby'e talepte bulunuldu. Fakat İstanbul'daki İngiliz ve Fransız temsilcileri nezdinde ciddi bir girişimde bulunulmadı ve sonuç alınamadı.⁸⁵

Adana bölge sorumlusu Bremond ve Adana vali vekili Esat Bey arasında güvenliğin sağlanması hususunda yazışmalar yapıldı. Eşkıyaların köylerde yaptıkları soygun ve katliamlar sebebiyle vali kendi güçlerinin asayişini sağlamamakta yetersiz kaldığını Bremond'a bildirdi. Bremond ise gerekli tedbirlerin alındığını ama hükümetin de sorumluluğunun devam ettiğini söyledi.

⁸³ BOA, DH. KMS., 49-2/71.

⁸⁴ BOA, HR. SYS., 2542/3, 4, 5.

⁸⁵ BOA, BEO., 4549/341163.

Kısa süre içinde Çakıt civarında İbrahim Bey müfrezesiyle eşkıya arasında meydana gelen çatışmada bir eşkıya esir alındı. Bu eşkıya on dört süvari muhafızla şehre getirilirken Borsa kahvesi civarında Ermeniler tarafından saldırıya uğradı. Muhafız çavuşu engel olmaya çalışmışsa da o da saldırıya uğrayıp dövüldü ve silahı alındı. Eşkıya da başından yaralandı. Bunun yanı sıra İngilizlerin Adana İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Mac'a yazdığı bir belgeden anlaşıldığına göre eşkıyanın takip ve uzaklaştırılması için gönderilen 40 kadar Ermeni çetesi zor kullanarak köy ahalisinin evlerine zarar verdiler ve eşyalarını gasp ettiler.⁸⁶

İngiliz yetkililer, Çukurova ve çevresini gizli antlaşmalarla Fransızlara bırakmış, Fransızlar ise burada Ermeni milislerini silahlandırarak sözde güvenliğin temininde kullanmıştı. Mersin'i işgal eden İtilaf Devletlerine ait üç vapurun Mersin limanına geldiği, bu vapurların içerisinde bulunan yedi yüz askerden %80'ninin Ermeni olduğu ve bu askerlerin Ermeni bayrağı taşıdıkları gözlemlendi. Bu konu hakkında Reşit Paşa İngiliz Yüksek Komiseri Amiral R. Webb'e bir mektup yazarak gizli amacı olan bu tür gösterilerin yinelenmemesini ve bu Ermeni birliklerinin düzenli Fransız birlikleriyle değiştirilmesi için gerekenin yapılmasını istedi. İngiltere her ne kadar Ermenilerin bu şekilde aşırı silahlandırılmasını isteme de bölgede isyanları desteklemekten geri durmadı.⁸⁷

Adana Merkez Müftülüğünün 7 Aralık 1919 tarihli yazısı halkın saadet ve hürriyetini sağlamak için geldiklerini ilan eden Fransızların Adana'da Müslüman halka karşı ihanet derecesine varan uygulamalarından bahsediyordu. Türk eşkıyalarının bir Ermeni köyüne saldırmasını fırsat bilen köylü bir Ermeni kadın şehir içinde bağırıp İslam'ın kutsal değerlerine küfrederek Ermeni kulübüne gitti. Gale yana gelen Ermeniler çarşıda Müslümanlara saldırdı ve dört Müslüman'ı katledip beşini yaraladı. Zabıta kuvvetleri ve İngiliz askerlerinin müdahalesiyle Ermenilerin esas gayesi olan Müslümanları topluca öldürmek düşüncesi ise sonuçsuz kaldı. Hemen arkasından müftülük bazı ulema ve ileri gelenlerden oluşan bir heyetle baş sorumlu Bremond ile görüştü. Ermeni çetesinin eşkıya takibine gönderilmesinin adaleti sağlamayacağından bahsedilerek çetenin geriye çağırılması istendi. Bremond, çetenin bir Fransız subayının kumandası altında bulunduğunu ve hiçbir olaya meydan verilmeyeceği söyleyerek Türk heyetinin isteğini reddetti. Ertesi gün, Ermeni çetesi İnnaplı, Kayırlı ve Arapköy köylerini basıp ahalinin mallarını yağmaladı. Çete üyeleri birçok kişiyi şiddetli bir şekilde dövdüler ve

⁸⁶ BOA, HR. SYS., 2555/4.

⁸⁷ BOA, HR. SYS., 2555/3.

tarlalarda rastladıkları çiftçileri katlettiler. Ayrıca İnnaplı köyünün ileri gelenlerinden Mustafa oğlu Ali Ağa adında namuslu bir zat, eşkiyadan olduğu iddiasıyla elleri kelepçeli bir halde Ermeniler tarafından şehre getirildi. Sancak mutasarrıfı Normand, bu kişinin eşkiya olduğu gerekçesiyle kurşuna dizilmesi emrini verdi ve infaz gerçekleşti. Bu durum derhal İngiliz başkumandanına yazılı olarak bildirildi ve şikâyetle bulunuldu. Fakat İngiliz İstihbarat Şubesi, şikâyet mektubunu General Allenby'ye gönderdi. Bir gün sonra şehirde oturan Arapköylü Devran Ali adında bir kişi, Şeyh Murat köyü olayının olduğu gün eşkiyanın yanında bulunduğu dair bir Ermeni kadınının yalan ihbarı üzerine tutuklandı. Aynı gün kurşuna dizilmesine karar verildi. Adana müftüsü, baş sorumluya bir tezkire ile Devran Ali'nin namuslu bir kişi olduğunu, eşkiya ile bir münasebeti olmadığını, Şeyh Murat köyü olaylarının olduğu gün sabahtan akşama kadar Adana'dan dışarı çıkmadığını bildirdi. Birçok Müslüman'ın şahitliğinin yanı sıra Ermenilerden bazı şahısların da şahitlik yapabileceği belirtildi. İlk başta Devran Ali lehine şahitlik yapan Ermeni şahitler, maruz kaldığı tehditten sonra ifadelerini değiştirerek Devran Ali'nin aleyhinde şahitlikte bulundular. Müslümanlar ise ifadelerinde ısrar ettiklerinden hapse atıldılar. Ertesi gün Devran Ali kurşuna dizildi.⁸⁸

Ermenilerin saldırı ve gasp girişimleri sadece sıradan halka yönelik değil Osmanlı devlet görevlilerine karşı da yapılmaktaydı. 1919 Ocak ayı içinde Halep'ten Adana'ya gelen Midyat Müfreze Kumandanı Osman Basri Efendi'nin vagonunda bulunan bir yatağı, bir kilimi, iki adet halı ve diğer eşyaları, yanında bulunan askeri Salih'in elinden İngiliz Tercümanı Dikran ve beraberindeki iki Ermeni askeri tarafından gasp edildi.⁸⁹ Yıldırım Kıtaları Müfettişliğinden gelen bir tahkikata göre Yirmi Dördüncü Alaydan Kâmil Onbaşı, Pozantı'da İngiliz elbisesi giyen Ermeniler tarafından taarruza uğradı ve 6 mecidiye gümüş parası alındı. Zabıta dövmek, öldürmek, tabancalara, mahmuzlara varıncaya kadar Osmanlıları soymak her gün tekerrür eden sıradan olaylar haline gelmişti.⁹⁰

Fransız ordusuna gönüllü yazılmak üzere İngiliz askerlerinin korumasında Halep'ten İskenderun'a gelen dört yüz kadar Ermeni, Kilis bölük mıntikasından Afrin'e geçip geceyi geçirmek üzere burada kaldıkları sırada görevli olarak devriye gezen hücum takımı neferlerinden Kilisli Hacı Osman oğlu Ali ile Cuma oğlu

⁸⁸ BOA, HR. SYS., 2543/2.

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR., 98/295.

⁹⁰ BOA, HR. SYS., 2555/1.

Salih'i, silahlarını aldıktan sonra tutukladılar. Gecenin bir vaktinde bu iki asker Afrin'e 5 dakika mesafedeki bir dereye götürüldü. Buralarda Osmanlı askeri dolaşamaz denilerek kulakları, burunları, parmakları kesilmek ve boğazlanıp süngülenmek suretiyle feci şekilde şehit edildi. Sabaha yakın Kefer ve Baytara karakolu basılmışsa da tetikte bekleyen askerler, zorlukla kendilerini savunarak çekilebildi. Türk askerlerin elinden silahlarının alınması ve devriye gezemez hale gelmeleri Türkler için kabul edilemez bir durumdu. Buna rağmen meydana gelen tüm olaylara seyirci kalındı.⁹¹

İngilizlerin bölgede Ermenileri silahlandırması Ermenilerle aşiretleri karşı karşıya getirdi. Ermenilerin ve işgalci kuvvetlerin karşısında devlet tarafında yer alan bölgedeki aşiretler vatan müdafaasına başladılar. 1919'da Barzan ve Zibar aşiretleri ile Nasturi ve Ermenilerden oluşan İngiliz kuvvetleri karşı karşıya geldi. Bu aşiretler arasında çıkan çatışmada dört yüze yakın kişi hayatını kaybetti.⁹²

Ermeni isyancılar Osmanlı Devleti'nin idarî ve askerî iş ve yetkilerine müdahale ettikleri gibi kazaî iş ve yetkilerine de müdahale etmekten geri kalmıyorlardı. Bir Ermeni'nin katledilmesinden dolayı tutuklu bulunan ihtiyat zabıtlığından terhis edilmiş Minas Minasyan ismindeki şahsın tahliyesi, Halep'teki İngiliz Kumandanı adına Binbaşı Mimyos tarafından talep edildi. Hatta tutuklunun derhal tahliyesi gerçekleşmediği takdirde Osmanlı Hükümetinin sorumlu sayılacağı tehdidinde bulunuldu. Kısaca İngilizler, yönetimi Fransızlara devrettikten sonra bölgeyi terk ettiler. Fransızların uzun süre gizlice Ermenilere silah dağıttılar. İngilizlerin daha önce el koyduğu veya denetimindeki silah ve cephanelerin birçoğu kayboldu. Bu silahlar kuvvetle muhtemel Ermenilerin eline geçti. Yine bu dönemde Musa Dağı'nda ve diğer bölgelerde İngiliz birliklerinin Ermeniler ve diğer azınlıklarla ilişki kurdukları görüldü. Ermeniler İngilizler tarafından silahlı isyana teşvik edildi. Batılı Devletler açısından sözde de olsa "Ermenilere hizmet, insanlığa hizmet" olarak algılanmaktaydı. Bu durum da yaşananlar açısından sürecin ilerleyişi açısından çok farklı sorun ve sonuçlara yol açtı. Belki bu gizliden gizliye yapılan hareketler olmasa Ermeni sevk ve iskânı çok daha farklı yerlere doğru evrilecekti ama İngilizler bunu istemediği gibi isyan da işlerine gelen bir durumdu.⁹³

⁹¹ BOA, HR. SYS., 2555/3.

⁹² BOA, DH. KMS., 50/17.

⁹³ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, s. 86.

Sonuç

Yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin himayesinde ve hoşgörüsü altında yaşayan ve sadık millet diye adlandırılan Ermeniler, Fransız İhtilali sonrası milliyetçilik hareketiyle diğer azınlıklara kıyasla geç de olsa Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı akımlara kapıldılar. Büyük Devletlerin yalanlarına inanan ve bu devletler tarafından kışkırtılan Ermeniler, bağımsız bir devlet hayali kurmuş olsalar da savaş sonunda gerçeklerle yüzleştiler ve bu arzularına ulaşamadılar.

Milliyetçilik hareketinde geç kalan Ermenilere en büyük destek Amerika ve Avrupa devletlerinden geldi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Amerika ve Avrupa devletlerince Osmanlı topraklarında kurulan misyonerlik faaliyetleri gösteren okullarda Ermenilere Milliyetçilik duyguları aşılandı. Bu okullarda ve bahsi geçen devletlerden gelen misyonerlerce Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıldı. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Ermeniler Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ciddi kazanım elde ettiler ve bu antlaşma sonrası Ermeni meselesi siyasi bir sorun haline geldi. Antlaşma gereği Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapmayı kabul etmek zorunda kaldı.

I. Dünya Savaşı öncesi Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan antlaşma gereğince Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun yaşadığı vilayetlere Batılı vali atanması kararı İttihat Terakki yönetimi ve Ermenileri karşı karşıya getirdi. Bu antlaşmaya göre Ermeniler özerklik ve hatta bağımsızlığa giden yolda bu vilayetlerde yönetim ve yargıda büyük kazanımlar elde ettiler. Bu antlaşma Ermenilerin sevk ve iskânına giden yolda en önemli dönüm noktası oldu.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti pek çok cephede aynı anda savaşırken Ermeni çetelerinin Doğu Anadolu'da devlete isyan başlatması ve savunmasız kişileri öldürmesi Osmanlı Devleti'ni zor durumda bıraktı. Yaşlı, kadın ve çocuk ayırmaksızın binlerce kişi vahşice katledildi. İsyancılar ve katliamlar sonucunda ailelerini düşünen muvazzaf askerler arasında firar teşebbüsleri başladı. Ordunun dağılma sürecine girme ihtimaline karşı tedbirler alınması gündeme geldi. Bu amaçla Osmanlı Devleti Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarttı. Kadın ve çocuklar dâhil bir milyona yakın Ermeni sevke zorlandı. Esasen işgal güçleri ile mücadelede zorlanan Osmanlı Devleti, Anadolu'da isyanın görüldüğü yerlerde yaşayan Ermenileri savaş alanı dışına sevk etmek zorunda kaldı. Alınan karar bir çeşit yer değiştirmeydi. Başka çaresi kalmayan devlet sevki ve iskânı tek çare görmüş ve buna mecbur kalmıştı. Bir başka deyişle tebaasının can ve mal güvenliğini

tehlikede görüyor, bekası için savunmaya geçiyor ve nefsi müdafaa için Ermenileri yüzyıllardır yaşadığı topraklardan göndermek zorunda kalıyordu.

Osmanlı Devleti, Ermenileri başka bölgelere sevk ve iskân etme kararı aldığı anda daha ilk başta geri dönüşü de bu sevk ve iskânın bir parçası olarak kabul etmişti. Bir başka deyişle Ermenilerin sevk, kalıcı olarak planlanmamış savaş süresince devletin bekasını ve vatandaşlarının güvenliğini sağlamak için geçici olarak düşünülmüştü. Bu sebeple savaşın sona ermesi ile birlikte Osmanlı Hükümeti sevk edilen Ermenilerin hızla geri dönmeleri için gücü nispetinde elinden geleni yaptı. Hükümet, Ermenilerin sevk ve iskân esnasında can ve mal güvenliklerinin sağlanması amacıyla her türlü tedbirin alınması için mülki amirlere gerekli talimatları verdi. Ermenilerin sevk sırasında sevk, barınma ve iâşe ihtiyaçları, savaş halinde olunmasına ve maddi yetersizliklere rağmen imkânlar ölçüsünde giderildi. Güvenliklerinin sağlanması için tüm tedbirler alındı. Buna karşın yollarda saldırılardan, hastalıklardan, hava koşullarından, açktan veya başka sebeplerden çok sayıda Ermeni hayatını kaybetti. İskân bölgesine ulaşan Ermenilerin küçük bir kısmı savaş sonrası geri döndü, diğerleri dünyanın değişik yerlerinde hayatlarına devam ettiler. Şunu da belirtmek gerekir ki Ermenilerin geri dönüşleri konusundaki Osmanlı Hükümetinin çabaları, İtilaf Devletlerinin baskılarından değil bizzat kendi isteğinden ileri geliyordu. Özetle söylemek gerekirse Osmanlı Hükümeti Ermenilerin yok edilmesini kesinlikle amaçlamamış, kendi güvenliği için geçici bir süre, Ermenileri güvenli bölgelere sevk etmek istemişti.

Bugün artık ülkemizde az sayıda Ermeni bulunmaktadır. Bunların bir kısmı İstanbul Kınalıada başta olmak üzere adalarda, bir kısmı da Bakırköy ilçesinde yaşar durumdadır. Hatay iline bağlı Samandağ ilçesinin Vakıflı beldesi ise tamamen Ermenilerin yaşamakta olduğu bir yerleşim birimidir. Bunun dışında farklı isim ve kimliklerle toplamda kaç Ermeni yaşadığı bilinmemektedir. Kimi Ermeniler mütareke sonrasında İslam dinini kabul etmiş ve Türk isimleri alarak bambaşka bir yaşam kurmuşlardır. İstanbul Kapalıçarşı'da kuyumculuk yapan çok sayıda Ermeni vatandaşı vardır.

Kaynakça

1. Arşiv Vesikaları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.).

Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.).

Dâhiliye Komisyon-ı Mahsus.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Belgeleri (DH. EUM. AYŞ.).

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EUM.).

Dâhiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH. MB. HPS.).

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısmı (DH. SYS.).

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM.).

Dâhiliye Şifre Kalem-i Evrakı, (DH. ŞFR.).

Hariciye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı (HR. SYS.).

Hariciye Vekâleti Mütareke Evrakı (HR. MÜ.).

Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB).

2. Kitap, Makale, Süreli Yayınlar ve Bildiriler

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1897-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Alemdar, 24 Nisan 1335.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Cilt 1 (1860-1908)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi 1614-1918 Genel Savaşı: Çanakkale Vuruşmaları ve Onların Tepki ve Sonuçları*, Cilt 2, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Bektaş, Hamza, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa, 2001.

Chakmakjian, Hagop A., *Armenian Christology and Evangelization of Islam*, Leiden, 1965.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

İlter, Erdal, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 6, 1995, s. 155-171.

Keser, Ulvi, "Doğu Lejyonu (Legion D'orient) ve Güney Bölgesindeki Ermeni Faaliyetleri (1918-1922)", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 25-27 Aralık 2013, Ankara, 2015, s. 83-125.

Kodaman, Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Yeni Çığ Dergisi*, 1981, s. 3-8.

Kuyucuklu, Nazif, "Tuna Suyolu ve Tuna Komisyonu", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Temmuz 1994, s. 51-60.

Leon, Arpee, *A History of Armenian Christianity, From the Beginning to Our Own Time*, Princeton, New Jersey, 1946.

Memiş, Ekrem, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, 2005, s. 1-11.

- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Haz.: Ahmet Altıntaş- Mehmet Canatar- Oğuz Çakıl- Recep Karacakaya- Ali Kaya- Bülent Kulüp, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osm. Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Serdar, Mehmet Tönehan, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 1996.
- Taran, Kemal, “Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekçiliği ve Geçerliliği Var mıdır?”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri (08-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1985, s. 179-200.
- Tosun, Ramazan, *Ermeni Meselesi ve Kayseri'deki Ermeni Olayları*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000.
- Tasvir-i Efkâr*, 1 Kanun-u Evvel 1334; 28 Şubat 1335.
- Vakit*, 3 Kânunuevvel 1917.

İhsan Abidin'in Gözlemlerine Göre Giresun Vilayetinde Ziraat (1922-1927)

Selahattin Tozlu

Dr, Atatürk Üniversitesi, K.K. Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler E.B.

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	30.05.2021
Kabul Tarihi	15.06.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.10

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

According to the Observations of İhsan Abidin, Agriculture in the Province of Giresun

Selahattin Tozlu

Dr, Atatürk University, K.K. Faculty of Education, Department of Turkish and Social S.E.

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	30.05.2021
Accepted Date	15.06.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.10

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasurum.edu.tr/tarih>

İhsan Abidin'in Gözlemlerine Göre Giresun Vilayetinde Ziraat (1922-1927)

Selahattin Tozlu

Öz

Bu çalışma, İhsan Abidin'in 1922-1927 yılları arasında altı yıl Anadolu'da yaptığı gözlemlerde Giresun vilayetinin ziraatini içerir. Karadeniz bölgesinde yer alan Giresun vilayetinde hayvancılık ve buna bağlı olarak yaylacılık hakkında bilgi verilmiştir. Altı yıl boyunca yıllık izinlerini çalışarak geçiren İhsan Abidin, iki ayrı kitapta topladığı gözlemlerinde çok önemli “*yerel bilgiler*” vermektedir. Giresun havaisi ve iklimi hakkında bilgi verildikten sonra vilayet arazisinin durumu ve oluşumunu incelemiştir. Ziraat kısmında fındık ve mısır tarımı hakkında malumat verilmiştir. Genel ziraatın yanı sıra yöredeki “*yaylacılık*” ve “*koyunlar*” ile ilgili derlemeleri ise çok ayrı değerdedir. Makaleye, koyun ırklarından biri olan “*Karayaka koyun tacirleri ile ilgili bir padişah emri*” eklenmiştir. Çalışmada Karayaka koyunlarının et verimliliği, hastalıkları ve yetiştirme usulü hakkında da bilgi verilmiştir. Çalışmada İhsan Abidin'in verdiği bilgiler derleme yoluyla elde edilen bilgilerle notlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Giresun Vilayeti, İhsan Abidin, ziraat, koyunculuk, Çepni, Erbaa Türkmenleri.

According to the Observations of İhsan Abidin, Agriculture in the Province of Giresun

Abstract

This study includes the agriculture of Giresun province in the observations made by İhsan Abidin in Anatolia for six years between 1922-1927. In the Giresun province located in the Black Sea region, information was given about animal husbandry and transhumance. İhsan Abidin, who spent six years working on his annual leave, gives very important “local information” in his observations he collected in two separate books. After giving information about Giresun area and climate, the situation and formation of the province land were examined. In the agriculture section, information is given about hazelnut and corn farming. In addition to general agriculture, his compilations about “transhumance” and “sheep” in the region are of very different value. One of the sheep breeds, “A sultan’s order regarding the Karayaka sheep traders” was added to the article. In the study, information was given about meat productivity, diseases and breeding method of Karayaka sheep. In the study, the information provided by İhsan Abidin was graded with the information obtained through compilation.

Key Words: Giresun, İhsan Abidin, agriculture, sheep breeding, Çepni, Erbaa Turkmens.

Sunuş

Kendi yazdığına göre 1922 yılından 1928 yılına kadarki altı yıllık bütün “memurluk izinlerini” Anadolu’da geçiren rahmetlik “İktisat Vekâleti Müsteşarı” İhsan Abidin, derlediği bilgileri birkaç kitap olarak bastırdı. Bu eserlerin ikisinde Giresun Vilayeti de vardır. Anadolu Ziraati ile ilgili eserindeki özel kısımdan ayrı olarak, bir de Anadolu koyunlarını anlattığı kitabında yöredeki “Karayaka koyunlarına” ait çok önemli gözlemler bulunur. Bu iki kitaptan Giresun ile ilgili kısımları buraya alınmıştır.

Giresun Havalisi¹

Vilayet sahilden itibaren yükselmeğe başlar. Nihayet “yayla mıntıkası” ortaya çıkar. En yüksek nokta 2.370 metre rakımlı “Bektaş Yayla Dağının Yörücek Tepesidir”. Sahilden yayla mıntıkasına kadar dokuz saatlik mesafedeki arazi meyillidir.

İklim

Vilayet kuzeyde olması ve açık bulunması dolayısıyla kışın soğuktur, rutubet çoktur. Dağlar kışın fırtınalı ve tipilidir. Yazları sisli ve yağmurludur.

Vilayetin arazisi “sahil”, “orta” ve “yayla” olarak üç kısma ayrılır. Sahil yazın sıcak, kışın mutedildir. Orta mıntika yazın mutedildir, kışın soğuktan pek müteessir değildir. Yayla kısmı ise kışın karla örtülüdür. Şiir gibi dağlar, deniz sahilinden azar azar yükselerek 2.000 metreye çıkarlar. Yaylanın en bilinen kısmı “Bektaş Yaylası”dır. 2.375 metre yüksekliğinde “Yörücek Dağı” vardır. Kışın kimse yaşamaz, sahil ve orta mıntika halkı ilkbahar ve yazı hayvanlarıyla birlikte buralarda geçirir. Yayla mıntıkası köylerinde hububat olarak arpa ve buğday ile kısmen yulaf ekerler. İklimi soğuk ve kışın dört beş metre kadar karla örtülü olduğundan, buralarda fındık ağacı çoğaltılamamıştır. Sahilden içeri doğru dokuz saat mesafeye kadar fındık ağaçları mevcuttur.

Sıcaklığın normale döndüğü mevsim sonbahardır. Senenin en az ortalama sıcaklığı 7-9, en yüksek sıcaklık ortalaması ise 22-25 derecedir. Genel olarak denilebilir ki Kasım (Teşrinisani) ayından Hazirana kadar geçen günler zarfında

¹ İhsan Abidin, *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti (Morfoloji, Kılmatoloji, Ziraat ve Yetiştirme Şerait-i Tabiiyye ve İktisadiyyesi, Anadolu Mecmua-i Hayvâniyyesinin Menşeleri ve Tasnifi)*, I, Resimli Ay Matbaası Türk Limited Şirketi, İstanbul 1928, s. 408-413.

yıllık yağmurun üçte biri toprağa düşer. Yazın şiddetli sıcaklar zamanında yağmurlar eksik olmaz.

Vilayetin iklimi özellikle meyve ağaçlarına, ikinci derecede de hububat ziraatine müsaittir. Yoğun buharlaşma dolayısıyla yayla mıntıklarına göre rutubetlidir. Senelik sıcaklık ortalaması 17 buçuk derecedir. Sahilde en sıcak günlerde güneşte sıcaklık 40 dereceyi geçmez.

Yağmurlar

Ağustosta 10 gün, Eylülde 4 gün, Ekim (Teşrinievvel) ayında 6 gün, Kasımda (Teşrinisani) 3 gün, Aralıkta (Kanunievvel) 3 gün, Ocakta (Kanunisani) 5 gün, Şubatta 9 gün, Martta 10 gün, Nisanda 6 gün, Mayısta yok, Haziranda 3 gün, Temmuzda bir gün ki bir yılda toplam 60 gün yağmur yağmıştır.

Rüzgârlar

Ağustosta 9 gün kuzey, Eylülde bir gün kuzey, Ekimde 7 gün kuzey rüzgârları esmiştir. Ağustosta bir gün karayel, Aralıkta yine bir gün karayel esmiştir.

Bir sene içinde 170 gün hava açık ve 196 gün kapalı geçmiştir.

Vilayetin Arazisi

Vilayette bataklık, göl ve suni çayırlar yoktur, mera vardır. Vilayetin yüzölçümü 4.900 kilometrekaredir. Yüzde hesabıyla arazinin dağılımı aşağıdaki gibidir:

Yüzde 39 findıklık, yüzde 25 ormanlık (gürgen, meşe, çam, kara ve kızılağaç, kestane, ihlamur, şimşir).

Yüzde 15 mera.

Yüzde 12 ziraate uygun arazi.

Yüzde 9 ziraate elverişli olmayan arazi.

Bu arazinin ekim dikim durumu da şöyledir:

420.000 dönüm ziraate uygun arazi; 40.000 dönüm mısır ekili arazi; 10.000 dönüm fasulye, pirinç, hububat ve sebzeçiliğe ayrılmış arazi; 370.000 dönüm boş arazi vardır.

Vilayet; sahil, orta ve yayla olmak üzere üç kısma ayrılır. Sahilde narenciyeden portakal, mandarin ve limon çok güzel yetişir. Orta kısımda

yetişmez. Sahil arazinin kumsalında sebze yapılmaktadır. Sahil ve orta kısımlarda fındık vardır. Yaylada fındık ağacı çok azdır. Yayla, hububatçı ve hayvancıdır.

Arazinin Oluşumu

Sahil kumsal olup, az kalkerli ve killidir. Orta mıntıklar fazla kireçlidir, killi ve kumludur. Yayla kısmı kireçli ve kısmen de kumludur. Ahali kumlu topraklara “*has*” diyor, zayıf topraklara ise “*ham*” diyor. Sahil mıntıkası yağmuru çok çabuk çeker. Orta kısma yağın yağmurlar, toprağı aşığılara doğru akıtır. Bu sebeple fındık ağaçlarının kökleri yüzeyseldir, derin değildir.

Vilayette birçok akarsu vardır. Batlama, Boğacık, Aksu, Danahit, Geleveran, Harşit, Çömlekçi, Görele, Çavuşlu, Eynesil gibi dereler vardır.

Ziraat

Giresun, fındık ve meyve ağacı mıntıkasıdır. Narenciye de iyidir. Yıllık 500.000 portakal dışarı gönderilir.

Yaylada hububat ziraati vardır. Buğday ve arpa ekilir. Arazi genellikle sis ve dumanla örtülüdür. Rutubet eksik değildir. İlkbahar zamanında fazla yağmur yağar. Güneş sığağından layıkıyla yararlanamaz. Dane, oluşacak sıcaklık bulamıyor. Kavusu (kabuğı) fazla bir mahsul oluyor. Civarındaki Şebinkarahisar ise tamamen hububatçı bir memlektir.

Yayla ahali, ziraatten istifade edemediğı için doğal olarak hayvancılık yapmak zorunda kalıyor. Büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirme nispeten daha kârlıdır. Yaylada ortalama ekim miktarı 2.000-2.500 dönümdür.

Mısır ziraati de fazla gelişmiş değildir. Vilayet, 3.000.000 (üç milyon) kilo kadar mısır üretiyor, bu ise ihtiyacın yüzde 10 ile yüzde 15 kadarını karşılıyor. Bu mıntıkadaki mısır ziraati, Umumi Harp buhranı esnasında para etmeyen fındık yerine, gıdayı sağlayacak mısır ekimi yapılabilmesi için özellikle fındıklıkların bozulmasıyla artmıştır.

Vilayetin birinci derecede ziraati fındık, ikinci derecede mısır ve mısır tarlalarının içindeki fasulyedir. 200.000 kilo kadar pirinç üretilir. Nadas usulü geçerli değildir, doğal gübreden istifade edilmez.

Sodyum nitrat ve süper fosfat gübreleri ile tecrübe yapılmış, iyi netice alınmıştır. Tirebolu Kazasında “*ihya taş*”² adıyla potaslı taşlar köylüler tarafından

² *Derleme Sözlüğü*’nde “*ehya*” başlığı altında; “*toprak altından çıkan yumuşak, beyazımsı, yağlı ve tarlalara çok faydalı bir çeşit taş (Bulancağ-Giresun)*” diye derlidir. Tirebolulu tarihçi Ayhan Yüksel

gübre yerine tarlalara atılır. Arazinin dağlık ve taşlık olmasından dolayı henüz yaygınlaşmamıştır, ancak çıktığı yerde kullanılmaktadır.

Merkez, Görele ve Tirebolu adıyla üç kazadan oluşan vilayetin Görele Kazasında nahiye teşkilatı yoktur. Bu kazanın görülmeğe değer yaylası da yoktur. Tirebolu Kazasının Esbiye adlı bir nahiyesi vardır. Giresun (merkez) Kazasının ise Piraziz, Bulancak, Dereli, Yavuzkema ve Keşab adlarıyla beş nahiyesi vardır. Görele Kazası ahalisi hayvanlarını Görele ve Çanakçı Dereleri boyunca takiben Gümüşhane Vilayetinin “*Kalınçat Yaylasına*”, kısmen de kendilerine sınır olan Vakfıkebir Kazasının “*Sis Dağı Yaylasına*” çıkarırlar. Vilayet dâhilindeki yaylalara pek çıkmazlar ve esasen bunların hayvanları vilayetin diğer yerleri kadar çok değildir.

Merkez Kazasıyla Tirebolu Kazasında birçok yayla var ise de, düzgün ve bilinenleri Giresun’un Paşakonağı, Bektaş, Geğrez³, Kulakkaya, Çağman, Baybahan, Karagöl ve Tirebolu’nun Ağaçaş, Karaovacuk, Alağidere⁴, Çakrak ve Gâvurdağı Yaylarıdır. Her yayla yedi (7) ilâ otuz (30) haneden ibaret “*birçok obayı*” ihtiva etmektedir. Halk bu obalarda Mayıs ayından itibaren Eylül ayına ve müsait olursa Ekim ve Kasım aylarına kadar kalır. Obalar genellikle birer kattır ve ahşaptan kabaca yapılmıştır. Bazı yerlerde ise yine bir kat olup taştan bina edilmiştir ve genelde tek odalıdır. Bazıları iki oda gibi yaparlar ki fırtınalı ve kötü havalarda danaları ve bazı büyükbaş hayvanları dam içinde muhafaza altına almış olurlar.

Bazı köylerin adlarıyla yaylalar var ise de çok sınırlıdır. Mesela Kümbet, Geğrez ve Çakrak bunlardandır. Kümbet ve Çakrak Köylerinin yaylaları köylerin yakınındadır.

Köyler birbirlerine düzgün olmayan ve engebeli yollarla bağlıdır. Fakat bu yollar yol değil, keçi yolu bir şeydir. Bu yollarda genellikle yaya ve katır bile zahmetle yürür.

Bey de şu bilgiyi bildirdi: “*Tirebolu’da bu taşta “ehya taşı” diyorlar. Herhalde tarlayı ihya ettiği için. Gübrenin olmadığı zamanda verimsiz tarlalara atılırdı. Yumuşak, beyaz bir görünümü vardır. Şu anda da var, ama artık kullanılmıyor*”. Ayhan Yüksel Bey’e teşekkür ederim.

³ Metinde “kef, kef, re, ze” harfleri ile yazılı olan bu adın, “Geğrez (Geyrez)” olduğu; bazı yerleşmelerde değişerek zamanla “Kavraz” halini aldığını bildiren yöre araştırmacısı Mevlüt Kaya Bey’e teşekkür ederim. Bu adın değişik bir ikizi de Gümüşhane’nin Yağmurdere’sinde vardır ve köye “Kavraz” denmektedir. Bu adın “Gavraz, Gabras, Kavras” şekilleri de vardır.

⁴ Metinde “Alağidere” olarak açık yazılmış olduğu için böyle okudum. 1935 Giresun Vilayeti yazımında da “Alağidere” şeklindedir. Ancak, burasının en eski ve doğru hali “Elevidere” olarak halk arasında yaşamaktadır. Sonki halk söyleşi, “Alevidere” demek olup, şüphesiz Çepni Türklerine işaret etmektedir.

Giresun Vilayetinde senenin her mevsiminde hayvan ve hayvan ürünleri, Giresun iskelesi vasıtasıyla ihraç edilir. Bunların bir kısmı Şebinkarahisar'dan, bir kısmı da Kemaliye, Divriği, Refahiye ve Arapgir gibi İç Anadolu'dan çıkarak Şebinkarahisar yoluyla ihraç edilmektedir. Fakat en çok Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim-Kasım (Teşrinler) ve Aralık (Kanunievvel) aylarındadır.

Tirebolu Kazasının köylerinin büyük kısmı hayvanlarını kazanın güney tarafında yoğunlaşan yaylalarına çıkarırlar. Çoğu “Yağlıdere” istikametinde “Çakrak Yaylasına”, “Gâvurdağı” ve “Alağdıere” obalarına dâhil olurlar. Birazı da “Harşit Çayı” istikametinde “Ağaçbaşı”, “Karaovacuk” ve civarındaki obalara çıkarlar. Ancak bazı seneler yönlerini değiştirirler. “Harşit” ve “Yağlıdere” sularını takip etmelerine rağmen, yol çok arızalı olduğu için, halk hayvanlarını dağdan bayırdan yayararak geçirmek zorundadır. Merkez Kazası nahiyelerinden Keşap Nahiyesinin “Karabulduk” ve “Mencilis” Köyleri halkı da bazı seneler “Çakrak Yaylasına” gider ki, “Kümbet” yoluyla çıkarlar.

Merkez Kazasının “Paşakonağı”, “Bektaş”, “Kulakkaya”, “Çağman”, “Baybahan”, “Geğrez”, “Kümbet” ve “Karagöl Yaylaları”nın kazanın bilinen yaylaları olduğu söylenmişti. “Bulancak” ve “Piraziz Nahiyeleri” hududu dâhilindeki köyler ahalisinden birazı “Abdalsuyu” boyunca “Paşakonağı”na giderler. Ordu'nun Perşembe Nahiyesi ile Bulancak ve Piraziz Nahiyeleri köylerinin hemen çoğundan kalkanlar “Pazarsuyu” boyunu takiben ve aynı şekilde Giresun Vilayetine sınır olan “Ebulhayr” ve birkaç köyü de Ordu Vilayetinin “Melet Suyu”nun güney kısımlarından aşarak “Bektaş Yaylasına” çıkarlar. Perşembe Nahiyesinden gelen yaylacılar az olmakla birlikte, her sene muntazam ve belli bir kafiye halinde gelmedikleri için miktarının yaklaşık bir surette tespiti mümkün olamamıştır.

Giresun Kazasının bazı köyleri kısmen Şebinkarahisar şosesi yoluyla, kısmen de “Aksu” ve “Kümbet” istikametinde “Kümbet”, “Çağman”, “Kulakkaya” ve “Damdere Yaylalarına” giderler. Merkez Kazasına bağlı Keşap Nahiyesinin “Harmandarlı”, “Gönüllü”, “Kaşaltı”, “Balıksu”, “Cingiran” ve “Saraycık” Köyleri halkından bazıları da Aksu, Kümbet ve Yağlıdere istikametlerinde Karahisar'ın “Başyayla” ve “Kazankaya Yaylalarına” giderler ise de, her sene aynı yaylaya çıkmazlar, köyler de değişir yaylaları da değiştirirler.

Köyler halkından bazıları çoğunlukla bir köylüye hayvanlarını vererek yaylaya yollarlar. Bir yaylaya birçok köyden hayvan getirilerek yayılır. Fakat aynı yaylaya ertesi sene başka köylerden de yaylacı gelir, geçen seneki yaylacılar ise

başka yaylalara gider. Kısmen gelenlerin çokluğu kısmen de hareketliğin büyüklüğünden ötürü, bu köyleri bir daire içinde haritada göstermek mümkün ve uygun görülmemiştir. Örneğin; “Çakrak Yaylasına” varsayalım ki önceden on üç (13) köy çıkmışsa, bu defa on bir (11) veya on yedi (17) köy çıkarsa da, bu köylülerin bir kısmı buradan ayrılarak başka yaylalara giderler. Bu nedenle gerçekten Giresun Vilayetinin yaylacılarını kesin ve açık bir şekilde bir işaret içinde göstermek mümkün değildir. Yine aynı sebepten yaylacı köyler ile hayvanlarının tahmini miktarını göstermek de mümkün olamıyor.

Erbaa Kazasının “Ziğdi⁵ ve Emeri Köyü”⁶ halkından “Erbaa Türkmenleri” adı ile bilinen yaylacılar muntazaman gelmektedir. Bunlar tahmini olarak 35-40 hanedir. On bine (10.000) yakın davar ve beş yüz (500) kadar “karasığır” ile iki yüz (200) kadar “atları (feresiye)” vardır ki, bunların çoğu “kısrak”tır. Bunlardan bir kısmı Samsun Vilayetinin Bafra Kazasının “Güvemlik”, “Gazibaba” ve “Nohutluk” mevkiilerinde, birazı da “Çarşamba Kazasında” kışlar. Bahar başında Samsun’dan ayrılıp Erbaa ve Niksar Kazalarını aşarak Ordu Vilayetine dâhil olurlar. Ordu’nun “Çambaşı Yaylası” hizalarında ve daha çok bu yaylanın güney kısımlarından yayvan bir tarzda Giresun’un bereketli yaylası olan “Karagöl Yaylasına” gelirler. Buraları da hep açıktır. Bunların Giresun Vilayetine dâhil oldukları sınırlarda bir köprü ve geçit yoktur. Giresun Vilayetinin diğer köylüleri yaylalarına gittikleri zaman, bunlar da yayılarak ve açılarak dereden tepeden geçmek suretiyle “Karagöl Yaylasına” çıkarlar.

Bunların geliş ve dönüşlerinde takip ettiği yol, şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre şöyledir: Dönüş Yolu: Giresun, Ordu, Niksar, Erbaa, Bafra ve Çarşamba Kazaları. Geliş yolları da çok az bir farkla aynı istikametten ibarettir.

Bu Türkmenler kısmen hayvancılık ve kısmen de rençberlik ile geçimlerini sağlar. Memleketlerinde “Ziğdi Nahiyesinde” oldukça ziraat yapıyorlarmış. Çalışkan, asayiş seven, zindedirler ve mutaassıp değillerdir.

Hülasa, Şebinkarahisar Vilayeti yoluyla gelecek sürüler için bu vilayette bir, bir de Giresun-Karahisar şosesi üzerinde ve tam sınırda bulunan “Eğribel” adlı mevkiide birer “muayene istasyonu” kurulmalıdır. Eğribel, yayladır ve burada candarma karakolu vardır, fakat köy değildir.

Türkmenlerin Giresun Vilayetine dâhil oldukları mevki de tayin ve tespit edilmiş olmak üzere, Ordu’nun “Çambaşı Yaylası” güneyinde bulunan “Gâvur

⁵ Metinde değişik şekillerde okunabilecek iki ayrı yazımı var ise de, doğrusu benim yazdığım gibidir.

⁶ Metinde “Emiri” şeklinde yazılı ise de, 1935 yılında “Emeri” olarak kayıtlıdır.

Bükü” adlı yerde de (burası köy değil, obamsı bir yerdir) bir “*muayene istasyonu*” kurulması münasip olur. Aynı şekilde Ordu Vilayeti dâhilinde de uygun bir yerde bu maksat için bir istasyon kurulması lazım gelmektedir.

Giresun Vilayeti dâhilinde yaylalara gidip gelen halkın hayvanları çeşitli yerlerde ve açık alanlardan, dere ve bayırlardan getirilip götürüldüklerinden dolayı, bunlar için bir muayene istasyonu kurularak muayene edilmelerine imkân yoktur.

Karayaka Koyunları⁷

Karayaka ırkı, Anadolu’nun Karadeniz sahili ile civarında bulunan bir ırktır. Bu ırkın Türkiye, Bulgarya, Romanya ve Rusya Karadeniz sahilindeki ince kuyruklu ırktan olması ihtimali kabul edilebilir.

Yayıldığı saha: Ordu, Fatsa, Ünye, Terme, Çarşamba, Bafra, Alaçam, Sinop (Sinop’ta Balcıoğlu elinde 1-2 bin baştır), Mesudiye, Niksar ve Erbaa’da bulunur. Amasya’da bulunmaz. Amasya’daki koyunlar, Ardahan muhacirleri tarafından getirilmiş siyah ve uzun kuyruklu Ardahan koyunlarıdır. Bunlar, kuyrukları yağlı (2-2 buçuk kilo kadar), geniş ve yassı olan ırka mensuptur. Hâlbuki karayakaların kuyruğu ince ve uzundur, ağırlığı azdır.

Karadeniz sahilinden başka Düzce’de de bulunmaktadır. Düzce’ye Ordu muhacirleri tarafından getirilmişlerdir, mevcudu 1.000-2.000 kadardır.

Özellikleri: Karayaka, uzun kuyruklu ırktandır. Besililerde kuyruk dibinde 8-10 santim bir yağ kütlesi bulunur. Bu yağ kütlesi, kuyruğun ortasına kadar devam eder. Sonraki kısım cüzi bir yağ ile aşağıya iner. Bu şekliyle kuyruğun dibinden itibaren 6-10 santim kısmı yağlıdır. Yağ kuyruğun ucuna doğru tamamıyla azalır ve kuyruk inceler. Koyunun yüksekliği 40-50 santimdir.

Karayaka koyununun ön kısmı (cephesi) geniş ve düzgündür. Başı ufaktır, başının üzerinde yapağılar bulunur. Başındaki yapağılardan dolayı başı hotozludur (kâküllüdür), boynuzları kalındır, helezonidir. Dişiler nadiren boynuzlu olur, erkekler boynuzludur, bedeni uzundur. Hatta “*Çakrak kabilesinde (cinsinde)*” kaburga kemiğinin bir adet diğer koyunlardan fazla olduğunu söylerler. Beden ağırlığı yaşını geçmiş burma erkeklerde 21-24, dişilerin en iyisinde 15-16 kıyyedir. Sıradan ağırlık ise 12 kıyyedir. Karayakalarda erkek doğumu dişilerden fazladır.

Bu ırkta iki numuneye tesadüf edilir:

1) “*Çakrak*”.

⁷ İhsan Abidin, *Türkiye’de Koyun Yetiştirilmesi ve Irkları, Yapağıcılık İlimi*, İstanbul, Vatan Matbaası 1340 (1924), s. 67-69.

2) “*Karagöz*”.

Çakrak Numunesi: Tirebolu’dan Giresun civarına kadarki sahaya yayılmış olup; başları, ayakları ve kuyrukları siyah olan bu cinse bu isim verilir. Bunlara bazen “*Çepni*” denilir. “*Çakrak*”, bu mıntıkadaki bir nahiyeye izafetle verilmiş bir isimdir⁸. Yine bu “*Çakrak numunesi*” içinde “*Kürtün Köyüne izafetle kürtün kabilesi (cinsi)*” vardır ki, bu koyunların başı sarı ve tüylüdür. Ayakları da tüylüdür. Bedeni sarıdır. Yüzde 30 oranında siyah vardır.

Bunların kuyrukları uzundur, ayak kırılma yerinin aşağısına kadar sarkar. Reşadiye, Niksar ve Erbaa taraflarındakilere “*kama kuyruk*”⁹ denir.

Karagöz Numunesi: Sahil boyunda olanlardır. Kuyrukları daha incedir. Karagözlerde yüzde 5-10 oranında siyah renk bulunur. Çoğunlukla beyazdırlar. Ağırılığı çakraktan azdır, ortalama 16-19 kıyye gelirler. Süt hasılatı yıllık ancak 25-30 kıyyedir, bir defa sağılırlar, kuzuları analarından ayrılmaz.

Bu ırkın yapağısı da kaba ve kalındır. Ortalama yapağı hasılatı 500 dirhemdir. Erkekler senede iki defa kırılır. İlk kırıkında 500, Kasım güz kırıkında 250 olmak üzere toplam 750 dirhem yapağı verir.

Et: İstanbul’da “*kıvırcık*” yerine satılır. En çok ihraç edildiği memleket İstanbul ve İtalya’dır. Ağustos ayında “*Alaçam Panayırı*” karayakaların en çok alınıp satıldığı mevkidir. Panayırda özellikle toklular toplanır, deniz ve kara yoluyla İstanbul’a yollanır.

Balkan Harbi dolayısıyla kara yoluyla sevkiyat yapılmamış ise de uygun zamanda yine başlanacağına tüccarlar teminat veriyor. Kara yoluyla giden koyunlar iyice beslenip kasaplığa en elverişli bir zamanda piyasaya çıkarılmaktadır. Deniz yoluyla sevkiyatta ise, koyunların yorgunluktan dolayı bozulduğunu sahipleri söylüyor.

Çakrak numunesi (cinsi) Bafra’ya gelmez. Doğrudan doğruya Çambaşı’ndan yola çıkar; Mesudiye, Reşadiye, Erbaa ve Çerkeş yoluyla hareket eder. Bolu üzerinden Düzcü, Adapazarı yoluyla İstanbul’a gelir. Diğerleri Fatsa, Çarşamba, Bafra, Terme ve Samsun civarında toplanır, oradan 20 Nisanda Kastamonu’ya Ilgaz Dağlarına doğru hareket eder. Ilgaz dağlarında 15 Ağustos kadar kalırlar. Ilgaz’da toklular kırkılır, 12 Haziran’da burulur. Ağustosta “*güz*

⁸ “*Çakrak*”, esasta nahiyeye değil köydür ve 1935 yılı itibarıyla Tirebolu Kazasının Esbiye Nahiyesine bağlıdır. Şimdi (2018 yılı) ise Alucra İlçesine bağlı bir köydür.

⁹ Tirebolulu tarihçi Nazım Kuruca Bey, Giresun’da ve özellikle Tirebolu’da bu tür koyunlara “*kamçı kuyruk*” dediğini bildirmiştir, kendisine teşekkür ederim.

yünü” alınır. Ondan sonra Ilgaz’dan yine Çerkeş yoluyla Gerede, Bolu, Düzce, Adapazarı ve İzmit’e gelirler. Düzce’den itibaren Düzce, Adapazarı ve İzmit’te kiralanın meralarda kalırlar. Bu son meralara 40 günde ulaşırlar. İstanbul’a da Kasım ayından sonra gelmeğe başlayıp Şubat ve Mart ayına kadar devam eder. Harpten önce İstanbul’a kara yoluyla 50.000 kadar geliyordu. Her zaman 30.000’den aşığı değildi. Şimdi 20.000 kadar gelmektedir.

Hastalıklar

Karayakalarda distum ve pastorollos görölmektedir. Ekinokok nadirdir. İstanbul’da kırçan=pastorollostan çok telefata verdiğı için yazın buralarda bulundurulmaz.

Yetiştirme Usulü

Karagözler, çakraktan daha çok kışa tahammül ederler. Zaten bu havalinin koyunları gece daima meradadırlar.

Karayaka ırkında yetiştirme ciheti ancak etçiliktir. Süte o kadar önem verilmez. Koyunlar bir defa sağılır. Kuzular iyi emdirilir. İslahı hakkında alınacak tedbirler, kıvırcıktan çok farklılık göstermez.

Ek: Karayaka ve Herek¹⁰ Ovaları Koyun Tacirlerinden “Bâc”, “Ayak Bastı” ve “Mürûriye” Adlarıyla Şiran, Gercanis¹¹ Karahisarışarki, Tokat, Sivas ve Osmancık Kazalarında Para Alınmaması Hususunda 1809 Yılı Padişah Emri¹²

Karayaka ve Herek ovasından celeb tâifeleri marifetleriyle beher sene Dersâdet lazimesiyçün tevârüd eden kurbanlık aġnâmdan “*toprak basdı*” ve “*bâc*” mütâlebesi ve nâm-ı sâir ile esnâ-yı râhda celebelerce cevri ü ezâ ve rencide olunduğı malum-ı âlileri buyuruldukda, Erzurum ve sâir aşiret celebânına ita ve ihsan buyurulan emri-âli misillü işbu Karayaka celebelerinin dahı yedlerine bir kıta fermân-ı âli inâyet ve ihsan buyurulmak bâbında emri ü fermân hazret-i men-lehül-emrindir.

Şiran ve Gercanis ve Karahisar-ı Şarki ve Tokad ve Osmancık ve Sivas Nâiblerine ve sâir zâbitâna

¹⁰ “Herek”, Erbaa ilçesinin sonradan taşındığı bugünkü yerdir ve yöresel olarak “Erek” denmektedir.

¹¹ Şimdi Erzincan İline bağlı Refahiye İlçesidir.

¹² BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), C. BLD (Cevdet Belediye), 75/2.

Âsitâne'mde mütevattın ibâdullahın havâyc-i zarûriyyelerinden olub ol havâlilerden müretteb ve matlûb olan ağnâmdan esnâ-yı râhda ve bir mahalde “bâc” ve “toprak basdı” ve “mürûriyye” ve sâir bahâne ile kimesne tarafından bir nesne talep olunmayarak doğru Der'aliyye'ye sevk ve tesribi husûsuna ihtimam ve dikkat olunması öteden beri bâ-evâmîr-i aliye cümleye tenbih ve tekid olunmuşiken Şiran vücûhundan “*Giliftin-oğlu Süleymân*”¹³ ile Karahisar-ı Şarki Kazasında sakin “*Said Beg*” o makûle Der'aliyye'm mürettebâtından olan ağnâmın beher sürüsünden ikişer re's ağnâm ile ikişer guruş Karahisar-ı Şarki voyvodası tarafından otuz beşer guruş ve Sivas “*Cinci-oğlu*” beşer guruş ve Gercanis cânibinde maden emini ve Tokad voyvodası taraflarından birer ve Osmancık voyvodası tarafından dörder re's ağnâm talep ve ahziyle ashâb-ı ağnâmı tazyik ve rencide etmekte oldukları bu defa vâsıl-ı sâmia-i şehriyârânem olub bu husus rızâ-yı hümâyûnumun hilâfı ve fermân-ı şâhânemin mugâyiri olduğundan mütâlebât-ı merkûmenin külliyyen defi irâde-i seniyyem muktezâsından olmakdan nâşi siz ki mevlânâ ve a'yân ve sâir mûmâilehimsiz ba'del-yevm o makûle Der'aliyye'me ağnâm getüren tâcirlerden “bâc” ve “toprak basdı” ve sâir bahâne ile gerek merkûmlar taraflarından ve gerek sâir kimesneler cânibinden bir akçe talep ve ahz olunmaksızın doğru Der'aliyye'me irsâl (ve) imrârına ihtimâm ve dikkat eylemeniz fermânım olmağın, tenbihen ve tekîden işbu emr-i şerifim isdâr ve ...¹⁴ ile irsâl olunmuşdur. İmdi ba'del-yevm havâli-i merkûmeden Der'aliyye'me tevârüd eden ashâb-ı ağnâmın¹⁵ mütâlebât-i mezkûre ile teaddi etdirilmemelerine sa'y ü dikket eylemeniz matlûb-i mülûkânem idüğü ve bundan sonra dahı hilâf-ı fermân gerek merkûmün taraflarından ve cânib-i âherden “mürûriyye” nâmıyla nesne talep ve ahz olunduğu tahkîk olunur ise, o makûlelerin tedibleri icrâ olunacağı malûmunuz oldukda, ber-vech-i meşrûh amel ve harekete ve mefhûm-i emr-i şerifi(m) ve lâzım gelenlere ifâde ve tenbih ve hilâfından ittikâ ve mübâadet eylemeniz bâbında fi evâhir-i Ca sene [1]224 (1809 yılı Haziran ayının ortası).

Bu emrin 6 ve 9 Cemaziyülevvel 1229 tarihlerinde tekrar kayıtları vardır.

¹³ Belgede “*Giliftin*” şeklinde yazılı ise de, diğer Osmanlı kayıtlarında doğru olarak “*Giriftin*” diye yazılıdır ve yörede de böyle denir.

¹⁴ Emrin kimin ile yollandığı yazılı değildir.

¹⁵ Metinde “ağnâm ashâbın” diye yazılmıştır.

Kaynakça

BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), C. BLD (Cevdet Belediye), 75/2.

İhsan Abidin, *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti (Morfoloji, Kİlimateoloji, Ziraat ve Yetiştirme Şerait-i Tabiiyye ve İktisadiyyesi, Anadolu Mecmua-i Hayvâniyyesinin Menşeleri ve Tasnifi)*, I, Resimli Ay Matbaası Türk Limited Şirketi, İstanbul 1928

İhsan Abidin, *Türkiye'de Koyun Yetiştirilmesi ve Irkları, Yapağıcılık İlmi*, İstanbul, Vatan Matbaası 1340.

1868-1870 Yılları Arasında Manisalı Kadınların Maddi Varlıkları Üzerine Bir Değerlendirme

Özden Aydın

Dr.

ozdenaydin58@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0729-9183>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	27.05.2021
Kabul Tarihi	01.06.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.11

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE
<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

An Evaluation on The Material Assets of Women from Manisa Between the Years 1868-1870

Özden Aydın

Dr.

ozdenaydin58@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0729-9183>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	27.05.2021
Accepted Date	01.06.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.11

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal
ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY
<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

1868-1870 Yılları Arasında Manisalı Kadınların Maddi Varlıkları Üzerine Bir Değerlendirme

Özden Aydın

Öz

Arşiv malzemeleri siyasi olayların tarihine ilişkin verdiği aydınlatıcı bilgilerin dışında, insanı ilgilendiren her türlü yaşanmışlığın izlerini önümüze seren yığınla bilgiyle doludur. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı toplumsal hayatında kadın faktörünü konu alan kaynaklar içerisinde yer alan tereke kayıtları incelendiği takdirde sosyal ve iktisadi hayatta erkekler kadar aktif olduklarını ortaya koymaktadır. Yine kadınların ön planda yer aldığı, Osmanlı toplumsal ve ahlaki normları çerçevesinde gündemine giren konular arasında yer alan giyim-kuşam fermanları çoğu kez muhafazakâr bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu çalışmamızda Manisa 335 numaralı Şer'iyeye Sicilinde 1868-1870 tarihinde yer alan 12 adet kadın terekelerinden yola çıkarak, Manisa'da kadının taşınır ve taşınmaz malları borç ve alacakları, giyim-kuşam ile ev eşyaları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Özellikle Manisa kadınlarının gündelik hayatına ilişkin giyim-kuşam ve ev eşyalarındaki tercih ve eğilimlerinin iktisadi analizleri yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, şer'iyeye sicili, Manisalı kadınlar, servet ve şahsi eşyalar.

An Evaluation on The Material Assets of Women from Manisa Between the Years 1868-1870

Abstract

Archive materials are full of information that reveals the traces of all kinds of experiences that concern humanity, apart from the enlightening information they provide on the history of political events. When viewed from this point of view, if the estate records, which are among the sources on the female factor in Ottoman social life, are examined, it reveals that they were as active as men in social and economic life. Again, the dressing-dress edicts, which were among the subjects that were on the agenda within the framework of Ottoman social and moral norms and where women were at the forefront, were often written with a conservative perspective. In this research, it was tried to give information about the debts and receivables of women on movable and immovable properties, clothing and household items in Manisa, based on the 12 women's estate in the Sharia Court numbered 335 in Manisa, between 1868-1870. In particular, economic analysis will be made of the preferences and tendencies of Manisa women in their daily life in clothing and household items.

Key Words: Ottoman Empire, the sharia court, women of Manisa, wealth and personal belongings.

Giriş

Tarihsel süreçte onlarca çalışmaya kaynaklık eden kadın figürü çok boyutlu ele almayı gerektirecek konular arasındadır. Bu çalışmaların birçoğunun, toplumsal kimlik olgusu çerçevesinde incelenmeye çalışılan kadının, ataerkil aile düzenindeki yeri nedeniyle çoğunlukla taraflı kanaatler ile duygusal ve abartılı gözlemlerden ibaret olduğu görülür.

Osmanlı toplumunda kadın figürü ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda özellikle son yıllarda popüler çalışma konuları arasına girerek yaygınlık kazanmaya başlamıştır. İlk dönem çalışmalar ne yazık ki Osmanlı kadını Avrupa'daki hemcinsleriyle mukayese eden gezginlerin araştırmalarına dayandıran önyargılı bilgilerden ibarettir. Bu çalışmalarda Türk kadını Avrupa'dakilerden oldukça farklıdır. Bu farklılık fiziksel, yaşam biçimi, giyim tarzı ve dini inanış eksenlidir¹. Şunu belirtmekte yarar vardır ki, bu farklılıklar arasında olan dini inanışın, kadının kapalı bir hayat sürmesi ve kamusal alanla bağlantısının olmaması gibi sebeplerden ötürü, seyyahların elde ettikleri bilgileri daha çok sağdan soldan duyduklarıyla şekillendirdikleri düşünülebilir. Dolayısıyla burada daha çok hayal gücü devreye girmiştir.

Osmanlı Devleti'ne gelen seyyahların ilk duraklarının payitaht olması araştırmalarını sarayı anlatarak başlamaları tesadüf değildir. Saray ve harem merkez alan bu çalışmaların ortak noktası Osmanlı'daki kadın imajının “*daha çok mindere uzanmış ve yatarken tasvir edilmesidir*”². Zira burada Türk kadını cinsellikle özdeşleştirilmiştir. Fakat Avrupalı seyyahların fantezilerini süsleyen harem hayatı, dışarıya kapalıdır. Yani haremde bir erkeğin kadın ile herhangi bir teması söz konusu değildir. Dolayısıyla harem için yakıştırılmaya çalışılan, padişahların eğlence mekânları gibi düşünceler gerçeği yansıtmamaktadır. Gösterilmeye çalışılan aksine harem bir eğitim kurumudur. Pek çok milletten gelen genç kızların kendilerini çok yönlü olarak geliştikleri bir yer hüviyetindedir³. Avrupalı seyyahların aksine, İngiltere'ye gönderdiği mektuplarıyla tanınan Lady Mary Wortley Montagu, Osmanlı kadınına hayranlığını dile getirir. Onun

¹ Thomas Thornton, *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807)*, (çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010; Müzeyyen Altunbay, M. “16. ve 19. Yüzyılları Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Devleti'nde Kadın Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41, (2015), ss. 53-63.

² Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007, s. 300.

³ Altunbay, “Osmanlı Devleti'nde Kadın Algısı”, s. 60.

tasvirlerinde Türk kadını hayranlık uyandıracak derecede güzeldir. Hatta İngiltere kraliyet sarayında bile bu kadar güzel kadın yoktur⁴.

Ülkemizde Osmanlı kadınına yönelik ilk çalışmalar, padişah hanımları ve harem merkezlidir. Bu bağlamda özellikle Ahmet Refik Altınay'ın *Kadınlar Saltanatı*⁵, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*⁶ adlı eserinde Osmanlı haremine dair bilgiler mevcuttur. Mustafa Çağatay Uluçay'ın *Haremden Mektuplar*⁷, *Harem II*⁸, *Padişahın Kadınları ve Kızları*⁹ adlı çalışmaları da örnek olarak gösterilebilir.

XX. yüzyıldan itibaren yapılan çalışmaların arşiv vesikalarını referans almaları, kadın imajının daha objektif değerlendirilmesini sağlamıştır. Zira Osmanlı sınırları içerisinde erkek egemen bir toplum yapısında kadının siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatta katkıları statik değildir. Her ne kadar kadının vazife ve sorumluluğu din ve örfi kurullarla şekillendirilmiş olsa da, şer'iyeye sicilleri merkezli yapılan çalışmalar göstermiştir ki Osmanlı kadını miras, boşanma, vasî tayini, nafaka gibi hukuki haklarını sonuna kadar aramıştır¹⁰.

Türkiye'de şer'iyeye sicilleri merkezli ilk akademik çalışmayı yapan oryantalistlerden Ronald Jennings'in XVII. yüzyıl Kayseri kadınına örnek olarak gösterdiği, sekiz yüzü aşkın mahkeme kayıtlarıyla derlediği çalışmasıyla batıda Osmanlı kadın imajının farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesini sağlamıştır. Özellikle 1590-1630 yılları arasında Osmanlı kadınının sosyo-ekonomik hayatta cinsiyet ayrımına rağmen son derece aktif ve mülki kazanç elde eden bireyler olduğunu önyargılı oryantalist yazarlara ispatlamıştır¹¹.

Ronald Jennings'in çalışmaları diğer oryantalistlere örnek olmuş ve bu alanda çalışmalar artış göstermiştir. Nitekim Gabriel Baer'in, özellikle XVI. İstanbul'da vakıfları üzerine yaptığı çalışmalar, vakıf kurucuların üçte birinden daha fazlasını kadınların oluşturduğu göstermiştir. İncelemede 500 örnek seçilmiş ve tüm bu vakıfların içerisinde

⁴ Lady M. W. Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1973, s. 53.

⁵ Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945.

⁷ M. Çağatay Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1945.

⁸ A. M. Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

⁹ M. Çağatay Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.

¹⁰ Haim Gerber, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)", çev. Hayri Erten, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, 1998, s. 327; Zekeriya Işık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanda Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kimliğiyle Kadın (1839-1900): Çorum Şer'iyeye Mahkemesi Örneği", *Bilgi*, S. 85, 2018, ss. 25-56.

¹¹ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri", *JESHO*, XVIII/1, 1975, ss. 53-114.

kadınlara ait mal varlığı oranı %36.8 olarak tespit edilmiştir¹². Bu durum payitahttaki kadınların sosyo-ekonomik hayatta aktif olduklarını yansıtmaları açısından önemli bir örnektir.

XVIII. ve XIX. yüzyılların acı ve ıstırap dolu olayları, dönemin sultanları ve bürokrasisi için hâlihazırda tartışma ve yeni olaylara uyum sağlama noktasında, düzenlemeler, yapılanma ve kısıtlamaların bir hayli fazla olduğu bir süreçtir. Özellikle bu dönemde Osmanlı kadınının giyim-kuşamına yönelik birbiri ardına düzenlenen fermanların ortak özelliği özgürlük ve tercihlerini kısıtlayacak düzeyde olmasıdır.

Sultan III. Osman'ın sadece üç yıl süren saltanatı süresince, kendisinden evvel gelen aile fertlerinin aksine, ilginç bir kadın tavrı takındığı bilinmektedir. Sarayın içerisinde kadın görmeye dahi tahammülü olmadığı ve herhangi bir tesadüfi karşılaşmaya fırsat vermemek için ayakkabılarına pençe vurdurduğu söylenmektedir. Ayrıca kadınların pazar yerlerinden uzak tutmayı amaçladığı fermanı, kadınlar konusunda muhafazakâr değerlere olan bağlılığını özetler niteliktedir. Bu ferman içerisinde geçen ibareler arasında; kadınların pazara giderken giydikleri feracelerin¹³ üstlerine oturması, başlarındaki renkli büyük başlıkların dikkat çekmesi, yaşmaklarından sarkan zülüflerin rahatsızlık vermesi¹⁴, III. Osman'ın fermanının içeriğini oluşturuyordu. Bu bağlamdaki bir ferman, kadınların toplum içerisindeki örtünme biçimini duyulan rahatsızlığın cebren sağlamaştırılmış halidir.

III. Mustafa ve kardeşi I. Abdülhamid, ikametgâhlarındaki kadınlar konusundaki tutumları, kuzenleri Osman'dan daha yumuşaktı. Fakat bu durum kişinin yakınlarına karşı sevgisi ve duyarlılığı toplumsal politikaların bir göstergesi olamazdı.

Lale Devri'nde kadın kıyafetlerinin renkleri, yaka boyutları, kumaş türleri vs. gibi konularda düzenlemeler belirgin hale gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde de benzer değişiklikler yapılmıştır. Sultan Mustafa saltanatının ilk yıllarında Osman'ın muhafazakâr tutumunu sürdüreceğinin işaretlerini vermişti. Çıkardığı ilk fermanlardan biri Müslüman ve Yahudi ile Hıristiyan kadınların sokakta giyecekleri kıyafetlerin tasarlanmasına yönelikti. Burada Müslüman kadınların ince şalı¹⁵, yünden yapılmış rengârenk feraceler giymemeleri, büyük başlık ile yüzlerini gösteren peçeleri takmamalarına salık veriliyordu. Kırmızı ve

¹² Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.Y Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 3.

¹³ Süheyla Sarıtaş, vd., "Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi Ferace Hakkında Etnografik Bir Araştırma", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.18, 2007, ss. 194-205; Hülya Tezcan, "Ferace", *TDVİA*, C. 12, İstanbul 1995, ss. 349-350.

¹⁴ Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C. 4, İstanbul (1326-1330/1908-1912), ss. 891-897; Madeline C. Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 88-89.

¹⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2001, s. 977.

yeşil renkte feraceler sadece Müslüman kadınların giyebileceği giysilerdi. Benzer şekilde Yahudi ve Hıristiyan kadınların sokak kıyafetleri için belli bir standart uygulanmıştı. Siyah ve mavi ferace ile kırmızı renk bir ayakkabı onlar için tasarlanmıştı¹⁶. Böyle düzenlemeler yapılmasındaki temel amaç; kadınların gayrimüslim kadınlara özenerek kıyafetlerinde değişik şekiller uygulamaya başladıkları ve kocalarından böyle kıyafetler isteyen kadınların aile içinde huzursuzluklar yaratmaları belirtilir. Hatta gücü böyle giysileri almaya yetmeyenler ya da gücü yettiği halde eşlerinin bu tür giysilerle sokakta dolaşmasını istemeyenler boşanmanın eşiğine geldiğinden, bu tür giysilerin kesinlikle yasaklandığı belirtilir¹⁷.

II. Abdülhamit döneminde ferace ile ilgili tartışmalara son verilmeye çalışılmış ve tamamen yasaklanarak, çarşaf giyme zorunluluğu getirilir; fakat çarşaf saraya girmeye çalışan erkeklerin yakalanması üzerine kadınların çarşaf giymeleri yasaklanır¹⁸. Tabii ki bu düzenlemelerin odak noktası İstanbul'dur, fakat bu değişimlerin Manisa gibi orta ölçekli bir şehirde uygulanması daha yavaş ve az olacağı malumdur.

Osmanlılarda daha sonraki dönemlerde toplumsal konumun belirlenmesinde, özellikle dini statünün ayırt edilmesinde kullanıldığı için kılık kıyafetlerle ilgili sık sık kanunlar çıkarılmıştır. Osmanlı'da kılık kıyafete getirilen yasakların temelinde, kadında erkeğe göre daha incelikli bir giyimi onaylamakla birlikte süs ve gösterişi hoş karşılamayan Hanefi hukuku bulunuyordu¹⁹.

Arşiv kaynağı dışında hem kadın hem de erkeğin giyim-kuşamına yönelik olarak Zübeyde Güneş Yağcı ve Serdar Genç tarafından hazırlanan *XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Giyim Kuşam Zevki ve Bir Kumaş Tüccarı*²⁰ adlı çalışmada bir kumaş tüccarının tereke kaydından hareketle kadın ve erkeğin seçtiği kıyafetlerinin rengi ve kumaş özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bir diğeri, Muzaffer Sümbül tarafından hazırlanan *Adana Giyim Kuşam Kültürü*²¹ başlıklı çalışmada geleneksel kadın ve erkek giyim-kuşam öğelerini sınıflandırarak yansıtılmaya çalışılmıştır. Göynük'te kadın ve erkeğin kıyafetleri ve kullanılan malzemenin fiyatları konusunda yapılan çalışma ise, Zeynel Özlü tarafından

¹⁶ Apak, Melek Sevüktekin, vd., *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1997, s. 101.

¹⁷ Sevgi Gürtuna, "Osmanlı Kadınının Giyim-Kuşamı", *Osmanlı*, C. IX, Yeni Türkiye, Ankara 1990, s. 193.

¹⁸ Gürtuna, "Osmanlı Kadınının Giyim-Kuşamı", s. 195.

¹⁹ Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, (çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 217.

²⁰ Zübeyde Güneş Yağcı-Serdar Genç, "XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Giyim Kuşam Zevki ve Bir Kumaş Tüccarı", *Turkish Studies*, 2007, 2/1, 2007, ss. 227-244.

²¹ Muzaffer Sümbül, "Adana Giyim Kuşam Kültürü", *Folklor Halkbilim Dergisi*, 5/49, 2001, ss. 8-13.

*Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam*²² adlı çalışmadır. Yine, Murat Hanilçe tarafından hazırlanan *Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Tokat'ta Giyim*²³ adlı çalışma Tokat'taki giysiler, başörtüler, başlıklar, ayak giyimi ve kumaş türlerinin tanıtması açısından önemli bilgiler vermektedir.

Kadın giyim-kuşamı öncü alınan çalışmalar; Enise Yener, *Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyim Tarzları*²⁴, Adem Koç, *Kütahya Merkezi'nde Giyim Kuşam Kültüründeki Değişimlerin Çözümlemesi*²⁵, Tokat yöresinde kullanılan ev eşyaları için yapılan çalışmalar arasında Samettin Başol ve Şule Sema Alkoç'un 19. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Kullanılan ve Tereke Belgelerine Yansıyan Ev Eşyaları²⁶ adlı çalışması yer almaktadır.

Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan tereke defterleri sayesinde, Osmanlı toplumunu oluşturan yapıyı ve bu yapı içerisinde önemli bir yeri olan Osmanlı kadını incelememiz mümkün olacaktır. Ayrıca bu kaynaklar Osmanlı toplumunu ve araştırma konumuz olan Osmanlı kadınının yaşam zevkleri ve dönemin modası hakkında bilgiler sunar. Özellikle giyim kuşam ve ev eşyaları hakkındaki tercihleri, kadınların sosyal ve ekonomik özellikleri hakkında bilgi vermesi açısından büyük önem taşır.

Bu çalışmada 1868-1870 tarihli Manisa Şer'iyeye Sicili'nde 21 kadın terekesi mevcuttur. Bunlar içerisinde 12 kadın tereke kaydı seçilerek, kadınların giyim- kuşam zevkleri ve kullandıkları ev eşyaları hakkında çeşitli bilgiler vermeye çalışılmıştır. Elemesi yapılan kayıtlarda istenilen verilerin çeşitliliğinin az olması nedeniyle böyle bir elemeye tabi tutulmuştur.

1. Tereke Sahiplerine İlişkin Genel Bilgiler

Manisa'da 1868-1870 tarihli kadın terekesinden, 12 tereke kaydı ele alınarak yapılan tahlil denemesi sonucunda, tereke sahipleri hakkında genel bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır. Ayrıca araştırma konumuzu oluşturan Manisa' daki kadınların giyim- kuşam ve ev eşyaları üzerinde önemle durulacaktır.

²² Zeynel Özlü, "Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 36, 2005, ss. 208-209.

²³ Murat Hanilçe, "Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Tokat'ta Giyim", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, ss. 423-455.

²⁴ Enise Yener, "Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyim Tarzları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13/3, 1995, ss. 28-38.

²⁵ Adem Koç, "Kütahya Merkezi'nde Giyim Kuşam Kültüründeki Değişimlerin Çözümlemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2/9, 2009, ss. 243-261.

²⁶ Samettin Başol-Şule Sema Alkoç, "19. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Kullanılan ve Tereke Belgelerine Yansıyan Ev Eşyaları", *Tokat Sempozyumu Bildiriler*, C. I, 2012, ss. 391-413.

Elde edilen bilgiler neticesinde tereke sahiplerinin hepsi şehirlerde mevcut olan mahallelerde ikamet etmektedir. Bu mahalleleri ve ikamet eden tereke sahiplerini şu şekilde sıralamamız mümkündür; *Bektaş-i Sağır Mahallesi*: Abdurrahman bin. Abdullah'ın zevcesi Aişe, Emine; *Kara Yusuf Mahallesi*: Ali Hoca Kızı Fatıma; *İlyas-ı Sağır Mahallesi*: İzmirli Kamburiş?, Keriman, Emine, Hatice, Emine. *Lala paşa Mahallesi*: Esmâ. *Derviş Ali Mahallesi*: Aişe, Zenciye Yasemin. *Deveci Mahallesi*: Hacı Züleyha. Tereke sahiplerinin hepsini Müslüman kadınlar oluşturmaktadır²⁷.

Toplam tereke sahiplerinin hepsinin görünürde hiçbir varisi olmadığı dikkat çekmektedir²⁸. Burada kadın varislerle ilgili bir bilgiye de rastlamadık. Araştırma konumuzu oluşturan dönemde (1868- 1878) İmparatorluğun maruz kaldığı savaş dönemi dikkate alınarak, ailedeki erkekleri cepheye gitmiş olabileceklerini düşünebiliriz.

Tereke sahiplerinden bir kişi Hacı unvanına sahiptir. Ayrıca bir tanesinin de doğum yerinin İzmir olduğunu görmekteyiz²⁹. Fakat hangi amaçla Manisa'ya geldiği konusunda bilgimiz yoktur. Tereke sahiplerinin zenginlik durumlarına bakıldığında, İlyas-ı Sağır mahallesinde yaşayan Hatice tereke sahipleri içerisinde en zenginidir. Toplam mal varlığı 8.525 kuruştur. En düşük malvarlığına sahip olan ise, Ali Havace kızı Fatma'nın olduğunu görüyoruz. Fatıma'nın toplam malvarlığı 893 kuruş 10 paradır.

Tablo-1 Tereke Sahipleri ve Terekelerinin Toplam Bedelleri

Mahallesi	Tereke Sahipleri	Toplam Bedelleri
Bektaş-i Sağır	Aişe	1938 kuruş
Bektaş-i Sağır	Emine	6599 kuruş
Derviş Ali	Aişe	2900 kuruş
Derviş Ali	Zenciye Yasemin	932 kuruş
Deveci	Züleyha	4694,5 kuruş
İlyas-ı Sağır	Emine	2452 kuruş

²⁷ Bektaş-i Sağır Mahallesi'nde 2 kişi, İlyas-ı Sağır Mahallesi'nde 5 kişi, Derviş Ali Mahallesi'nde 2 kişi, Kara Yusuf Mahallesi'nde 1 kişi, Lala paşa 1 kişi, Deveci Mahallesi'nde 1 kişi ikamet etmektedir. *Manisa Şeri'ye Sicili (MŞŞ)*, nr. 335.

²⁸ Örnek; Manisa'da İlyas-ı Sağır Mahallesi'nde yaşayan Hatice, Bektaş-i Sağır Mahallesi'nde Emine vs. *MŞŞ*, nr. 335.

²⁹ Deveci Mahallesi'nde yaşayan Hacı Züleyha, İlyas-ı Sağır Mahallesi'nde yaşayan İzmirli Kamburiş? *MŞŞ*, nr. 335.

İlyas-ı Sağır	İzmirli Kamburiş?	2253 kuruş 10 para
İlyas-ı Sağır	Keriman	1126 kuruş 10 para
İlyas-ı Sağır	Emine	2380 kuruş 10 para
İlyas-ı Sağır	Hatice	8525 kuruş 20 para
Lala Paşa	Esmâ	7326 kuruş

2. Tereke Sahiplerinin Borç ve Alacakları

Manisa'da tespit ettiğimiz 12 kadın terekesinden dört tanesinde alacak ve borçlar kayıtlıdır. Terekelerdeki borç ve alacakları iki gruba ayırmamız mümkündür. Buna göre karı-koca, evlatlar ve akrabalar arasındaki borçları bu grupta sıralayabiliriz. Mesela, mihr-i müeccel bunun en güzel örneğidir. Tereke sahipleri arasında mihr alanlar; Aişe 52 kuruş, Emine 51 kuruş, Aişe 51 kuruş, Ali Hoca Kızı Fatıma 51 kuruş, Esmâ 102 kuruş eşlerinden alacakları vardır.

İfade etmeye çalıştığımız gruba; günlük alış-verişlerden kaynaklanan alacaklar şeklinde sıralamak istersek, Hatice'nin Yorgancı Hüseyin Ağadan 150 kuruş, Aişe Hatunun Tütüncü Yorgi'den alacağı 231 kuruş, Damandalı? Mehmet'ten 150 kuruş alacağı vardır.

Tablo-2 Tereke Sahiplerinin Borç ve Alacakları

Tereke Sahipleri	Borç ve Alacakları	Toplam Bedel
Aişe Hatun	Mihr-i müeccel Tütüncü Yorgi'den alacağı Damandalı? Mehmet'ten alacağı	51 kuruş 231 kuruş 150 kuruş
Emine Hatun	Mihr-i müeccel	51 kuruş
Hatice Hatun	Hancı el-Hac Osman Ağa'dan alacağı	150 kuruş
Esmâ Hatun	Mihr-i müeccel Tütüncü el-Hac Mehmet'ten alacağı	102 kuruş 500 kuruş

3. Tereke Sahiplerinin Menkul Gayrimenkulleri

Tespit ettiğimiz 12 kadın terekesinin hepsinde taşınmaz mallar yer almaktadır. Buna göre; 6 tanesinde hırdavat menzil vardır. Toplam bedelleri yaklaşık 750 kuruştur. Ayrıca tereke sahiplerinden, üç tanesinin üzüm bağı bulunmaktadır.

Tablo-3 Tereke Sahiplerinin Gayrimenkulleri

Tereke Sahipleri	Gayrimenkuller	Toplam Bedelleri
Aişe Hatun	Hırdavat menzil	45 kuruş
	Mülk menzil	1.410 kuruş
Emine Hatun	Hırdavat menzil	100 kuruş
	Mülk menzil	600 kuruş
	Üzüm bağı	200 kuruş
İzmirli Kamburiş?	Hırdavat menzil	65 kuruş 20 para
	Mülk menzil	1.250 kuruş
Keriman	Hırdavat menzil	50 kuruş
	Mülk menzil	605 kuruş
Zenciye Yasemin	Mülk menzil	250 kuruş
Aişe	Üzüm Bağı 3 dönüm	1.000 kuruş
	Üzüm bağı	150 kuruş
Hatice	Hırdavat menzil	252,5 kuruş
	Üzüm bağı	1.025 kuruş
	Mülk menzil	1.650 kuruş
Aişe	Nısf-ı menzil	1.200 kuruş
Molla Bekir zevcesi Emine	Hırdavat menzil	300 kuruş
	Mülk menzil	3.000 kuruş
	Has tımar da bağ dönüm	250 kuruş
	Köy yerinde bağ dönüm	350 kuruş
Ali Hoca kızı Fatıma	Mülk-ü menzil	500 kuruş
Esmâ	Saray mahallesinde mülk menzil	5.100 kuruş

4. Terekeler Işığında Manisa Kadınının Giyim Kuşamı

Ölen kişilerin ve mirasçılarının kimlik bilgilerini, varislerine bıraktığı her türlü mal varlığının ayrıntılı dökümünü içeren tereke defterleri, Osmanlı tarihi açısından oldukça zengin bir koleksiyonu oluşturmaktadır. Kişinin menkul ve gayrimenkul emlakinin, alacaklarının, borçlarının kısacası kişinin bırakmış olduğu servetinin kaydedildiği bu kayıtlar statik de olsa bir bölgenin ekonomik yapısını açıklamamıza yardımcı olabildiği gibi yine aynı döneme ait tercihleri de ortaya koyabilmektedir³⁰. Bu açıdan bakıldığında, bir Osmanlı kenti olan Manisa’da kadın terekeleri bize yaşadıkları dönem itibariyle giyim-kuşam zevklerini, modasını sunması açısından iyi bir örnektir.

Giyim-kuşamda kadının seçtiği kıyafetlerin rengi, biçimi, kullanılan kumaşın türü, hatta sokağa çıktığında kadının taktığı peçenin şekli³¹ dahi giyim kuşam zevkini verme açısından büyük önem taşımaktadır.

4.1. Baş Giysileri

Söz konusu dönemde, tereke defterlerine göre kadın baş giyecekleri arasında iki adet *peçe*, bir adet *yaşmak*, bir adet *şal* ve iki adet *kıvrak* tespit edilmiştir. Bunlar arasında en yaygın olanı peçe ve kıvraktır. *Peçe*; kadınların tesettür amacıyla kullandıkları yüz örtüsüne verilen isimdir. İtalyanca *pezzetodan* alınmadır. Çarşafıla kullanılan ve yüze tutulan peçe ilkin siyah kıldan inceli yapılırken sonraları nakışlı da yapılmıştır. Mutaassıp olanlarla beraber süs düşkünü olanlardan çifte peçe kullananlar da vardır³². Nitelikleri hakkında ise bilgi verilmemiştir. *Yaşmak*; kadınların ferace giydikleri zamanda başlarını ve yüzlerini sardıkları beyaz örtüye verilen addır. İki parçadan mürekkep olan yaşmağın bir parçası çeneye, öteki parçası da çeneden başa doğru bağlanırdı. Belgelerde yer alan yaşmağın ortalama fiyatı 20-30 kuruş arasında değişmektedir. Ferace ve yaşmak kullanan kadının gözü, burnu kısmen de kaş ve ağız görünmektedir. Ferace ve yaşmaktan sonra çarşaf giyilmeye başlanmıştır³³. *Şal*; nitelikleri belirtilmemiş olup az tercih edilen bir baş giyeceğidir ve fiyatı 25 kuruştur. Bölgeden en çok tercih edilen diğer bir baş giyeceği kıvraktır. *Kıvrak*; ince kadın başörtüsü verilen isimdir. Bölgedeki iklim koşulları göz önüne

³⁰ Halil İnalçık, “Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler; Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III: Köy Sicilleri Terekeleri”, *Belgeler*, XVI, 1993, ss. 23-167; Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 11, S. 22,2013, s. 193.

³¹ Ulvi Keser, “19.Yüzyıl Selanik Sosyal Hayat, Giyim-Kuşam Tarzı ve Kadınlar”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 156, 2006, s. 66.

³² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1993, s. 765.

³³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 601-602.

alındığında ve niteliği hakkında bilgi edindiğimiz mümkün olmaktadır. Buradan *kıvrığın*, yöreye özgü bir baş giyeceği olduğu sonucuna varabiliriz³⁴.

4.2. İç Giysileri

Manisa'da incelediğimiz dönemde kadın iç çamaşırları arasında belden aşağı don giyilmektedir. Don; belden aşağı giyilen ve bacakları örten bir iç giyeceğidir. Tenin üzerine şalvar veya pantolonun altına giyilmektedir. Çamaşırdan sayılır³⁵. Sicillerde fazla bir don çeşidine rastlanmamıştır. Buna göre belgelerde; renk çeşidi açısından iki adet alaca don bulunmakta ve toplam don sayısı ise sekiz adettir ve ortalama fiyatları ise 40-50 kuruştur. Donların renk özelliğine ilişkin pek fazla bilginin bulunmaması don giyiminde rengin pek önem taşımadığını düşündürmektedir.

Belden yukarıya ise gömlek giyilirdi. Gömlek; çıplak tene giyilen kıyafet demektir. Kadın gömlekleri ayak bileklerine kadar uzun olur³⁶. Belgelerde üç adet gömlek tespit edilmiştir³⁷. Yine belgelere yansıyan gömlek fiyatı ortalama 20-30 kuruş arasında değişmektedir.

4.3. Dış Giysileri

1826 yılında, II. Mahmut döneminde yapılan kıyafet inkılâbına kadar, hem kadınlar hem de erkekler tarafından sokakta giyilen bir dış elbisesi de entaridir³⁸. Terekelerde kadın dış kıyafetleri arasında yaygın olarak entari görmekteyiz. *Entari*; Eskiden üste giyilen, iki tarafı yırtmaçlı, geniş kollu, iç etekliği uzun olan elbiseye verilen isimdir³⁹. Gece yatarken giyilenlerine gecelik ya da gece entarisi denmekteydi⁴⁰. Sicillerde tespit edilen 10 adet entariden; kumaş özelliği açısından 2 tanesi sevaî (ipekli bir kumaş türü), boyut olarak iki tanesi sağirdir. Kadınların entarinin uçlarını toplayarak üzerlerine giydikleri *şalvar*, sicillerde bir adet tespit edilmiştir.

Entari üzerine kadınların giydikleri *libâde*, *hırka* ise, sicillerde sıkça rastlanılan bir başka dış giyeceğidir. *Libâde* dikişli, pamuklu kısa hırka demektir⁴¹. Tespit edilen dokuz adet libâdeden; kumaş türü açısından iki tanesi sevaîdir ve fiyatları ortalama 32-45 kuruş

³⁴ MSŞ, nr. 335.

³⁵ Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyük Şehir Belediyesi Eğitim Kültür Serisi I, Gaziantep 2004, s. 96.

³⁶ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim-Kuşam Sözlüğü*, Ankara 1969, s. 125.

³⁷ MSŞ, nr. 335.

³⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *İkinci Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, V, 1983, s. 276.

³⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 541.

⁴⁰ Haniççe, "XIX. Yüzyıl Başlarında Tokat'ta Giyim", s. 428.

⁴¹ Koçu, *Türk Giyim-Kuşam Sözlüğü*, s. 98.

arasındadır. Ayrıca sicillerde iki adet hırka tespit edilmiştir. Hırkanın fiyatı ise 40-45 kuruş arasında değişmektedir⁴².

Kadın dış giysileri arasında sıkça rastladığımız bir başka giyecekte pardesü işlevi gören *çarşaf* ve feracedir. *Çarşaf*; Müslüman kadının eskiden tesettür amacıyla giydikleri üstlüğün adıdır. Tespit ettiğimiz 12 adet çarşaftan; iki tanesi köhnedir ve ortalama 30-40 arasında bir fiyata sahiptir. Ferace; çarşaftan önce kadınların tesettür amacıyla giydikleri üstlüğün adıdır⁴³ ve iki adet ferace tespit edilmiştir. Feracenin belgelere yansıyan fiyatı 34-40 kuruş arasındadır.

Melbûsât; kelime anlamı; giyecek şeyler, elbiseler, esvablardır⁴⁴. Bulgular neticesinde 30 adet melbûsâta rastlanılmıştır. Ortalama fiyatları 32-45 kuruş arasında olan melbûsâtin üç tanesi köhnedir. Burada dikkatimizi çeken nokta giyilecek şeylerin tek tek verilmeyip melbûsât olarak yazılmasıdır⁴⁵.

4.4. Bele Bağladıkları Aksesuarları

Giyim-kuşamda bedene giyilen kıyafetleri bel kısmında sıkıca tutmak amacıyla bir çeşit kuşak olan uçkur tercih edilmiştir. *Uçkur*; don ve şalvarı bele bağlamak için uçkurluğun içine geçirilen uzun kuşağın adıdır. Aslı iç kuşağı anlamına gelen iç kurdur⁴⁶. Belgelerde üç adet uçkura tespit edilmiştir. Ortalama fiyatları 20 ila 30 kuruş arasındadır⁴⁷.

4.5. Ziyet Eşyaları

Osmanlı kadınlarının ziyet eşyaları arasında altın, gümüş, elmas, yakut, zümrüt ve inci gibi kıymetli taşlarla bezenmiş birbirinden çeşitli takıları kullandıkları bilinmektedir. Altın insanlık tarihi boyunca önemli rol oynamış bir madendir. Bu madenin çok olması siyasi ve ekonomik gücün fazlalığına, az olması ise bu gücün zayıflığına işaret eder⁴⁸.

Manisa terekelerinde yola çıkarak yaptığımız bu çalışmada kayda değer bir servet teşkil edecek ziyet eşyasına rastlanılmamıştır. Kadınlara ait 12 tereke kaydında yalnızca

⁴² Tereke sahiplerinden Hatice 1, Ali Havace kızı Fatıma 1 adet libade, Emine 1 adet libadeye sahiplerdir. *MSS*, nr. 335.

⁴³ Koçu, *Türk Giyim-Kuşam Sözlüğü*, s. 107.

⁴⁴ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 608.

⁴⁵ Hatice, Aişe, Molla Bekir Kızı Emine, Züleyha, Emine'nin elbiselerinin bir kısmı melbûsât şeklinde ifade edilmiştir. *MSS*, nr. 335.

⁴⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 541.

⁴⁷ *MSS*, nr. 335.

⁴⁸ Rahmi Tekin, "XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul Kadınının Ziyet Eşyası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi*, Erzurum, S. 63, s. 533-534.

bir tanesinde üç adet yüzük ve beş adet inci miskal tespit edilmiştir. Yüzükleri fiyatları toplam 26 kuruş, inci miskallerin fiyatları ise 94.800 kuruştur⁴⁹.

Tablo-4 Tereke Sahiplerinin Ziyet Eşyaları

Takılanlar	Adet	Ortalama Kıymeti
Yüzük	3	26 kuruş
İnci miskal	5	95.000 kuruş

4.6. Ayağa Giyilenler

Tespit ettiğimiz belgelerde ayakkabı sözcüğü geçmemektedir. Onun yerine daha Türkçe karşılığı ayakkabı olan pabuç kelimesi kullanılmıştır. Kadın ve erkeklerde ortak olan ayağa giyilenler arasında *çizme*; bir adet çizme tespit edilmiştir. *Pabuç*; Mestle giyilen öksesiz ayakkabı nevilerinden birinin adıdır. Türkler buna başmakta derler⁵⁰. Belgelerde bir adet pabuç tespit edilmiştir.

Tablo-5 Tereke Sahiplerinin Giyim Kuşamı

Giyeceler	Adet	Ortalama Kıymeti
Çarşaf	12	30- 40 kuruş
Çizme	1	?
Don	8	40- 50 kuruş
Ferace	2	34- 40 kuruş
Gömlek	3	20- 30 kuruş
Hırka	2	40- 45 kuruş
Kıvrak	2	?
Libade	2	32- 45 kuruş
Melbûsât	30	32- 45 kuruş
Pabuç	1	?

⁴⁹ Hatice'nin servetinde yüzük ve inci tespit edilmiştir. MSS, nr. 335.

⁵⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 748.

Peçe	2	?
Şal	1	25 kuruş
Şalvar	1	35 kuruş
Uçkur	3	20- 30 kuruş
Yaşmak	1	20- 30 kuruş

5. Ev Eşyaları

Ev eşyalarının aile hayatında önemli bir yeri vardır. Eşyaların çeşitliliği ve sayısı, kişinin veya ailenin, sosyal, ekonomik ve kültürel durumunu yansıttığı kadar hayat tarzını da ortaya koyar. Dolayısıyla Osmanlı ailesinin kullandığı eşyalar ancak, Osmanlı arşiv kaynakları içerisinde halkın kültürü ve folklorunu en geniş biçimde yansıtan şer'iyeye sicillerine dayanılarak incelenmelidir⁵¹. Bir kaza dâhilinde meydana gelen hemen hemen sosyal, ekonomik, hukuki vs. olayların kaydedildiği, dolayısıyla yöredeki günlük hayatın aynası durumunda olan bu siciller içerisinde yer alan tereke defterleri de özellikle folklor açısından son derece önemlidir⁵².

5.1. Sergiler ve Oda Mefruşatı

Bu bölümde bir evin içine döşenen veya konan eşyalar ele alınacaktır. Belgelerde sergiler ve oda takımları için ortalama 30-40 kuruş değer verilmiştir. Tespit edilenler ayrı ayrı sıralanmıştır.

Bir Osmanlı evinde sergi amacıyla kullanılan eşyaların başında kilim, çul, seccade gelmektedir. Kilim; döşeme, divan gibi yerlere serilen, genellikle desenli, havsız, kalın, kıl ya da yünden dokumadır. Araştırma konumuzu oluşturan dönemde yedi adet kilim tespit edilmiştir. Ortalama fiyatları ise 20 ila 100 kuruş arasında değişmektedir⁵³. Tür ve çeşitleri hakkında ise herhangi bir bilgi verilmemiştir. Yalnız bazı veriler kilim parçaları şeklinde olmuştur.

Manisa yöresinde sergi olarak halıdan çok kilim kullanılmıştır. Neden kilimin tercih edildiği sorusunun cevabı olarak; kilimin yöredeki kadınlar tarafından ev tezgâhında dokunması ve halıya göre daha ucuz olması şeklinde açıklanabilir. Bir diğer sergi amaçlı kullanılan eşya ise seccadedir. Daha ziyade Müslümanlar tarafından namaz kılmak

⁵¹ Ömer Demirel, vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev Eşya ve Giyim Kuşam”, *Değişme Sosyo-Kültürel Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s. 702-703.

⁵² Yediyıldız, “Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, s. 271.

⁵³ MSŞ, nr. 335.

amacıyla kullanılır. Seccade (namazlağı); secde edilen halı manasında seccadeler kullanılır. Belgeler de çeşitleri ve nitelikleri hakkında fazla bir bilgi verilmemiştir, fakat bir tanesi köhne olmak üzere iki adet seccade tespit edilmiştir.

Osmanlı evinde kullanılan diğer bir sergi çeşidi de çuldur. Keçi kılında dokunan çulun çok yaygın olmamakla beraber Manisa' da bir adet tespit edilmiştir.

İncelediğimiz dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batılılaşma hareketlerinin yoğun olduğu önemlerden itibaren yer alan koltuk, kanepeler vb. mobilyaların yer almadığı Osmanlı evindeki dekorasyonu; minder, yastık gibi döşeme malzemeleri tamamlamaktadır⁵⁴ Bu gibi eşyalar oldukça çok tercih edilmiştir. Bunun sebebini, kolay taşınabilirliği ve az yer kaplaması şeklinde açıklamak mümkün olabilir.

Minder; içi yumuşak bir madde ile doldurularak dikilen, oturmaya ve yaslanmaya yarar şilte dir. Yüklüklerde muhafaza edilen minderler eski evlerde sandalye vazifesi görmüşlerdir.⁵⁵ Oturmak amacıyla kullanılan mindere ise, belgelerde bir adet beyaz minder tespit edilmiştir. Ayrıca bir adet de köhne minder tespit edilmiş olup toplam 12 adet minder bulunmaktadır. Yaslanmak amacıyla kullanılan yastığa; belgelerde, beş sağır yastık olmak üzere 42 adet yastık tespit edilmiştir. Yastığın ortalama kıymeti ise 20 ila 30 kuruş arasında değişmektedir. Osmanlı evinde ayrıca oturmak amacıyla kullandıkları makad, belgelerde dört adet tespit edilmiştir. Makad; Minderli alçak sedir veya minder yüzü, minder üzerine yayılan kumaş anlamındadır⁵⁶.

Tarihteki en eski mobilyalarda biri olan sandıklar, göçebe toplumlardan, Mısır, Roma, Yunan ve Osmanlı devletine kadar pek çok kültürde farklı işlevlerde kullanılmıştır.

Araştırma konumuz olan Osmanlı kadınının vazgeçilmez eşyaları arasında sayacağımız sandıklar, hemen herkesin evinde bulunuyordu. Sandıkların içine değerli kumaşlar, mücevherler, silah gibi değerli eşyalar, bohçalanmış ve bohçalanmamış giyim eşyaları, sofralar, hamam takımları yerleştirilirdi. Belgelerde 6 adet sandık tespit edilmiş olup ortalama fiyatları ise 15-20 kuruş arasında değişmektedir.

⁵⁴ Demirel, vd., "Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev Eşya ve Giyim Kuşam", s. 709.

⁵⁵ Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, s. 155.

⁵⁶ Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, s. 153.

Tablo-6 Sergiler ve Oda Mefruşatı

Cinsi	Adet	Ortalama Kıymeti
Kilim	7	20-100 kuruş
Çul	1	10 kuruş
Seccade	2	?
Minder	1	?
Yasdık	42	20-30 kuruş
Makad	12	?
Sandık	6	15-20 kuruş

5.2. Yatak Takımları

Osmanlı ailesinde her evin zaruri ve temel ihtiyaçları arasında yer alan yatak takımları, geceleri serilip uyku ihtiyacı karşılandıktan sonra, gündüzleri ise yüklükler de muhafaza edilirdi⁵⁷.

Tereke kayıtlarında, yatak takımları olarak yorgan, döşek, yasdık çok sayıda tespit edilmiştir. Buna göre; yorgan, belgelerde üç adet köhne, olmak üzere; toplam 16 adet yorgan tespit edilmiştir. Döşek; belgelerde sekiz adet tespit edilmiştir. Yastık; belgelerde kumaş özelliği açısından iki adet, üç adet köhne, beş adet sağır olmak üzere toplam ise 42 adet yasdık tespit edilmiştir.

5.3. Mutfak Takımları

Osmanlı ailesi oldukça çeşitli ve zengin mutfak eşyalarına sahiptir. Osmanlı evinde aşhane ve matbah-mutfak diye tabir edilen ayrı bir bölmenin az da olsa varlığı görülmekle birlikte, önemli bir kısmı, sahip olduğu mutfak eşyalarını ocak çevresinde muhafaza etmektedir. Mutfak takımları genellikle ocağın sağ ve sol taraflarında bulunan gözlerde-dolaplarda saklanmaktadır⁵⁸.

Tereke kayıtları neticesinde tespit ettiğimiz mutfak eşyaları ve malzemeleri benzer nitelik göstermektedir. Birçoğunun fonksiyonları ve kullanım şekilleri aynı olmasına rağmen hepsi farklı şekilde adlandırılmıştır.

Genellikle her evde bulunan kazan; belgelerde bir adet köhne, 15 adet kebir, sekiz adet sağır olmak üzere toplam 33 adettir. Yemeğin sofraya getirilişi aşamasında kullanılan sini; sekiz adet tespit edilmiştir. Fonksiyonu aynı fakat ebat olarak farklı ölçülerde olan bir başka eşya da tepsidir. Belgelerde 16 adet tepsi tespit edilmiştir. Osmanlı evinde, yemek pişirilmeden önce malzemenin hazırlanması sırasında kullanılan bıçak üç, havan bir adet tespit edilmiştir.

⁵⁷ Demirel, vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev Eşya ve Giyim Kuşam”, s. 710.

⁵⁸ Demirel, vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev Eşya ve Giyim Kuşam”, s. 711.

Her evde bulunan tencere, tabe, tabak, tas, kâse, çanak vb. yemeğin servise hazırlanmasında büyük işleve sahiptir. Belgelerde tür ve çeşit özelliği açısından altı kapaklı, üç bakır tencere olmak üzere toplam 33 adet tencere tespit edilmiştir. Ayrıca tespit edilen tabe çeşitleri şunlardır: Kebir tabe bir adet, pekmez tabesi üç adet, yumurta tabesi bir adet olmak üzere toplam 18 adet tabe tespit edilmiştir. Tabak ise belgelerde beş adet, kâse dört adet, tas altı adet tespit edilmiştir. Çanak; porselen tabaktır. Belgelerde üç adet çanak tespit edilmiştir. Bunlardan başka kullanım özelliklerine göre, bakraç beş adet, güğüm, sahan, cezve de birer adet tespit edilmiştir.

5.4. Temizlik Eşyaları

İslami esasların bir gereği olarak Osmanlı toplumunda temizliğe çok önem veriliyordu. Osmanlı evinde temizlik aletleri özellikle hamam takımları yüklüklerde muhafaza edilmekteydi.

Belgelere yansıyan temizlik eşyaları şunlardır: Leğen; genellikle içinde bir şey yıkamak için kullanılan metal ya da plastikten yapılmış yayvan kaptır⁵⁹. Belgelerde dört adet leğen tespit edilmiştir. İbrik; el yıkamak için azar azar su dökmeye mahsus uzunca bir emziği ve sapı alan karınlı ve ince boyunlu su kabıdır. Türklerde ibrikler özellikle el yıkamak ve abdest almak için kullanılırdı. Abdest almaya yarayan ibrikler leğenleri ile beraber bir takım teşkil eder ve buna leğen-ibrik denir⁶⁰. Tasnifi yapılan belgelerde de leğen-ibrik şeklinde geçmektedir ve dört adet tespit edilmiştir. Peşgir; öne tutulan yemek havlusu demektir⁶¹. Belgelerde üç adet peşgir tespit edilmiştir.

⁵⁹ Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, s. 177.

⁶⁰ Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, s. 190.

⁶¹ Koçu, *Türk Giyim-Kuşam Sözlüğü*, s. 238.

Tablo-6 Tereke Sahiplerinin Ev Eşyaları⁶²

Eşyalar	Adet	Ortalama Kıymeti
Ayna	2	?
Bakraç	5	30- 40 kuruş
Bıçak	3	?
Cezve	1	?
Çanak	3	40- 90 kuruş
Döşek	8	30- 50 kuruş
Güğümlü	1	?
Havan	1	?
Kâse	4	20- 30 kuruş
Kazan (kazgan)	33	40- 400 kuruş
Leğen – ibrik	4	?
Mangal	2	?
Peşgir	3	?
Sahan	1	?
Sini	8	25- 45 kuruş
Şamdan	2	?
Tabak	5	15- 30 kuruş
Tabe	18	30- 50 kuruş
Tas	6	20- 30 kuruş
Tebsi	16	20- 30 kuruş
Tencere	33	50- 80 kuruş
Yorgan	16	25- 55 kuruş

⁶² MSŞ, nr. 335.

Sonuç

Bu çalışmada 1868-1870 tarihine kadar uzanan zaman diliminde Manisa şehrinde yaşayan 12 kadının giyim kuşam ve ev eşyalarını 335 nolu şer'iyeye sicilinde yer alan veriler nispetinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. 1868-1870 tarihlerinin seçilmesindeki amaç Osmanlı Devleti'nin yenileşme süreci açısından önemli bir zaman diliminde yer almasıdır. 1868-1870 tarihli Manisa şer'iyeye sicilinde 21 kadın terekesi mevcuttur. Bunlar içerisinde 12 kadın tereke kaydı seçilmesindeki amaç veri çeşitliliğinin diğerlerine göre daha fazla olmasıdır. Bu 12 kadının tereke kayıtları incelendiğinde servetlerini oluşturan menkul ve gayrimenkulleri dışında başlıca emtiaları ise giyim-kuşam, ziynetleri, ev, mutfak ve temizlik eşyalarıdır.

Toplumların geçirdikleri sosyo-kültürel süreçler neticesinde kendilerine özgü giyim kültürleri meydana getirmişlerdir. Toplumlarda görülen kültürel ve tarihi çeşitliliğe örnek olarak gösterilebilecek olan Osmanlı toplumunda devir, bölge ve iklim şartlarına göre giyim ve kuşam çeşitlik göstermektedir. Ayrıca Türk kadının giyim-kuşam tercihinde en büyük etken etnik ve dini kimliğidir. Dönem dönem bazı padişahların kadınların giyim-kuşamlarına yapmış oldukları kısıtlamalar ve değişiklikler, toplumsal huzurun ve aile huzurunun sağlaması açısından önem taşımaktadır. İncelediğimiz dönem olan XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hissedilmeye başlayan batılılaşma hareketleri Manisa gibi küçük bir Osmanlı şehrinde kadın kıyafetlerinde önemli değişiklikler yaşattığını söylemek zordur. Manisa'nın merkeze olan mesafe uzaklığı bu durumun nedeni olarak açıklanabilir.

Manisalı kadınların giyim-kuşam eşyaları kendi zevklerini yansıtan renkli, pamuklu, yünlü kumaşlardan yapılmış giysilerdir. Kadınların hepsinin terekesinde gördüğümüz giyim-kuşam eşyaları, sokakta ve ev içinde giydikleri eşyaların dökümünü bize sunmaktadır. Bu giysilerini başlık, kuşak ve takı gibi bazı aksesuarlarla tamamladıkları görülmüştür. Burada varlıklı kadınların giysilerini süsleyen aksesuarları servetlerinin farklılığını göstermektedir. Tereke sahiplerinden Hatice Hatunun hem yüzük hem de inci sahibi olması, öteki kadınlara oranla maddi açıdan daha varlıklı olduğunu söylememize imkân vermektedir. Giyim-kuşam ve ev eşyalarındaki çeşitliliğin fazla olması ekonomik refahı simgeler. Ayrıca kültürel zenginliği göstermesi açısından da büyük önem arz eder. Tercih ettikleri giyim-kuşamları pahalı olmayan ve oldukça sade eşyalar olması dikkat çekmektedir.

Tereke sahipleri içerisinde 9 tanesi bir eve sahipken, 6 tanesinin hırdavat menzili ve 3 tanesinin de üzüm bağı vardır. Ev sahipleri içerisinde Esmâ Hatunun evinin değeri diğerlerine nispetle daha pahalıdır. Hatice Hatunun gayrimenkulleri arasında bir evi, bir

adet hırdavat menzili ve bir adette üzüm bağı olması çeşitlilik açısından öteki kadınlardan daha varlıklı olduğunu göstermektedir.

Giyim- kuşam zenginlikleri kadar Osmanlı evindeki eşyalarının da çeşitliği dikkati çeken bir diğer unsurdur. Manisalı kadınların evi içi dekorasyonlarında kullandıkları mobilya türü eşyalar sınırlı sayıda olsa bile, yatak takımları, yer minderleri ile oda mefruşatları çeşitlilik göstermiştir. Ev eşyalarının Osmanlı evindeki dekorasyon ve fonksiyonelliği önemli bir ayrıntıdır. Kullanılan eşyaların desen özellikleri hakkında hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Verilen bilgiler tür ve çeşitleri nispetindedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Manisa Şer'iyye Sicili (MŞS), nr: 335.

İnceleme ve Araştırma Eserler

Altınay, Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Altunbay, M., “16. ve 19. Yüzyılları Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Devleti’nde Kadın Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/41, 2015, ss. 53-63.

Apak, Melek Sevüktekin, vd., *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1997.

Baş, Esra, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.Y Osmanlı Toplum Hayatında Kadın*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Başol, Samettin-Alkoç, Şule Sema, “19. Yüzyıl Ortalarında Tokat’ta Kullanılan ve Tereke Belgelerine Yansıyan Ev Eşyaları”, *Tokat Sempozyumu Bildiriler*, C. I, 2012, ss. 391-413.

Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 11, S. 22,2013, ss. 193-229.

Davis, Fanny, *Osmanlı Hanımı*, (çev. Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Demirel, Ömer, vd., “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev Eşya ve Giyim Kuşam”, *Değişme Sosyo-Kültürel Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, ss. 703-729.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2001.

- Gerber, Haim, “Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa’da Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)”, çev. Hayri Erten, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, 1998, ss. 327-343.
- Gürtuna, Sevgi, “Osmanlı Kadınının Giyim-Kuşamı”, *Osmanlı*, C. IX, Yeni Türkiye, Ankara 1990, ss. 190-203.
- Haniççe, Murat, “Şer’iye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Başlarında Tokat’ta Giyim”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, ss. 423-455.
- Işık, Zekeriya, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanda Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kimliğiyle Kadın (1839-1900): Çorum Şer’iyye Mahkemesi Örneği”, *Bilig*, S. 85, 2018, ss. 25-56.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler; Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III: Köy Sicilleri Terekeleri”, *Belgeler*, XVI, 1993, ss. 23-167.
- Jennings, Ronald C., “Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Courts of Anatolian Kayseri”, *JESHO*, XVIII/1, 1975, ss. 53-114.
- Keser, Ulvi, “19. Yüzyıl Selanik Sosyal Hayat, Giyim-Kuşam Tarzı ve Kadınlar”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 156, 2006, ss. 66-73.
- Koç, Adem, “Kütahya Merkezi’nde Giyim Kuşam Kültüründeki Değişimlerin Çözümlemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2/9, 2009, ss. 243-261.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim-Kuşam Sözlüğü*, Ankara 1969.
- Montagu, Lady M. W., *Türkiye Mektupları 1717-1718*, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1973.
- Özlu, Zeynel, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep Büyük Şehir Belediyesi Eğitim Kültür Serisi I, Gaziantep 2004, ss. 95-244.
- Özlu, Zeynel, “Terekeler Işığında Bolu-Göynük’te Giyim Kuşam”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 36, 2005, ss. 208-209.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, II, III, İstanbul 1993.
- Rasim, Ahmed, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, C. 4, İstanbul (1326-1330/1908-1912), ss. 891-897.
- Sarıtaş, Süheyla, vd., “Balıkesir Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi Ferace Hakkında Etnografik Bir Araştırma”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.18, 2007, ss. 194-205.
- Sümbül, Muzaffer, “Adana Giyim Kuşam Kültürü”, *Folklor Halkbilim Dergisi*, 5/49, 2001, ss. 8-13.

- Şahin, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2007.
- Tekin, Rahmi, “XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul Kadınının Ziyet Eşyası”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü Dergisi*, Erzurum, S. 63, ss. 533-555.
- Tezcan, Hülya, “Ferace”, *TDVİA*, C. 12, İstanbul 1995, ss. 349-350.
- Thornton, Thomas, *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807)*, (çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Uluçay, Mustafa Çağatay, *Harem'den Mektuplar*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1945.
- Uluçay, Mustafa Çağatay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.
- Uluçay, Mustafa Çağatay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945.
- Yağcı, Zübeyde Güneş-Genç, Serdar, “XIX. Yüzyılda Balıkesir'de Giyim Kuşam Zevki ve Bir Kumaş Tüccarı”, *Turkish Studies*, 2007, 2/1, 2007, ss. 227-244.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *İkinci Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, V, 1983, ss. 271-283.
- Yener, Enise, “Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyim Tarzları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 13/3, 1995, ss. 28-38.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, Düzenleyen Cem Dilçin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Zilfi, Madeline C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Kadın Kıyafetinin Evrimi

Elifnur Atalay

Yüksek Lisans, Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

elftly@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5031-5444>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi	31.05.2021
Kabul Tarihi	07.06.2021
Yayın Tarihi	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.12

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 2, Haziran, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

The Evolution of Women's Dress in 19th Century Ottoman Istanbul

Elifnur Atalay

Master's Degree, Erzurum Technical University, Social Science Institute

elftly@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5031-5444>

ARTICLE INFORMATION

Article Types	Research Article
Received Date	31.05.2021
Accepted Date	07.06.2021
Date Published	29.06.2021
Doi	10.52003/etut.2021.12

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 2, June 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Kadın Kıyafetinin Evrimi*

Elifnur Atalay

*“Kıyafet bir maddi kültür
ögesi olmaktan öte, toplumsal
imgelerin değerleri ile gerçek
yaşamın normlarını buluşturur. Bu
gelenek ile değişim arasındaki
çatışmanın savaş alanıdır.”*

(Daniel Roche, Sıradan
Şeylerin Tarihi)

Öz

Toplumsal yapının temel parçalarından biri olan kadınlar, içinde yaşadıkları sosyal çevrenin değişim ve dönüşümünden doğal olarak etkilenmektedir. Bu değişim ve yenileşme sürecinin en açık bir şekilde kendisini gösterdiği yüzyıl kuşkusuz 19. yüzyıl olmuştur. Tanzimat Dönemi ile birlikte hız kazanan bu değişim ve yenileşme, sadece devletin işleyişi, bürokrasi ve yönetim anlayışı ile sınırlı kalmamış toplumsal yaşamda da kendisini göstermiştir. Toplumsal değişimin önemli bir yönünü Müslüman kadınların kıyafetlerinde izlemek mümkündür. 19. yüzyılda kadın kıyafetlerinde meydana gelen değişim incelenirken öne çıkan iki parça ferace ve peçe olmuştur. Çarşafın yerini alan renkli ve süslü feracelerin yanı sıra, adeta Müslüman kadınlarla özdeşleşmiş olan peçelerin ince bir tül halinde aksesuara dönüştürülmesi veya tamamen çıkarılması değişimin en dikkat çeken yönünü oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı kadınlarının Tanzimat’tan sonra meydana gelen değişime nasıl ayak uydurdukları ve bu değişimden ne şekilde etkilendikleri anlatılırken aynı zamanda toplumun diğer unsurları tarafından eleştirilmeleri ve daha da önemlisi devlet tarafından değişimin önlenmeye çalışılması ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, kadın, kıyafet, Tanzimat Devri, 19. yüzyıl.

* Bu çalışma Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kadın ve Kadının Sosyal Hayattaki Rolü* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

The Evolution of Women's Dress in 19th Century Ottoman Istanbul

Abstract

Women, one of the fundamental parts of the social structure, are naturally affected by the change and transformation of the social environment in which they live. The century in which this process of change and innovation manifested itself most clearly was undoubtedly the 19th century. This change and innovation, which gained momentum with the Tanzimat Period, was not limited to the functioning of the state, bureaucracy and management, but also showed itself in social life. It is possible to observe an important aspect of social change in the clothes of Muslim women. When examining the change in women's clothing in the 19th century, two prominent pieces were the hijab and the veil. In addition to the colorful and ornate abayas that replace the chador, the most striking aspect of the change is the transformation of the veils, which are almost identified with Muslim women, into accessories in the form of thin tulle or their complete removal. In this study, it will be discussed how Ottoman women kept up with the change that took place after the Tanzimat and how they were affected by this change, while at the same time being criticized by other elements of the society and, more importantly, trying to prevent change by the state.

Keywords: Ottoman Empire, women, clothes, Tanzimat Era, 19th century.

Giriş

Geniş sınırlara sahip olan Osmanlı Devleti, bu sınırlar içerisinde birbirinden farklı din, kültür ve etnik unsurları barındırıyordu. Bu farklılıklar aynı zamanda tüm ülkede renkli bir kültürel yapının ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bu kültürel yapının önemli bir parçasını oluşturan giyim-kuşam; bölgeden bölgeye, şehirden şehire, geleneksel, dinî ve millî giyim anlayışına göre değişkenlik göstermiş ve ortaya adeta bir giyim uygarlığı çıkmıştır.

Osmanlı toplumunda klasik dönemde giyim-kuşam, insanların toplumdaki statüsünü, gelir seviyesini, mesleğini ve bilhassa hangi dinden olduğunu gösterirdi. Giyilen elbisenin rengi, kumaşı, şekli kişinin toplumsal yaşantısındaki konumu ile

ilgili önemli bilgiler verirdi.¹ Klasik Osmanlı toplumunda din, sosyal hayat ve meslekler bazında cemaatlerin kendilerine özgü giyim-kuşam ve başlıklara sahip olmaları onlara belirli bir mensubiyet ve sosyal statü kazandırırdu.² Osmanlı toplumunun her bir vatandaşı giydiği giysilerle dünya görüşünü yansıtmıştır.

Türk kültürünün bir parçasını oluşturan giyim-kuşam, bir taraftan farklı kültür çevrelerinin etkisiyle değişime uğrarken öte yandan kendine has tarz ve üslubu ile kendisini gösterip hayranlık uyandırmaktadır. Bu durum 18. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul’u ziyaret eden Lady Montagu’nun mektuplarına da yansımıştır. İngiltere’nin İstanbul elçisinin eşi olan Lady Montagu, Lady Mar adlı kadına yazdığı mektupta Türk kıyafetlerini çok beğendiğini ve kendisi için de elbise aldığını ifade ederken şu satırları kaleme almıştır: *Gayet geniş bir şalvarım var, bu gayet ince, pembemsi kenarları sırmalı kumaştan yapılmış bir şalvar, terlikler sırma işlemeli beyaz deriden yapılmış. Şalvarın üstüne sarkan tül gömlek tamamen işlemeli. Gömleğin kolları, kolumun yarısına kadar iniyor ve çok geniş. Yakasını elmas bir düğme ilikliyor. Göğsün renk ve şekli gömlekten tamamen görünüyor. Entari ise sanki vücuda göre biçilmiş ceket. Bu elbiselerde düğmenin elmas veya inci olması gerekiyor. Kolları ise arkaya doğru genişliyor. Mintanım ise şalvarımın kumaşından, elbise vücuduma çok uygun. Uzunluğu ise ayaklarıma kadar. Elbisenin beline dört parmak genişliğinde bir kemer takılıyor.*³

Lady Montagu gibi İngiliz olan bir diğer kadın seyyah Julia Pardoe 1836’da İstanbul’a gelmiş ve dokuz ay kadar burada kalmıştır. Bu süre zarfında İstanbul’a dair çeşitli gözlemlerde bulunan Pardoe, bir kadın olması hasebiyle kadınlar ve kadınların giydiği kıyafetlere ilgi göstermiştir. Julia Pardoe, Osmanlı kadınlarının

¹ Şennur Sezer, Adnan Özyalçınar, *Bir Zamanların İstanbul’u*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2003, 53.

² Yasemin Avcı, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde ‘Otoriter Modernleşme’ ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, *OTAM*, 21, 2007, s. 8.

³ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları (1717-1718)*, çev. Aysel Kurtoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1979, 51-52.

kıyafetlerini şu şekilde tarif etmiştir: *Bütün kadınlar ince biyelerle süslenmiş ipek elbiselerin altına iç gömlekler giymişlerdi. Desenli pazenden yapılmış bol şalvarları ayak bileklerine kadar iniyordu; ayakları çıplaktı. Başparmaklarını ancak örten ufak sarı terlikleri ayaklarına geçiriyor ve entarilerini, yani yere değen elbiselerini arkadan sürükleyerek bunlarla çok rahat yürüyorlardı. Tek parça olan bu elbiseler, her iki yandan belden aşağı yırtmaçlı ve bele sarılan yün bir kumaşla birlikte giyiliyor, kıyafeti kışın kenarları kürklü, umumiyetle açık yeşil veya pembe bir dar yecele tamamlıyorlar.*⁴

Aynı yüzyılın sonunda eşinin işi nedeniyle İstanbul’a gelen ve neredeyse otuz yıl İstanbul’da kalan Alman Anna Grosser Rilke ise Müslüman Türk kadınlarını şu şekilde kaleme almıştır: *Önümüzden geçen Osmanlı kadınlarının kıyafetleri dikkat çekiciydi. Kara çarşaflara sarılmışlar ve tepeden turnağa örtülüydüler. Çarşaflarının kumaş kalitesinden gelir düzeylerini anlayabilirsiniz. Eğer Müslüman Türk kadını ipek kumaştan çarşaf giyiyorsa zengin, pamuklu çarşaf giyiyorsa fakirdir.*⁵

Tanzimat dönemi ile başlayan değişim ve yenileşme hareketi toplumda her ferdi etkilediği gibi kadınları da etkilemiştir. Bu etkilenmenin kişilerin düşüncelerine, yaşam standartlarına, giyim kuşamlarına yansıdığı görülmüştür. Kadınların sosyal hayatın içine dâhil olmaları eğitim alanında yapılan yeniliklerle başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti’ndeki kadınlar yeni bir konuma ve çehreye sahip olmuşlardır.

Osmanlıda geleneksel kadın giyim kuşamında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren batılı giyim-kuşam tarzının etkileri görülmeye başlamıştır. Yüzyılın son çeyreğinde ise Batılı tarzda giyim iyiden iyiye kendisini belli etmeye başlamıştı. Bu

⁴ Julia Pardore, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, 19-20.

⁵ Anna Grosser Rilke, *Avrupa Saraylarından Yıldız İstanbul’da Hoş Bir Sada*, çev. Deniz Banoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, 16.

değişim elbette aniden olmamıştır. Her yenilikte olduğu gibi kadın kıyafetlerinin değişim ve dönüşümü de belirli bir geçiş sürecine ihtiyaç duymuştur. Kadın kıyafetlerinin gelişim evresine bakıldığı zaman; klasik dönemde geleneksel yapıya sahip olan giyim kuşamın 19. yüzyılda geleneksel ve Batı sentezi ile harmanlandığı ve 19. yüzyılın sonunda ve sonrasında ise en azından belirli çevrelerde Batılılaşmanın başladığı görülmüştür. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı topraklarında, kadın giyim kuşamına Paris modası hâkim olmuştur. Kadın kıyafetlerindeki bu değişimin görülmesi açısından terzi defterlerindeki sipariş tutanakları büyük önem arz etmektedir. Nitekim 1854 tarihli bir terzi defterindeki siparişlere bakıldığı zaman giyim-kuşamın halen geleneksel formunu koruduğu fakat aksesuarların yavaş yavaş Avrupai bir havaya büründüğü anlaşılmaktadır.⁶

Tanzimat dönemi itibariyle kadınların gündelik yaşamının hemen hemen her alanında değişimlerin yaşandığı görülmüştür. Batıdan gelen bu değişim rüzgârıyla beraber kadınlar giyim kuşama daha fazla önem vermeye başlamışlardı. Avrupa'dan getirilen kumaşlardan dikilen kıyafetler ve bu kıyafetleri tamamlayan süsler, aksesuarlar sıklıkla kadınların üzerinde görünmeye başlamıştı.⁷ Bu değişimin hissedildiği dönemde İstanbul'a gelen Batılı ziyaretçiler kadınları iki şekilde tasvir etmektedir; birincisi, ince ve renkli peçeleriyle değişimi hissettiren kadınlar; ikincisi ise kapkara çarşafı içinde gözleri bile görünmeyen, yani değişimi yansıtmayan kadınlar.⁸

Kıyafetlerle gelen bu değişimle beraber İstanbul sokaklarında iki tür kadın tipi görülmeye başlanmıştır. Bunlardan ilki; bakımlı, gezmeyi seven, modayı takip eden “alafranga kadın”; ikincisi bunun tam zıttı olan “fedakâr kadın” denilebilir. Bu kadın

⁶ Hülya Tezcan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Yılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma”, *Sanat Dünyamız*, 37, İstanbul 1988, s. 45-47.

⁷ Albay Kabacalı, *Cumhuriyetin 75 Yılında Türkiye'nin 150 Yıllık Toplumsal Tarihi Kesitler*, Toprakbank Yayınları, İstanbul 1999, s. 135-136.

⁸ Fiğen Aydınğör, *Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006, s. 33.

tiplmelerinden olan alafranga kadınlara yönelik dönemin birçok gazetelerinde tenkitlere yer verilmiş, kadınların hal ve hareketlerinden, giyim ve kuşamlarından, gündelik hayattaki yaşama şekillerinden rahatsızlık duyulduğu ifade edilmiştir.⁹

Tanzimat dönemi ile birlikte kadın dış giyiminin en önemli parçasını oluşturan feracelerde¹⁰ çeşitlilik artmaya başlamıştır. Feraceler renklenmeye başlamış, yaka şekilleri, modellere verilen şeritler değiştirilmiştir. Özünde sade bir görünüme sahip olan feraceler artık taş ve kurdelelerle şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı topraklarında kadınlar, daha önceleri çoğunlukla çarşaf giymeyi tercih ediyorlardı. Fakat Tanzimat devrinde İstanbul'u ziyaret eden Mısırlı kadınlar ve Mısır'a gidip gelen devlet erkânının eşlerinin ve kızların Mısır'daki ferace modasını İstanbul'a getirdiği görülmüştür. Bu etkileşim sonucu payitahta feracelerle dönen hanımlar, payitahttaki diğer kadınları etkilemiş ve bu durum feracelerin yaygınlaşmasına sebep olmuştur.¹¹

Mısır'dan etkilenen Osmanlı kadınlarının arasında başlangıçta uzun yakalı göz alıcı feraceler moda iken daha sonra yaka kısmı fiyonkla tutturulmuş, etekleri dantelli kısa kollu rengârenk feraceler moda olmuştur. Bu feraceleri tamamlayan aksesuarlar ise dantel detaylı eldivenler, şemsiyeler ve yüksek hotozlardır.¹² 19. yüzyılda kadınların başlarına taktıkları hotozlardaki süs çeşitleri artmıştır. Hotozlardaki süsler incelendiğinde; ay yıldız, divanhane çivisi, kabak çiçeği, arı, kelebek ve çiçek motifi biçimindeki iğnelerin popüler olmaya başladığı

⁹ Aydınör, *Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, s. 34.

¹⁰ Ferace: Osmanlı Devleti'nde Anadolu'da yaşayan kadınların çarşıdan önce sokakta giydikleri üstlüktür. Bu üstlük genellikle uzun kollu, yakasız, bol ve siyah renktedir (Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 247).

¹¹ Aydınör, *Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, s. 50-51.

¹² Hotoz: kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık. <https://www.tdk.gov.tr/>

görölmüştür.¹³ Bunun yanı sıra yüz için renkli peçe ve yaşmaklar, dışarı aksesuarı olarak da şemsiye kullanımı artmıştır.¹⁴

Kıyafetlerde yaşanan bu değişimi seyyahların notlarında da görmek mümkündür. Örneğin 1890'larda İstanbul'u ziyaret eden Francis Marion-Crawford Osmanlı kadınının kıyafetini şu şekilde ifade etmiştir: *Kadınlar evde bir parça yeşil ipekli veya benzeri bir şey taksalar da böyle şeyleri sokakta taktıkları ender, o da yaşmak veya feracenin altında gizlidir. Elbisenin üzerine giyilen şekilsiz giysi sokakta bütün kadınların boynundan aşağı, o hiç şaşmayan rugan ayakkabılarına kadar örter. Ama yaşmak artık on yıl önceki gibi değil ve yüzü örtmekten hemen hemen vazgeçilmiştir. Sultanın emirleri ne kadar sert ve keskin olsa da bu emirlere uyma konusunda en ufak bir çaba görölmüyor. Çoğu kez alnı öylesine örten ve çenenin altında toplanan ince beyaz bir tül kullanılıyor. Burnu da kapatan peçe bütünüyle yok olmuş yahut hanımlar onu ancak Kâğıthane'de ve Göksu'da veya kayıklar ile Haliç ve Boğaz'da halkın içine çıktıkları zaman kullanıyorlar. Eski moda peçenin kullanımdan kalkmasıyla Kostantiniye sokaklarında büyük bir hayal de yok olmuştur. O peçede gizemli bir şey vardı. O iki opak beyaz geniş bir bandın arasında, sadece kendi başlarına göröldüklerinde o karagözler öyle siyah, öylesine derin ve hülyalı bakardı ki... O günlerde her yaşmak, hayallerdeki güzelliği saklardı.*¹⁵

Osmanlı Devleti'nde kadının modernleşme sürecine bakıldığı zaman öne çıkan parçanın peçe olduğu görölmüştür. Yabancılar için Müslüman kadının tüm büyüü peçe ile bağdaştırılmıştır. Peçesiz görülen kadınlar yadırganmıştır. Doğulu kadın denilince akla ilk gelen simgelerden olan peçe, modernleşme ile birlikte

¹³ Leyla Saz, *Haremın İç Yüzü*, Düzenleyen: Sadi Borak, Milliyet Yayınları, İstanbul,1974, s. 210-214.

¹⁴ Necdet Sakaoglu, "Osmanlı Giyim Kuşamı ve "Elbise-i Osmaniye"", *Tarih ve Toplum*, 7, Kasım 1887, s. 38-39.

¹⁵ Francis Marion -Crawford, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 16-17.

renklenmeye ve incelmeye başlamıştır.¹⁶ 1907 yılında İstanbul’a gelen Bulgar kadın seyyah Evgenia Mars Osmanlı kadınlarının sokak kıyafeti hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *İstanbul’a geldikten sonra ilk dileğimiz, dillere destan Boğaziçi’nde dolaşmaktı. Bunun için vapura bindik. Vapurun harem bölümünde ilk gözüme çarpan şey Müslüman Osmanlı kadınları oldu. O kadar süslü ve renkli giyimleri vardı ki abartılı ve göz kamaştırıcıydı. Kıyafetleri dikkatimi çektiğinden dolayı Türk kadınlarını izlemeye başladım. Kadınların neredeyse hepsi istisnasız ipek ferace giymişti, ancak bu feraceler Bulgaristan’dan bildiğimiz feraceler değil. Alt kısımları zarif şekiller dikilmiş modern birer fistan bunlar. Belde fistanı iğneyle iliştilmiş aynı malzemeden dörtgen biçimli bir kumaş sırtta doğru uzatılarak başın yarısını ve bütün göğsü örtüyor. Yüzlerini ince ve genelde siyah bir duvakla (peçe) örtmüşlerdi. Niye birileri yarı kapalı, başkaları ise gayet sıkı kapalı diye sorduğumda, güzellerin korunmadıkları, çirkince ve yaşlıca olanların ise titizlikle kapandıkları söylenildi. Hanımların göğüs, kulak ve kollarında ise değerli taşlar ve altın takılar parlıyordu. Çoğunun iri siyah gözleri vardı. Ama bunların ferisi sönmüştü, çevreye cansız ve kayıtsız bakıyorlardı. Çehreleri ise genelde büyük ve esmerdi. Çirkin oldukları söylenemezdi, bilakis bazıları güzeldi ama bu tipik bir Türk kadın güzelliğiydi. Yüz hatlarında narinlik ve zarafet hak getire ...¹⁷*

19. yüzyılda Osmanlı kadın kıyafetleri incelendiğinde kadınların sokağa çıkarken kıyafetlerine gösterdikleri özenin aynısını ev içinde kullandıkları kıyafetlerde de gösterdikleri görülmektedir. Bu yüzyılın gündelik hayatını konu alan eserlere bakıldığında Osmanlı kadını evde; gömlek, şalvar üç veya dört etekli entari, muska şeklinde katlanan arkadan bağlanan şal kuşaklar, kenarları oya ve dantelli cepkenler tercih ederken, başörtüsü olarak ise kenarları oya işlemeli yemeniler

¹⁶ Selçuk Düğer, *Batılı Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını*, Kitap& Kafe Serüven Yayınları, İstanbul 2016, s. 108.

¹⁷ Evgenia Mars, *Abdülhamid İstanbul’da Bir Kadın Seyyah*, çev. Hüseyin Mevsim, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 29-31.

kullanmıştır. Bu dönemde kadın kıyafetlerinin detayları incelendiğinde yeniliklere açık fakat genel hatlarıyla gelenekselliği sürdürmeye çalışan Osmanlı kadın profili karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

Harem hayatını yakından görme fırsatını bulduğu için anlattıkları çok kıymetli olan Leyla Saz “Haremın İç Yüzü” adlı kitabında feracelerden söz ederken; “*Kadın feraceleri düz biçimli, kollarının ve bedeninin bol, yakası geniş ve uzun içi sandal denilen kumaştan küçük dallı ve benekli yumuşak düz beyaz astarlıdır.*” ifadesini kullanmıştır.¹⁹ Kadınlar ferace seçimi yaparken genellikle yaşlarına uygun ferace modellerini tercih etmişlerdir. Genç kadınlar feracelerinde dantel detayını, renk olarak pembe, leylak rengini tercih ederken orta yaştaki kadınlar ise ağır renkleri tercih etmiştir. Giyilen kıyafetlerin kumaşının kalitesi kadar renkleri de insanların toplumsal düzeyini belirlemektedir.

Seyyahların yazdıkları incelendiğinde, payitahttaki kadınların giyim kuşamları dışında Anadolu’daki kadınların giyimlerinden de bahsedildiği görülmüştür. Bu türden yazılar incelendiğinde Anadolu’da kadınlar genellikle siyah peçe takıyor ve “mahreme” adı verilen kareli basmadan yapılmış çarşaf lar giyiyorlardı.²⁰ Bu eserlerde Anadolu kadınının daha sade, geleneksel ve kapalı giyimine vurgu yapılmıştır.

Kırım Savaşı esnasında eşinin görevi nedeniyle İstanbul’da bulunan Lady Emilia Hornby İngiltere’ye gönderdiği çok sayıda mektupta gündelik hayata ilişkin bilgiler vermiştir. Bu mektuplarda bir yandan Kırım Savaşı’nın sebep olduğu siyasî atmosfer aktarılırken diğer yandan başta kadınlar olmak üzere İstanbul ve İstanbullulara ilişkin kıymetli bilgiler bulmak mümkündür. Bir kadın olarak Lady Hornby, gözlemediği ve tanıştığı kadınları dikkatle izlemiş, özellikle onların giyim

¹⁸ Saz, *Haremın İç Yüzü*, s. 214.

¹⁹ Saz, *Haremın İç Yüzü*, s. 152.

²⁰ Esra Egüz, “Üç İngiliz Kadın Seyyahın Gözüyle 19. Yüzyılda Türk Kadını”, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Özel Sayı, 2, 2011, s. 756.

kuşamlarından çok etkilenmiştir. Bir mektubunda karşılaştığı kadınlarla ilgili şunları yazmıştır: *Söz konusu kadın genellikle, tavus tüylerinden yapılmış, iki tarafı da aynı olan bir yelpaze taşıyor. Hemen yanındaki kadının kıyafeti beyaz janjanlı uçuk somon renginde, daha sonraki kenarları altın sırmalı bir zümrüt yeşili, onun yanındaki ise güzel bir menekşe kıyafet giymiş, beyaz yaşmak bu renklerin tümüyle hoş bir tezat oluşturuyor.*²¹

Kadınların hangi millete mensup olduğu giydiği kıyafetlerden anlaşılmaktadır. Bu hususta Durand de Fontmagne, “*Şarkta bir kadının, hangi milletten olduğunu anlamak için yüzüne örtü örtüp örtmediğine bakmak yetiyor. Rumlar ile Frenklerin yüzleri açık, Yahudilerle, Ermenilerin yarısı örtülü, Türkler ise yalnızca gözlerini açıkta bırakıyor*” ifadelerini, kullanarak giyim kuşamın sosyal hayattaki etkisine dikkat çekmiştir.²²

Gelenek, görenek ve yenileşme arasındaki çatışma alanlarından birini oluşturan kıyafet, yeni bir değişim dönemine uyum sağlama çabasında olan Osmanlı toplumunda tartışma konusu olmuştur. Kadın kıyafetlerinin yeni bir görünüm kazanma süreci Tanzimat’tan sonra ortaya çıkmıştır. Kadın kıyafetlerindeki Batılılaşma emaresi tam olarak kadının moda kavramı ile tanışmasıyla başlamıştır. Kıyafetlerde en çok öne çıkan moda Fransız modası olmuşken 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bütün bir Avrupa modası da buna dâhil olmuştur. Özellikle dergilerde yer alan Fransız modasının kıyafet modelleri Osmanlı kadınları tarafından örnek alınmıştır. Bu dergiler arasında en çok takip edilen Servet-i Fünûn’dur. Dergide Avrupalı kadın kıyafetlerinin çizimleri yapılmış ve “*Son Moda Elbiseler*” başlığında yayınlanmıştır.²³

²¹ Lady Emilia Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 63.

²² Durand De Fontmogne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Celal Altuntaş, Tercüman Yayınları, İstanbul, s. 243.

²³ *Servet-i Fünûn*, “Arşidüşes Mari-Dorote”, 6 Ağustos 1896, 282, s. 6.

Servet-i Fünûn Dergisinde, Avrupa’daki tanınmış kadınların davetlerde giydikleri elbise modelleri tanıtılmıştır. Bu tanıtım yazılarında genel itibariyle hanımların balo, ziyafet ve davetlerde tercih edebilecekleri kıyafetler tarif edilmiş, dönemin popüler kadınlarının elbiseleri ise örnek olarak Osmanlı kadınlarına sunulmuştur. Dergide, “Moda” ve “Son Moda” başlığı altında 1896-1901 tarihleri arasında toplam 20 köşe yazısı kaleme alınmıştır. Bu yazıların ana teması incelendiğinde Avrupa’daki tuvalet ve abiye olarak adlandırılan gece kıyafetleri hakkında bilgi verildiği görülmüştür. Bu bilgiler yanında elbiselerin hangi kumaştan dikilebileceğinden de bahsedilmiştir. Ele alınan elbiselerin modelleri genellikle alt kısımları kabarık, etek uçları firfir detaylı, üst kısmı ise göğüs dekoltesi ve kolları balon model şeklindedir.²⁴

Böylece 19. Yüzyılın sonu itibariyle moda dergilerini takip eden zengin Osmanlı kadınları, Avrupai elbise olan tuvalet benzer kıyafetleri Beyoğlu’ndaki terziyelerde diktirerek feracenin altına giymeye başlamıştı. Fakat kadınların Avrupai kıyafet giyme isteği yabancı seyyahlar tarafından alaycı bir şekilde kaleme alınırken dönemin mizah basını da bu hususta ağır eleştirilerde bulunmuştur.

Modernleşmenin kıyafetlere yansıması toplumun çeşitli kesimlerinde farklı şekillerde algılanmıştır. Bu değişim muhafazakârlar tarafından toplumun çözümlenmesine bağlı olarak yozlaşmanın başlaması olarak ifade edilirken, yenilikçi kesim ise bu durumu yeni toplumsal yapının sembolü olduğunu savunarak desteklemiştir. Böylece yeni tartışma konusu kadının toplumsal yaşam içindeki görünümü ve bunun İslamî esaslara uygun olup olmadığıdır. Muhafazakâr kesim, tesettürün bu tür tartışmalara konu olmaması gerektiğini, İslamî bir zorunluluk olduğunu ifade ederken; yenilikçi kesim ise tesettürün kadını toplumsal yaşamın dışına ittiğini, zaten erkek egemenliğinin olduğu bu toplumda kadını iyice görünmez

²⁴ *Servet-i Fünûn*, “Son Moda”, 15 Ekim 1896, 292, 12; *Servet-i Fünûn*, “Son Moda”, 31 Aralık 1896, 303, s. 13.

kıldığını belirtmiştir.²⁵ Kıyafet ve uygarlığı birbiriyle bağdaştıran kesime karşı Ahmet Mithat Efendi, kıyafet ve uygarlık ilişkileri hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: “*Medeniyeti ve mürüvveti giyinip kuşanmak da aramamalıdır. Terbiye ve medeniyet insanların şahıslarındadır.*” Ahmet Mithat Efendi tesettür hakkında da yorumlarda bulunmuş ve tesettürün kadının özgürlüğüne engel olmayacağını belirtmiştir.²⁶

Kıyafet üzerine yapılan bu tartışmalar resmî belgelere de yansımıştır. Osmanlı Devleti geçmişten beri toplumsal düzeni sağlayabilmek, tebaası arasındaki sosyal ilişkileri belirlemek hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin kıyafetlerini birbirinden ayırmak için belirli yasalar çıkararak düzenlemeler yapmıştır. Eskiden beri Müslüman kadınların giyim kuşamı ile ilgili kısıtlamalar yapılırken, bu durum Tanzimat döneminde büyük artış göstermiştir. Gerçi bu türden fermanlara daha önceki dönemlerde de rastlamak mümkündür. Lale Devri’nde, yani çok önemli toplumsal değişimlerin yaşandığı Sultan III. Ahmet döneminde, Sultan III. Selim (1789-1807), Sultan II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde Müslüman kadınların giyim kuşamları ile ilgili yapılan uyarıların ortak bir amacı vardır; Müslüman kadınların toplumsal ve İslamî kurallara aykırı bir biçimde dışarıda dolaşmalarına mâni olmak.²⁷

19. yüzyılda yayınlanan ilan-nâmeler de benzer konuları içermektedir. İlan-nâmeler, siyasal ve toplumsal hayatta daha çok kadınlara yönelik uyarı ve yasaklamaları içeren resmî yazılardır. Bu hususta önemli örneklerden biri Sultan Abdülmecid döneminde vuku bulmuştur. 1859 (1276) yılında çıkan ilan-nâmede giyim kuşamda aykırı gelişmelerin kabul edilmeyeceği, bu olumsuzlukların gelenek göreneklere aykırı olduğu ifade edildikten sonra yapılacaklar sıralanmıştır. İlan-

²⁵ Namık Sinan Turak, “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetlerinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2013, 12, s. 106-107.

²⁶ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Milli Eğitim Bakanları Yayınları, İstanbul, 1991, s. 169-170.

²⁷ Avcı, “Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, s. 8.

nâmenin dikkat çeken giyim-kuşam kısmı şu şekildedir: *Binaenaleyh bundan böyle her kim olursa olsun sokağa çıkan kadınlar içerisi seçilmeyecek surette yaşmak tutup layığıyla örtülü bir halde bulunacaklardır ve arkalarına giyecekleri feraceleri çuhadan ve sair çuha cinsinden ve Ankara şalı ve sofundan ve bunlara mümasil şeylerden olacaktır ve sırma misüllü birtakım lüzumsuz ve masraflı şeyler ile tezyin olunmayacaktır ve sade çorap ile sokağa çıkılmayıp çedik ve buna mümasil edebane ayakkabı giyilecektir ve bir şey almak için çarşı ve pazara gittiklerinde dükkân ve mağazaların önünde durarak alacakları eşyayı alıp zinhar içeriye girilmeyecektir. Bu ilan-nâme uygulamaya sokulmamıştır. Çünkü bu yasaklar Sultan Abdülmecid'in meftun olduğu Serfiraz Hatun için de geçerli olacağından padişah ilan-nâmeyi engellemiştir.²⁸*

Sultan II. Abdülhamid döneminde de Osmanlı kadınının giyim kuşamı ile ilgili iradeler yayınlanmıştır. Bunlardan birinde Sultan II. Abdülhamid feraceyi yasaklamıştır. Feracenin yerine çarşaf getirilmiş daha sonra 1892 yılında çarşaf giymek de yasaklanmıştır. Çarşafın yasaklanmasındaki temel sebepler; Müslüman kadınların giydiği çarşafların Hristiyan kadınların matem elbiselerini andırması, çarşafın altında kimin olduğunun görülmemesi ve dönem itibarıyla tehlike arz ederek suikastlarda kullanılabileceğidir.²⁹ Bu dönemde giyim kuşamla ilgili çıkan bir diğer yasak ise Müslüman kadınların İslamî değerlere ve kurallara aykırı kıyafetlerle gezmelerine engel olma yönünde olmuştur. İlan edilen iradenin içeriği şu şekildedir: *Müslüman kadınların örtünmesi, İslam dininin önemli kurallarından biri olması sebebiyle eskiden beri giyinmekte oldukları ferace ve çarşafların bir süredir bazı Müslüman kadınlar tarafından moda adı altında tesettür kaidelerine aykırı bir şekilde çarşafı ince entari biçiminde kullanırken feraceler ise kolsuz ve*

²⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 2, Yay: Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 86.

²⁹ Dâhiliye Nezareti tarafından Şehremanetine gönderilen 5 Ramazan 1309 (3 Nisan 1892) tarihli tezkire, *BOA, Y. PRK. DH*, 5-33; Dâhiliye Nezaretinden Zaptiye Nezaretine ve Şehremanetine gönderilen 5 Ramazan 1309 (3 Nisan 1892) tarihli tezkire, *BOA, DH. MKT*, 1938-106.

münasebetsiz bir şekilde dikilmeye başlamıştır. Yaşmaklar ise gayet ince ve başa örtülen örtülerin saçları tamamen gösterecek şekilde bağlandığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan bazı genç kızların tesettür zamanı gelmiş olmasına rağmen açık ve İslami değerlere uygun olmayan kıyafetlerle gezdiği görülmüştür. Tespit edilen tüm bu durumlar İslamiyet'e yakışmayacak hareketlerdir. Bu durumun önüne geçilmesi için kadınlarımızın İslami vecizelere uygun giyinmelerine dair karar alınmıştır.³⁰

İrade, dönemin moda anlayışını ve örtü kavramının nasıl değiştiğine dair ehemmiyetli bilgiler barındırmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde kadınların kıyafetleriyle ilgili iradelerin özellikle çıkarıldığı dönem Ramazan ayı olmuştur. Bu iradeler de tembihnâme niteliğinde olmuştur. Ramazan ayında çıkarılan bir iradede tüm Müslümanların bu ayda ibadetle meşgul olduğundan dolayı yapılan ibadetlerin herhangi bir zeval görmemesi için kadınların sokaklarda açık saçık dolaşmamaları, Müslümanlık adabına aykırı harekette bulunmamaları ve bu hususta zaptiyelerin gerekli tedbirleri alması tembih edilmiştir.³¹

Yapılan denetlemeler sonucunda bir diğer yasaklama, Beyoğlu'nda Müslüman kadınların açık saçık ve iç gösteren kıyafetlerle gezdiklerinin tespit edilmesi üzerine olmuştur. Bunun üzerine Müslüman kadınların bu şekilde Beyoğlu sokaklarında gezmeleri yasaklanmıştır.³²

Giyim kuşamda yoğun bir tedbir ve yasağın yaşandığı Sultan II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da bulunan seyyah Müller Georgina Adelaide bu durumu,

³⁰ Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbata suretinin 11 Kânunusani 1319 (24 Ocak 1904) tarihli tezkire ile padişaha arzı, *BOA. Y.MRZ. d. 11954*.

³¹ Yıldız Başkıtabet Dairesinden gönderilen 27 Şaban 1301 (22 Haziran 1884) tarihli tezkire. *BOA. Y. PRK. BŞK, 8-71*.

³² Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen Şubat 1301 (Şubat 1886) tarihli tezkire, *BOA, İ. DH, 979-77319*.

“neredeyse her yıl yaşmakların daha kalın, feracelerin daha şekilsiz olması için yasalar çıkarılmaktadır” şeklinde ifade etmiştir.³³

Sultan II. Abdülhamid döneminde bu konu hakkındaki iradelerin artış göstermesinin temel nedeni; İslamiyet’e aykırı kıyafetlerin giyilmesi, kadınların özellikle çarşıda, Beyoğlu ve mesire alanlarında tesettür kurallarına uymamaları, yaşmak yerine sadece tül kullanmaları, açık at arabaları ile herkesin geçtiği mahallerde gezmeleri ve gece geç saatlere kadar dışarıda kalmalarıdır. Bu durum bir süre sonra gazetelerde yer alan uyarılara neden olmuştur. 19. yüzyılda kadın kıyafetlerindeki değişim yüzeysel bir değişmeden öteye gidememiştir. Kadınlar kıyafetlerini modernleştirmeye çalışırken bazen gülünç duruma da düşmüştür. Batılı seyyahlar bu durumu ifade ederken şark elbiselerinin Osmanlı kadınlarına daha çok yakıştığını, oysa Batılı elbiselerin üzerlerinde emanet gibi durduğunu belirtmişlerdir.

Sonuç

Osmanlı toplumunda kadın kıyafetlerinin değişimi sadece örtünme aracı olan dış giyimden değişiminden çok yaşam tarzının, sosyal statüsünün, toplumsal ve kültürel hayatın değişmesinin bir yansıması olmuştur. 19. yüzyıl içerisinde de bu yansıma açık seçik görülmektedir.

Bir simge olan kadın kıyafeti, 19. yüzyılda yönetim ve siyasi yaşamda Batı’nın örnek alınmasıyla beraber değişiklik göstermiştir. Osmanlı kadınları, Batılı kadınların giyim kuşamlarını kendilerine örnek almış, onlar gibi bir hayat tarzı ve giyim kuşam zevki benimsemişlerdir. Fakat bu yüzyılda kadın kıyafetlerindeki değişim yüzeysel kalmıştır. Buna rağmen kıyafetlere ilişkin hem toplumdan eleştiriler gelmiş hem de devlet sık sık uyarılarla değişimin önünü

³³ Müller Georgina Adelaide, *On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul’un Saltanatlı Günleri*, Çev. Hamdiye Betül Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, 103.

almaya çalışmıştır. Değişimin yavaşlığı ve engellemelere rağmen kalıcı ve kökten bir değişim için zemin hazırlanmasında bir basamak olmuştur.

Osmanlı dönemi kadınlarının giyim kuşamı ile ilgili detaylara daha çok yabancı seyyahların kaynaklarından ulaşılmaktadır. Çünkü büyük bir heyecan içinde Osmanlı ülkesine gelen seyyahların bütün ayrıntıları not ettikleri görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde, kadın giysileri hakkında önemli bilgiler veren ve en fazla itibar gören kaynaklardan biri de “Terzi Defterleri”dir. Dönemsel değişikliklerin ve Batıyla olan etkileşimin ortaya çıkarılması açısından bu defterler önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH), 5-33.*
- BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT), 1938-106.*
- BOA. Yıldız Maruzat Defterleri (Y.MRZ. d). 11954.*
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 8-71.*
- BOA. İrade-i Dahiliyye (İ.DH), 979-77319.*

Basılı Eserler

- Adelaide, Müller Georgina, *On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri*, çev. Hamidiye Betül Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.
- Avcı, Yasemin, “Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde ‘Otoriter Modernleşme’ ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, *OTAM*, 21, 2007, s. 1-18.
- Aydınör, Figen, *Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.
- Cevdet Paşa, *Tezakir II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Crawford, Francis Marion, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

- Düğer, Selçuk, *Batılı Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını*, Kitap & Kafe Serüven Yayınları, İstanbul 2016.
- Egüz, Esra, “Üç İngiliz Kadın Seyyahın Gözüyle 19. Yüzyılda Türk Kadını”, *İstanbul Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi Özel Sayı*, 2, 2011, 753-767.
- Fontmagne, Durand De, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Celal Altuntaş, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.
- Grosser, Rilke, Anna, *Avrupa Saraylarından Yıldız İstanbul'da Hoş Bir Sada*, çev. Deniz Banoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Hornby, Lady Emilia, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- <https://www.tdk.gov.tr/>.
- Kabacalı, Alpay, *Cumhuriyetin 75 Yılında Türkiye'nin 150 Yıllık Toplumsal Tarihi Kesitler*, Toprakbank Yayınları, İstanbul 1999.
- Mars, Evgenia, *Abdülhamid İstanbul'unda Bir Kadın Seyyah*, çev. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019.
- Montagu, Lady, *Türkiye Mektupları (1717-1718)*, çev. Aysel Kurtoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Pardoe, Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Sakaoğlu, Necdet, “Osmanlı Giyim Kuşamı ve “Elbise-i Osmaniye””, *Tarih ve Toplum*, S. 7, Kasım 1887, s. 36-41.
- Saz, Leyla, *Haremin İç Yüzü*, Haz. Sadi Borak, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.
- Servet-i Fünûn*, “Arşidüşes Mari-Dorote”, 6 Ağustos 1896, 282, s. 6.
- Servet-i Fünûn*, “Son Moda”, 15 Ekim 1896, 292, s. 12.
- Servet-i Fünûn*, “Son Moda”, 31 Aralık 1896, 303, s. 13.
- Sezer, Şennur ve Özyalçiner, Adnan, *İstanbul'un Taşı Toprağı Altın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1995.
- Tezcan, Hülya, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Yılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma”, *Sanat Dünyamız*, 37, İstanbul 1988, s. 45-50.
- Turak, Namık Sinan, “Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetlerinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2013, 12, s. 106-107.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

EKLER

Hülya Tezcan, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yüzyılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma” adlı makalesinden alınmıştır.

Avrupa'dan getirilen kadın modeli örneği. Üzerindeki etiket, siparişi veren hanıma aittir.

Tuba Vural, Fatma Koç, Emine Koca , “Yabancı Kültürlerin Osmanlı Giyim Kuşamına Etkileri” adlı makalesinden alınmıştır.

Şehzadebaşı 1890

Kadın-erkek giysilerinde Batılı çizgiler

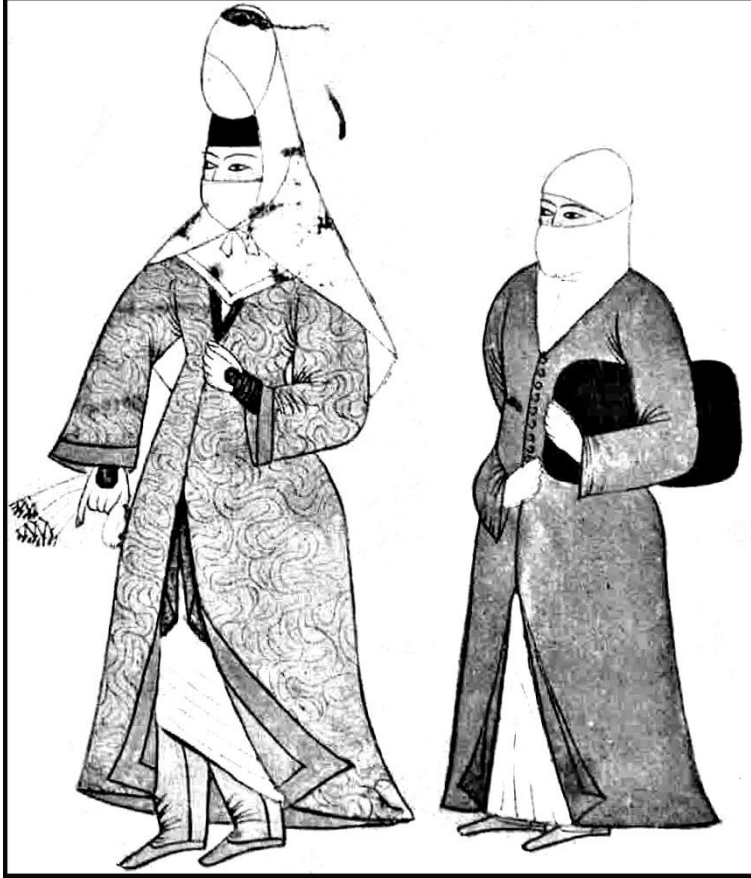

Hidiv Tevfik Paşanın ailesi ve Misafirleri 1891

Halkla İlişkiler ve Organizasyon Hizmetleri Moda isimli çalışmadan alınmıştır.

19. yüzyılda ferace modeli

19. yüzyılda giyim

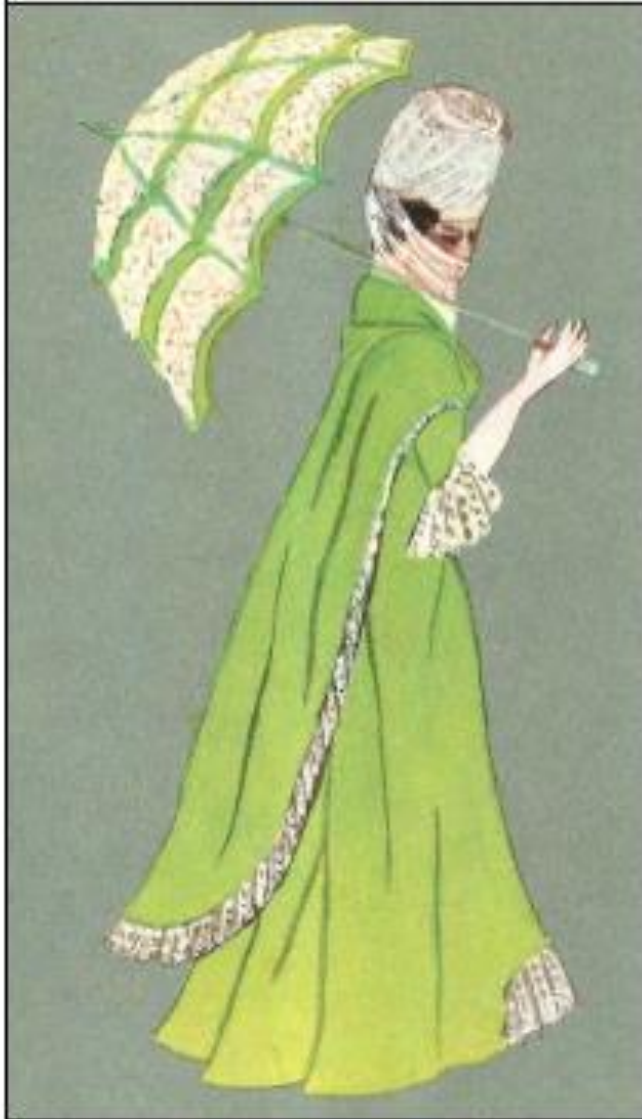

Gülşah Kızılkaya Savcı, *Batılılaşma Hareketlerinin Osmanlı Kadın Giysilerindeki Etkileri* adlı yüksek lisans çalışmasından alınmıştır.

19. yüzyıl sonu Osmanlı Kadın Kıyafeti

Fusun Bayer, *Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı*
(*Tanzimat'tan Meşrutiyete*) adlı yüksek lisans tezinden alınmıştır.
Feraceli ve Şemsiyeli Başkent Hanımı

Dört Pesli Entari

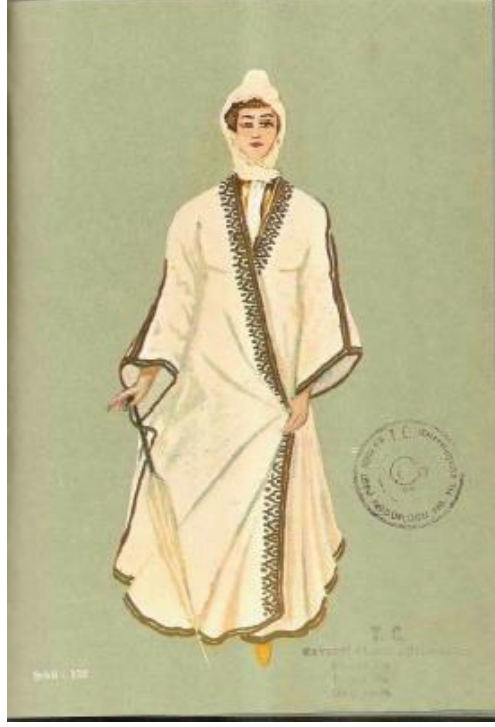
Üçetek

Hanımların Ev Giysilerinden Biri de Entari

Çarşafa Yeni Giren Kızlar Açık Renkli Çarşaf

(a) Göğüsten iğneyle tutturulan açık yakalı ferace

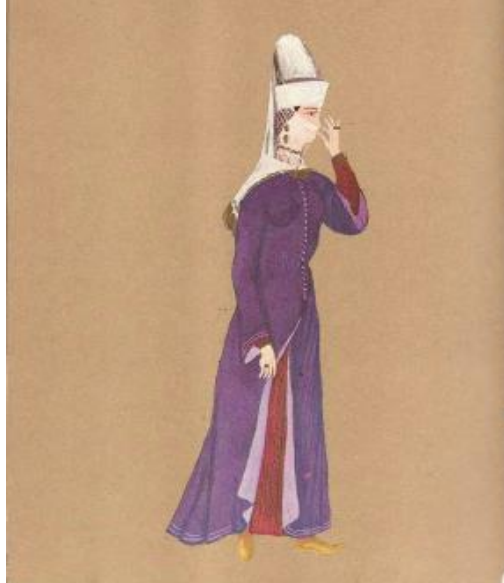

(b) Kısa kol dantel eldiven ve dantelli şemsiyeden oluşan bir sokak kıyafeti

Renkli Kaşmir Kumaştan bir Ferace ve Tepelik

İstanbulu Hanımın Sokak Kıyafeti

YAZIM KURALLARI

ETÜT Dergisi Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

ETÜT Dergisi ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihi ile ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleleri yayımlamaktadır. Dergide aynı zamanda kitap değerlendirmesi, eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

Gönderilen yazıların daha önce başka bir elektronik ya da basılı dergide, kitapta veya farklı bir mecrada sunulmamış ya da yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar, sunum yapılan organizasyonun tam adı, tarihi, şehri ve ülkesi belirtilmek koşuluyla değerlendirmeye alınabilir.

Gönderilen her makale alanlarında uzman en az iki bağımsız hakem tarafından değerlendirilir. İki hakem tarafından yayınlanabilir kararı verilen makaleler yayın sürecine alınır, hakemlerden birinin yayınlanamaz kararı vermesi durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin vereceği karara göre makalenin yayın süreci belirlenir. Bütün makalelerin karar verme süreçlerinde nihai karar yetkisi Baş Editördedir.

Dergimizde dipnot atıf sistemi genel olarak uygulanmakla birlikte APA atıf sistemi de kabul edilmektedir. Ancak bir makalede tek bir atıf sistemine sadık kalınması gerekmektedir.

- Yazarın unvanı, kurumu ve e-posta adresini içeren bilgi ilk sayfanın altında (*) sembolü eklenerek verilecek ve 10 punto olacaktır.

*Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü [e-posta@example.com](mailto:posta@example.com)

Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları ETÜT Dergisi aittir.

Yayımlanmama yönünde karar verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın ve telif hakları ETÜT Dergisi'ne aittir. Yayımlanan yazılardan dolayı yazara herhangi bir telif ücreti ödenmez.

- Türkçe başlık Times New Roman 14 punto, İngilizce başlık Times New Roman 11 punto olacaktır. Türkçe ve İngilizce Öz 120-160 kelimedenden oluşmalı, 9 punto olmalıdır.
- Türkçe ve İngilizce öze en az 3, en fazla 6 anahtar kelime eklenmelidir.

- Ana metin Times New Roman 11 punto, iki yana yaslı, satır aralığı en az 15 nk olmalıdır.
- Kenar boşlukları; üst 3; sağ, sol ve alt 2 cm olmalıdır.
- Tablolar gerek görülmesi durumunda 9 punto olabilir, girinti sağ ve sol “0”; aralık önce ve sonra “0”; satır aralığı “tek” olmalıdır.
- Kaynakça 10 punto, asılı 1,25.
- Ara başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır.
- Dipnotlar Times New Roman 9 punto olacaktır. Dipnotlar iki yana yaslı sağ ve sol girinti “0” aralık önce ve sonra “0” satır aralığı “tek” olacaktır. Sayfa altında verilen dipnotlarda kitap, ansiklopedi ve dergi adları italik olarak, makale adı trnak içinde düz yazı ile gösterilmelidir.
- Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynakların tam künyesi verilmeli, ikinci ve daha sonraki kullanımlarda mantıklı kısaltma yapılmalıdır.

Klasik Dipnot Sistemi

Arşiv Belgesi Yazımı

15 Cemaziyülevvel 1306 (17 Ocak 1889) tarihli Şura-yı Devlet mazbatası, *BOA*, İ. ŞD, 95-5627.

Kitap Yazımı

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 475.

Makale Yazımı

Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 176.

Yayımlanmış Bildiri Yazımı

Uğur Akbulut, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 96.

Ansiklopedi Maddesi Yazımı

Halil İnalçık, “Adâletnâme”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 346.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”, *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 95-110.

Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 1989, s. 175-186.

İnalçık, Halil, “Adâletnâme”, *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul 1988, s. 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

APA Atıf Sistemi

(BOA. İ. ŞD; 95-5627)

(Uzunçarşılı 1996: 475)

(Genç 1989: 176)

(Akbulut 2014: 96)

(İnalçık 1988: 346)

Apa Atıf Sisteminde

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Akbulut, Uğur. (2014). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Nusayrîleri Sünnileştirme Çabaları”. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik İç ve Dış Siyaset Bildiriler*, 1. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 95-110.

Genç, Mehmet. (1989). “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III/1, 175-186.

İnalçık, Halil. (1988). “Adâletnâme”. *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. I, İstanbul, 346-347.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1996). *Osmanlı Tarihi*. c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.